

М. П. СТАРИЦЬКИЙ

ЧАРІВНИК

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН

MYKHAYLO P. STARYTSKY

Karmeluk

**A HISTORICAL NOVEL
IN THREE VOLUMES**

VOLUME III.

Printed and published by
TRIDENT PRESS LTD.
WINNIPEG, CANADA

1962

МИХАЙЛО П. СТАРИЦЬКИЙ

Кармелоу

**ІСТОРИЧНИЙ РОМАН
В ТРЬОХ ТОМАХ**

ТОМ III.

**НАКЛАДОМ
ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ ТРИЗУБ
ВІННІШЕГ, КАНАДА
1962**

LXV.

Розалія лишилась сама одна. Вона зачинила двері на засувку і, вставши з місця в зворушеню перейшлась по своєму будuarі... Лице у неї пашіло, а груди піднімались високо, ціле тіло видалось незвичайно легким, а серце голосно товклось у грудях. Тяжке питання зістало остаточно розвязане просто й легко. Вона побачить тепер його, побачить свого героя, неустрасимого, відважного, могутнього, — і отаман-козак, гордий і прегарний, наче бог краси і сили, припаде наче слухняне ягнятко, до її ніг на одно її слово. Ах!... Розалія мимоволі нахилилась до дверей і заплюшивши очі, кинула назад голову. Її, таку холодну і недоступну, нагло обхопила непоборима пристрасть. Наче тепла хвиля обхопила її своїми лелючими, скоботячими струями.

— Згоріти, вмерти в обіймах, а там... все одно! — Розалія зідхнула глибоко й відкрила очі. — Так не треба гаяти часу ані хвилиночки: Фрося передасть письмо. — Красуня перейшла до свого столика з причандалими до писання, зісунулась на крісло, відкрила течку, вийняла з неї листок паперу, замочила в чорнилі тонко затесане гусяче перо і призадумалась. Лист повинен бути так написаний, щоб не могло збудити ні в кім найменшого підозріння, але рівночасно Кармелюк повинен догадатись, хто прислав до нього цього листа. Але як це вчинити? На що б саме зробити натяк, щоб Кармелюк догадався, що й лист саме від неї?

Розалія задумалась і несвідомо закусила зубками конець пера. Велика капля чорнила зірвалась і впала на сукно стола, але красуня не звернула на це уваги. Ані імена, ані прізвища, ані пів словечка про бувший напад на їх дім не можна було згадувати...

— Який же дати йому натяк? Облава? Ні! Це може кожного навести на підозріння, на облаві з жінок була лише вона одна. Карета? Так, ось це власне слово може йому все нагадати: карета спасла його від лютої смерти. Чи не так? Розалія ще раз замочила перо в чернилі і швидко написала на папері: „Та, якій ти побожився в кареті, ожидає тебе”...

— Але ні! — шепнула вона голосно і з досадою потягнула пером на бік. — Карета — не надається. Янчевський вже розпитував кого вона пізвозила в кареті. Припустім, що не тільки вона сама їздить в кареті, а кожна пані, а Кармелюк може мати, скільки захоче романів, а все таки треба придумати такий вираз, який би не наводив на жадніське підозріння.

Розалія закусила уста, нахмурила брови, але перебравши думкою кілька разів, не спинилась ні на одному з них.

— Ні, це зворушення спиняє мене в думках, — сказала до себе Розалія — треба перейтись запанувати над собою і головно поговорити з Фросею; ця хитра бестія не повинна підоzerівати, що письмо до Кармелюка буде від пані маршалкової, що вона його кличе на побачення.

Розалія розірвала записаний листок паперу, кинула його до течки і встала з місця. Зразу вона вхопила за шнурок від дзвінка, щоб покликати Фросю, але опісля надумавши рішила сама перейтись до неї в гардеробу, де Фрося шила і там поговорити з нею. Гардероба містилась в самому розі дому і була від інших кімнат зовсім відокремлена.

Розалія вийшла з будуару, не зачинивши за собою дверей.

Фросю вона застала в гардеробі. При появі пані, Фрося налякано схопилася з місця.

— Ясновельможна пані кликала мене? — спитала вона.

— Ні, я прийшла сюди переглянути деяке убрання.

Зачини двері і вийми мої довгі сукні до ловів.

Фрося послішно взялася виповнити приказ пані.

— Ось ця ще собі нічого — і ця ще пригодиться, — промовила вона, переглядаючи подане плаття, — а зелену треба буде вшити нову. Заповідається багаті лови і всякі торжества розуміється, як тільки вдастся піймати того проклятого хлопа.

— О, хай у цьому вельможному панству допомагає Свята Панна! — крикнула Фрося, складаючи руки наче до молитви.

— Я сподіваюсь, що цим разом нам вдастся піймати його: тепер цілим тим ділом завідує не пан Янчевський, а я.

Фрося давно вже чула про це, але вважала своїм обов'язком промовити з радістю і здивуванням:

— Пані?!

— Я, — панство вибрало мене і ось ми придумали такий спосіб, який вже напевно, хоч би і що мало статись, заведе шельму в пастку. З тої причини і ти будеш мусіти взяти участь, іменно в одній маленькій справі.

— Я, Мати Божа! Та ж я від радості умру! — затаражкотіла тепер справді втішна Фрося. — Така честь! Услужити вельможному панству? Хоч би і в пащеку цього звіра — кинусь!

— Ну, того ніхто від тебе вимагати не стане, а діло ось в чим: тільки тям собі — нікому ні словечка.

— З могили скорше його почують! — очі Фросі розгорілись цікавіст'ю, вона поступила кілька кроків і з поважанням спинилась перед Розалією.

Розалія частинно познайомила Фросю з новим пляном зловлення Кармелюка.

— Бачиш отже, — закінчила вона — нам треба передовсім винайти спосіб відправити листа. Тому то я і рішилась поперед усього післати одного листа на спробу: чи дійде він до рук Кармелюка? Дід згодився передати письмо Кармелюкові доперва тоді, коли буде певний, що воно справді походить від чоловіка йому прихильного. Тому я і рішилась, що найкраще з всього буде, коли ти передаси це письмо.

— Лечу! Несу!

— Постій, не хапайся! Треба, щоб старий повірив тобі, а ти, — панська покоївка, тому ти не говори нічого, щоб пояснювало бодай у дечому справа, а намагайся діло так повести, щоб дід подумав, що ти коханка отамана. Зможеш, чи зуміеш відограти таку ролю?

— О, пані ще питаютъ? — сказала Фрося удаючи обиджену.

— Так отже дальше: ти мусиш дати до зрозуміння старому, що твоє письмо перестерігає Кармелюка перед якою небудь небезпекою.

— Розумію, розумію — кивнула головою Фрося.

— І ні слова дідові про те, що ти знаєш про близьке знайомство його з Кармелюком; наче б ти попала до нього припадково.

— Хай пані буде спокійна, я все так уладжу, що і не треба буде краще.

— Уладиш все хитро, можеш числiti на мою вдяку, я не поскуплю.

— О, пані! — крикнула Фрося, обсилаючи руки Розалії поцілунками. — Нічого, нічого мені не треба! Хай тільки пані переконається, що Фрося вірна і спритна повірниця і за свою пані готова піти хоч би й на смерть.

Тимчасом, коли це діялось, до оселі пана маршалка причвалив Янчевський. Не під'їхджаючи до дому, він як свій чоловік, приказав візникові навернути відразу в конюшню. Він від тижня не був у дворі пана маршалка, але цей тиждень не пропав йому марно. Передовсім він метнувся до Читецького і довідався від нього, що він не тільки що не сідав до карети пані маршалкової, але навіть не бачив її, бо увесь час був невідлучним товаришем Зеленського, стоячи з ним на сторожі, опісля ж був при печері, від якої не відходив. Читецький потвердив Янчевському слова Зеленського, що бачили Кармелюка біля обійтія держанського попа.

Слова Читецького, які потверджували явну брехню, а в наслідок цього і зраду Розалії, розбісили Янчевсько-

го, але тим разом він ще володів над своїм серцем. Передовсім він поставив чергову, таємну і дуже строгу сторожу над оселею батька Олесі, після чого перевів Явтуха в Літинську тюрму і щойно тоді подався до маршалка.

І в часі подорожі і в часі вмілих заряджень його мутило одно питане: хто саме його суперник?

Крім Розалії, тільки один візник бачив незнайому особу, сідачу в карету красуні і ось пан Янчевський рішив передовсім випитати маршалкового візника.

Під'їхавши до конюшні і приказавши своєму візникові випрягти і виводити коней, Янчевський скочив з повозки і підійшовши до машталіра, який на вид пана Демостена скопився з приспі і з поважанням витягнувся струною.

— А, ваць-пане, сюди на хвилину! — кивнув йому пальцем Янчевський і увійшов в конюшню. — Останнім разом, коли ми натискали Кармелюка в печері, чи пригадуєш ти собі, хто їздив з панею маршалковою як візник?

— Я, ясновельможний пане.

— А, а, тим ліпше... гм... так... бо бачиш ось що... пані маршалкова поручила мені передати одну річ цьому панові, який сів тоді до неї в карету і переїхав до порожної коршми, ти пригадуєш собі все те? — машталір покивав головою. — Ну, ось і дуже гарно... Так, пані маршалкова просила мене передати йому одну річ, але правду сказавши, похапцем, в замішанню й я зовсім забув його прізвище і ось... не пригадуєш ти собі хто це був?

— Не знаю, ясновельможний пане: це діялось досвітком, а при тім усім мною так трясло, наче в пропасниці, а як закричали вартові, я й сам було хотів підібрати віжки і дати тягу, коли це нагло в той самий момент і прискочив до нас цей панок, а вельможна пані крикнула: „рушай!”. Я, правду, сказавши, не дуже то й глядів на нього, а і сам наче закривав обличчя коміром.

— Ага, закривав!... — вирвалось мимоволі у Янчевського.

— Розуміється... було холодно... а і Кармелюк, здавалось, виглядав з-пода кожного дерева...

— Гм... так, так... — отягився Янчевський, але не можеш ти остаточно пригадати собі, який він був по собі: ну, зріст, стан, хід... — він вийняв з кишені таляра і кинув його в шапку машталіра. — Постараїся пригадати собі!

Машталір з поважанням поцілував рубець одежі пана.

— Хай „Пан Єзус“ пішле вельможному панові...

— Ну, досить вже, буде! — перебив йому нетерпеливо Янчевський. — Пригадай же!

— До услуг панських! Що він був високого росту, і статний, і молодий, — це й добре собі пригадую.

— Високого росту і статний і молодий, — цідив за ним крізь зуби Демостен і додав сам про себе із збільшеною злобою: коли тимчасом пан Читецький товстий і малий ростом... Ха... ха... ха!... Спритно піймались ви, прегарна пані! Але дальше! — сказав він вголос.

— I наче волосся і вуса були у нього чорняві і лице смугле.

— Смугле! — крикнув мимоволі Янчевський — і очі його загорілись злобою. — Рудковський! — сказав він про себе. — Високий, стрункий, чорнявий, смуглavyй, — він! Не даром же вона його вибрала у свої секретарі і забажала зложити нову комісію. Розуміємо, розуміємо... поїздки, засідання... орудкові письма...

Янчевський люто потер руки: хитро уладжено, але не на дурнів попали... А! моя красуня, зимна, неприступна... проміняла мене на хлоп'я, молокососа! Але пождіть, я розвяжу або розітну цей вузол, і тоді довідаємось, хто з вами їхав в кареті, хто є новим любовником прегарної Галятеї!

Янчевський перейшовся по конюшні, після чого, не дивлячись на машталіра, промовив голосом глухим; наче хриплким.

— Ну, по таких признаках доступиться і догадатись

годі... значить отже, що справа так і залишиться; а ось ти мені скажи: чи давно до вас приїздив Рудковський? Може бути, що він є й тепер тутечки?

— Був, ясновельможний пане, вже два рази, а ось тепер перед двома днями від'їхав.

— Ага... ну, так... ти ж погляди за кіньми: у мене новий візник.

— Наче за своїм оком, ясновельможний пане! — відказав машталір і кланяючись низенько, провів осатанілого пана до воріт, після чого вернув до конюшні, голосно кликнув і глибокомислено закінчив: розуміється!

Злегка налягаючи на одну ногу, поволікся Янчевський до панського дому.

Несамовитість давила його.

LXVI.

— Так ось як воно, шановна пані! — шипів Янчевський до себе скреточучи зубами.—Нового любовника небезпечно держати дома... Чоловік завважить. А, та й що він там зауважить! Зледаців, розлінившись, потовстів, нічого не бачить! Але я його принукаю прозріти: дрібку часу, дрібку часу, а ви забєтесь у мене в руках, наче метелик, шановна пані!

З тими словами розярений і відсапуючий Демостен ступив по сходах на ганок дому і увійшов в сіни.

Дрімаючий біля вікна лакей схопився з місця і з поспіхом метнувся роздягати прийшовшого пана.

Янчевський довідався, що пані дома, у себе в будuarі і що пан маршалок спочиває, — як свій чоловік прийшов без повідомлення в гостину. Ні в залі, ні в гостинній не було нікого, а двері до будуару хазяйки були до половини відчинені.

Демостен закашляв, перейшовся ще раз по гостинній, підійшов до дверей будуару, попросив дозволу увійти, але, не одержавши ніякої відповіді, поставив хвилину біля дверей, після чого переступив поріг і увійшов в будуар.

Розалії не було.

На вид цієї кімнати, де все йому пригадувало його короткі години щастя, несамовитість, яка шматувала Демостена, змінилась під напливом жалю. Він глибоко зідхнув, обтер хусточкою лиць і, звісивши голову, поплівся храмаючи до вікна, але переходячи мимо столика до писання, Янчевський нагло пристанув, наче вкопаний. В очах у нього знов спалахнула злоба і елегійний настрій відразу пропав.

На цьому столику, при якому красуня сиділа дуже рідко, все було в неладі: каламар стояв відкритий, ще вогке перо валялось тут же, якнебудь прикрита течка лежала на боці.

— Писала! — мало не на голос крикнув Янчевський.
— До кого? Може бути, що письмо ще не вийшло з дому, може бути, що воно ще таки тут, близько, і він зараз так знайде ключ до проклятої тайни...

У Янчевського захопило віддих... Очі його зайшли кров'ю, дрижачими руками підняв він накривку течки і, заглянувши до неї, відразу побачив розірваний листок.

Янчевський вхопив його, зложив розірвані кусники і нагло заревів, мов ранений звір...

... „Та, якій ти присягався в кареті бути вічним рабом, дождає тебе”... — перечитав він і в дикій злобі зімняв кусники паперу з такою несамовитістю, наче б це був його зненавиджений суперник.

Але у цій хвилині в сусідній кімнаті почулись легкі жіночі кроки.

**

Холодний сумерк обіймав вже землю. Вітер по сірому небі гнав порозривані хмари... Ліс глухо шумів... але це покуре довкілля не журило Уляну: воно якраз було їй по душі. Стягнувши похмуро брови над глибоко запалими очима, вона мовччи йшла до ворожки; вона несла страшну муку і палячу обиду і ожидала від чарівниці останнього спасіння, тъмяного, лячного... але останнього...

Було вже пізно вночі, коли Уляна дійшла до села, за яким, далеко на відстані, під самим лісом, стояла хата ворожки.

Перейшовши крізь сонне село, Уляна попрямувала до лісу, і небавом побачила якусь безфоремну кучугуру, яка її у темряві видалась стіжком сіна. Лише слабкий, червоний вогник мелькаючий із нутра тої кучугури, показував, що це було людське житло.

Із мимовільним дрижанням наблизилась Уляна до житла відьми. Була це наполовину розвалена хатина-хибарка, яка приміпилась до самого окрайка лісу. Без згляду на свій убогий вигляд, вона була обведена високим частоколом із заострених стовбурів.

Чорний ліс окружав це таємне житло густою, глухою, стіною, якої лячний шум наче попереджував Уляну про щось невідоме, жахливе. . . Але Уляна перемогла хвилеву слабість і рішуче підійшла до воріт. Зараз за ними роздався глухий гаркіт і два пси з лютим гавканням кинулись до воріт; на щастя Уляни ворота були зачинені, а частокіл був такий високий, що собаки не могли б його перескочити. Гавкання собак змагалося, а Уляна стояла перед ворітами не знаючи, що має з собою робити. Вкінці вона підняла з землі першу ліпшу, яка її в руку попала ломаку і нею голосно вдарила у ворота. Але це нічого не помогло, з хати ніхто не відзвивався, наче б там не було ні живої душі; лише гавкання собак змагалось і чути було як вони кинулись прямо на ворота, намагаючись вирватись на вулицю. Уляна підіждала хвилину, ще раз загримала і крикнула голосно:

— Коли там є яка жива душа, то пустіть у хату!

— А який там дідько товчеться і тривожить по ночах добрих людей? — почулась на цей клич непривітна відповідь з хати.

Голос людини був такий глухий і захриплений, що Уляна зразу не могла розібрати, чи це говорить чоловік чи жінка.

— Пустіть у хату, ради Бога, — просила.

— Мало то вас туди ночами швеньдається, душогубів проклятих... ідіть собі в село, а у мене хата зимна... нема нічого, сама сиджу на хлібі і воді, — гrimів дальше голос. — За добрим ділом по ночах не ходять.

— То я, бабусю, до ворожки йшла, та й заблукалась, — сказала вже сміліше Уляна, зрозумівши, що має до діла з жінкою.

— До ворожки, а то ж за чим? — почувся вже м'ягший голос.

— Зуб заговорити!...

— Зуб заговорити? Мене не здуриш! — заворкотіла понуро невидима особа і Уляна почула, як хтось зашляпав ногами, по подвірю, опираючись на палицю, але, піддійшовши до воріт, баба мовчки постояла біля них добру хвилину.

— Може бути, що крізь віконце приглядається — промовила до себе Уляна.

За воротами загуркотів замок.

Собаки, які були замовкli при появі відьми і на звук замка кинулись знов до воріт.

— Цітьте ви, чортові діти! — крикнула на них грізно чарівниця. — Не бійсь, не рушать!

З тремтінням переступила Уляна поріг страшного житла, а чарівниця зараз таки засунула за нею засуву і зачинила ворота. Уляна оглянулась.

У темряві годі було їй оглянути і хазяйку і її берліг; вона завважила лише, йдучи подвірям, що перед нею чалапало якесь горбате ество, храмаючи на одну ногу.

Уляна увійшла за старою у хату.

— Зажди, — прохрипіла — я піддмухаю вогник.

Вона похилилась над припічком, дісталася вязку скіпок замочених одним кінцем у сірку і рогачем стала розгребувати попіл; блиснуло кілька іскорок; стара засунула між них скіпку і небавком кінчик її загорівся синім полум'ям; він розпалювався поволи, наповняючи хату їдким запахом і вкінці бухнув ярким, червоним вогнем; блиск його вихоплював з темряви облуплені, сірі, похилені сті-

ни, вигнену, майже переломану на двоє стелю і нахилену над каганцем відьму, — так і є, що відьму, бо вона була відражаюча гидка і страшна: голова її, прикрита хусткою, тряслась на зігнений ший; з під хустки висмикувались і звисали в неладі скуйовдені космики білого волосся; стара опиралась одною рукою на костур, а у другій держала каганець, який освічував її лице, від чого чорні тіні йшли вгору і ще більше її огиджували.

При такому освітленню лице у баби видавалось відразливим; із втягненими щоками, воно було вкрите глибокими, колінкуватими зморщками; на заостреній, вистаючій вперед бороді, стреміли дві чорні бородавки, вкриті клочам сірих волосків; запалий рот із втягненими до нутра губами, а із неприкритого чорного його отвору, стремів з долішної щоки зелений викривлений зуб; над тим ротом зносився великий карлючковатий ніс; але найбільше відражаюче вражіння спричиняли очі і брови старої; ті останні зрієлись в одну сиву, навислу, курлату мичку, стиричали на низькому лобі запалі у якісь темні ями живої краски очі; вони й слезили і виблискували злобним вогнем.

— Ну, чого тобі треба, красуне? — захрипіла немильм, грубим голосом відьма, пронизуючи гострим зимним поглядом свого нічного гостя.

Від того погляду у Уляни завмерло серце, з'їжджилось під очіпком пасма волосся, а по спині струсивом перебігав мороз, наче б хто сипав сухий сніг за сорочку.

— Гм... красуня! — говорила дальше стара, стукаючи злегка костуром. — У таких то краях і товчеться нечиста сила, гніздиться вона в печінці, і... каламутить і серце і розум... Думки від того наче скажені мчаться у всі сторони, ось наче оси, потривожені у гнізді і глядять, кого б пожалити... Та передовсім жалять своє власне серце, а воно від того пухне і болить нестерпно...

— Ох, нестерпно! — повторила Уляна за тоном зловіщої чарівниці.

— Знаю, знаю, — заскрепіла знов відьма, — і бачу наскрізь цілу тебе... Запеклою кров'ю облите серце, аж горить як вуголь... а під ним чорніє наче якась чорна

гадина... і намагаєсь вона перекусити твоє серце і вис-
сати з нього кров...

— Гадина, бабусю, гадина! — крикнула і заломила
руки Уляна. — Гадюка підколодна!

— Багата ти, я знаю, — говорила дальнє стара, уваж-
но приглядаючись одежі Уляни. — Обдаровує тебе твій
любчик і золотом і сріблом і дорогим камінням...

— Ох, обдарував, бабусю, та що мені із золота і срі-
бла?...

— Коли відвернув своє серце!... Хе, хе, хе! — роз-
смялась злобно стара. — Гарний він, соколик!

— Наче сонце, наче місяць ясний! — вирвалось з оду-
шевленням в Уляни.

— Знаю, знаю... За ним і дівчата, і панни, і пані.

— І панни і пані — ахнуло мимоволі в Уляни не то
гордо, не то із жахом.

— А ти що думала, молодичко? Є така краля, що по-
дobaлась і йому!

— Ох, вона вже затроїла моє щастя і хоче відняти ос-
танні крихіточки... Коли б бодай знати ту розлучницю,
бодай би дізнатись де вона, у якій стороні? Я би нічого не
пожаліла... ні гроший, ні добра...

— Знаю, знаю... гроший у тебе кури не дзьобають
і коли не поскулишся, то все докладно розвідаю, призову
усі темні сили і дам пораду, — заговорила більше мягким
голосом відьма, бажаючи придати йому приманливу та-
ємність, але він все таки звучав якимсь диявольським скри-
пінням. — Нічого, — говорила вона дальнє, покивуючи
головою, — люди тямлять лише через хвилину і ось, коли
припече їх до живих печінок, — тоді все обіцюють, лише
„рятуй”, а минуло лиxo, помогла їм — ось і забули про
бабу, ще й відьмою лають... Так мені усюди люди тепер
— через це пак... не вірю їм... не терплю їх! — зареві-
ла вона, близнувши злобно очима. — Сама від немочі і
вбожества ось у якій дірі голодую, а їм, обжираю, — по-
магай? А будьте ж ви прокляті!

Від того крику щось заворушилось у темному кутку
печери й Уляні причувся якийсь глухий рев та привиділось,

що в дрижачій тіни гадючкою завертівся сірий, кудлатий хвіст, а до того донісся у цю ж таки мить з лісу регіт путькала...

Уляна слабо скрикнула. У неї підкосились ноги, потемніло в очах і вона напевно була б упала, наколи б не була стояла біля лави, на яку й осунулась ослаблена.

— Возьміть, бабусю, ось... Я даремщини не хочу, я ще віддячу, не ошукаю... тільки поможіть! — і вона простиagnula до старої руки з червінцями.

Ворожка із жадобою вхопила золото і довго ним любувалась, цмокаючи губами і воркотячи втішно, наче собака, яка вхопила необгризену кістку.

— Спасибі, спасибі тобі, дитино моя, квіточко ясна, що пожаліла стару! — промовила вкінці ворожка, а кожний звук її голосу відбивався якимсь болячим дрижанням у грудях Уляни. — Ось за це я тобі й поможу... Все скажу, хто тобі в дорогу вліз, яке тебе наврочило око, хто тобі втіху розвіяв і пятою наступив на твоє серце!... Все розкажу і раду дам, як від тої лиходійки тобі визволились і як знову вернути тобі радість, щастя і молодечу втіху.

— Бабусю... Нічого не пожалію! — крикнула Уляна і в запалі несамовитості поцілуvala відьму в руку. — У мене найдеться доволі золота й усякого добра — лише поможіть, скажіть хто вона і де вона!... Ссе мене нудьга за серце, наче гадюка. Заступили мені слід... роздавили мені серце!...

— Не побивайся: все відій memo, все відженено на очерети, на яруги... Давай лише ось я приготую зілля...

Стара розвела у печі вогонь, приставила до нього великий горнець, накидавши туди всякого коріння і зеленини і наповнивші якимсь плином, захованним у якомусь глечикові завязаному старанно ганчіркою. Уляні вдалось, коли стара виливала цю руду воду, що враз із неї з глечика бовтнули в горнець і якісь гади, щось в роді жаб чи пуголовок.

— А тепер, — ну-ко, випий ще цього зілля, а побачиш свою долю! — стара дісталася з полиці пляшечку з

якимсь рудоватим плином і, віділлявши дрібку у кухлик, дала Уляні випити. Уляна відразу хлепнула гіркого плину і мимоволі скривилася.

— Гірко? Не бійся опісля буде солодко! — всміхнулась злобно стара і вказавши кощавим пальцем в сторону печі прохрипіла: — ну, гляди ж, тепер вже почалось.

Як тільки полумя доторкнулось горшка, зараз в ньому зловіще загуркотіло, а гуркіт цей нагадував то дзвонення болабочників, то виття вовків, а хата наповнилась загаром, що одурманював голову.

Уляна сиділа, розкривши широко очі і відчувала як від жаху камяніли її сустави, як поволеньки стала вертітись перед нею печера відьми, принимаючи за кожним поворотом щораз то лячніший вид і щораз то видніші розміри, як в голові у неї стало дзвонити, а в ухах змагався шум розбурханого вітру... Вкінці підійшла до неї Знахорка і потермосивши за плечко, вивела із духової нестяжкою.

— Ну, встань, красуне, — заревіла вона; Уляні віддається, що голос старої став грізним і дуже голосним. — стули до цього горшка, хай тебе обвіє пара, опісля ж ти побачиш в ньому і свою розлучницю.

Бажання глянути в лицє свого найтяжчого ворога піднесло відразу силу волі Уляни; вона зібрала усі свої сили і заточуючись, спершись на руках старої лідійшла до стоячого на підлозі кликотячого горшка; із паші його підіймались густі клуби жовто-червоного диму, невиносимо вонючого. Знахорка, як відалось Уляні, була вже не маленькою горбунею, а високим кістяком, вкритим кудлами білого, розпущеного волосся і замість очей у неї світились кривавими вогнями дві ями, а замість зуба стреміли два великанські клеваки. Відьма накинула на голову Уляни свій платок, протягнула над горшком свої довгі кощаві пальці з пташиними кігтями і почала викликувати закляття.

В Уляни наче клубком щось стануло під серцем і наче якась кулька підкотилася до горла, в голові так зашутило, що вона вже й не могла зрозуміти якою мовою і що

говорила стара; її видалось, що над нею прорвалась із страшим ревом гребля і потоки осатанілої води, клекочучі ринули у це провалля.

— Гляди! Гляди! — grimіла тимчасом відьма. — Он гніздо твого ворога... Багато вікон... дверей — і дах високий, а довкруги мури і окопи і ворота на добрих замках... Ось по дворі „лава” походить і краля... Ого, чого твоя зірка на небі, а душа чорна, наче запаска... лицє ангельське а душа чортова... Зверху шовк, а під сподом „бруд”... болото... Гляди, які у неї коси; ось, наче то й зажурилась... Ось, гляди: підходить до неї якийсь молодик, пан-не-пан, а краще пана... Статочний, високий і гарний, нахилився і щось шепче їй до вуха...

Уляна нічого не могла бачити докладно. В очах її потемніло, а в голові вертілись великим колесом вогні рай-дуги... посеред них, правда, миготіли і палати і башти і писані красуні. Усе мелькало так швидко, як у осінньому вітрі мелькає пожовкле листя. Але коли учула Уляна, що якийсь молодик підходить до її суперниці, то вона відчула під серцем вістря ножа і з криком: „це мій Іван!” — зімліла.

LXVII.

Ворожка не на жарти перелякалась; вона зараз таки відчинила двері, підтягнула Уляну на свіжий воздух, і скропила її лицє зимною водою, але все таки довелось їй доволі довго заходитись, заки Уляна відкрила очі і почала рівномірно віддихати.

— Де я? Що це було — озвалась вкінці Уляна і потерла рукою чоло: у неї голова була тяжка, наче котел, а тіло здавалось їй стало колодою.

— Ти в мене, у ворожки, — говорила глухо стара, — ти гляділа на свою гадюку розлучницю, до якої твій любчик, твій Іван, серцем приляг. Перелякалась, тепер вже все перейшло і більше не тривожся... Я й лихо твоє наче рукою відійму.

— Ох, бабусю, — простогнала Уляна, тяжко підіймаючись з хатнього порога, на якому вона лежала — рятуйте.

— Та ось і порятую і все немов сон мине... Ось на тобі зілля в торбинці, всиплеш все те у пляшку горілки, заткаеш її добре, щоб запах не вивітрів, і поставиш на ніч до печі, щоб горілка настоялась, стане вона темно-червоною... Це тобі й буде правдивий приворіт... Я і поза очі ворожитиму і насилати буду на твого любчика до тебе любов, а до твого ворога ненависть... Ти ось і повинна приходити до мене і доносити як мої зашептування вдалисся. Це доконче. І ось тоді лише, коли завважиш, що злодійка нудьга все таки сидить у його серці, тоді дай чарку привороту. Твій любчик засне а зі сном все вилетить у нього з голови... А ось цей порошок з висушених гадючих яечок для твоєї розлучниці. Коли вона не кине твого Івана і буде липнути до нього неначе репях до кужуха, або смола до чобіт, так ось всип це їй до якого-небудь напою, або страви, а будь певна, що гадюка та більше вже не прив'язеться. Знай, коли, як, хто і що, то про мене ні гу-гу...

— Та що це ви, бабусю. Щоб мені заціпило, коли я що... — поспішила заспокоїти стару Уляна. — Я за ваше зілля і ваші зашептування не то, що ی чого не пожалію, а в ноги вам поклонюсь...

— Ну, то й гаразд... Йди ж, іди, поки ще ніч не микула — принаглювала Уляну стара — щоб чужка ворожба моїй не пошкодила... А на підкріплення випий ось той настоянки чарку і забудь свою журбу. Все буде як собі твоя душа бажає. Уляна випила чарку якоїсь опянюючої наливки і підбадьорившись дрібку, пішла з поворотом пустарами, виминаючи далеко село.

Одна лиш думка колом вбилась у її голову. Після всіх признак повинен це бути двір маршалка. Мури й окопи, палати, про що і Андрій говорив, а вкінці красуня, не хто інша, як сама маршалкова... або може бути яка інша краля.

— Ні, хай діється що хоче, треба самій піти у цей двір і власними очима все побачити, про все переконатись — крикнула вона серед лісу і своїм гучним голосом сполохала якусь сплячу пташку.

А тим часом Янчевський знов розгарячився до роботи, яка однака була уплянована не проти Кармелюка, щоб його вишукати і зловити, а зовсім до інших цілей. Внесення Розалії стати на чолі охотників за невловимим розбійником, зразу втішило дуже Янчевського, не наносячи болючого удару для його самолюбства: по перше присутність красуні, а до того ще улюбленої, на облавах давало особлившої принади, а по друге у походах завсіди було більше свободи для таємних нарад і таких же розмов, по третьє, при можливій вдачі, вона би її приписала все таки певно йому, досвідченому в кампаніях, а провідниці як жінці похвала за її геройство вдоволяла б.

Так ось в початках Янчевський був невимовно радий внеском Розалії, але опісля все змінилось, бо до цілої справи закрався несподівано новий фактор-заздрість.

Це почуття збудилося у Янчевського вперше як у судді, де то він зловив на брехні героїню свого серця, з гарячковістю метнувся провірити цю справу і переконався, що в кареті з Розалією їхала зовсім інша особа, після вказівок візника маршалкової можна було догадатись у ній Рудковського. Вже самий вибір його Розалією в секретарі, після заявленого невдоволення із сторони Янчевського було, розуміється, зроблене йому на злість, а недокінчене письмо, яке він припадково прочитав у будуарі, вказували на бурю почувань, які заставили його кохану поступити собі нетактовно і нахабно... Охоплений паячим полумям заздрости, яка пхала його на усякого рода безглаздя, Янчевський наче роз'ярений, ранений тигр, ставшибати собою з місця на місце, шукаючи доказів, уладжуючи засідки, підкуплючи шпигунів, а все те не на Кармелюка, а на Рудковського. — Одним словом — лімста діравила його серце і палила до осатаніння його мозок.

Від маршалкової Янчевський стрімголов помчав до судді: треба було в тюрмі зробити формальне слідство і допитами із зловленим розбійником... А що найголовніше то треба було підкупити прислуго, щоб ані один

лист, адресований чи то до комісії, чи то особисто до Рудковського, не попало до його рук раніше, чим його перечитає сам Янчевський... Непевність, до кого був адресований лист не давало йому забути ані на хвилину. Він побожився ужити всяких шляхетських і нешляхетських заходів, щоб лише перехопити листа і в цей спосіб дістати ключ до переписки своєї любки з нововибраним секретарем.

— Без переписки у них діло не обійтеться, — воркотів він прикусуючи уста. — Нові оборонці суспільних інтересів попадуть неминуче у мої руки!

Явтух на допитах не виговорився ні одним словом. Він не знов, де саме находитися Кармелюк і не належав до його шайки, а припадково по дорозі зайшов до корішми, де його й зловлено. Янчевський хотів почати допити зі всякою рішучістю, але припинився, переконавшись, що Явтух належить до пана Пігловського.

— Щоб не образився ще, що я його бидлом розпоряджаю — вчинив він замітку судді — особливо коли справді виявиться, що хлоп попався припадково... І мені б він ще пригодився...

— Так може написати до нього, щоб він або сам приїхав, або прислав нам дозвіл „пошкрабати” цю бестію?

— Це було б найліпше... Я би й сам з охотою до нього поїхав, але у мене тут важне і пильне діло... До речі, чи не знає пан суддя дешо про Рудковського, де він? Я погарячився тоді... А у нього в руках є якісь вісти. І мені би він ще дуже пригодився...

— Дуже добре, пане Демостене! Справді у нього в голові є смалець і він буде пожиточний... Ось лише не знаю, де він. Увесь час я його не бачив... Чи не за осаула він у нашої красуні, маршалкової? Адже вона його звербувала до свого полку... Завзятуща ця пані Розалия — говорив дальнє суддя, йдучи поволи з тюрми до своєї хати, — звербувала всіх до своєї примхи... І мою пані взяла в полон, лишила мене соломянним вдівцем... Де то тепер швендяється моя ненаглядна зірка, я й збаг-

нути не можу... Душі у мене нема, як що вона задумає куди пошвендятись...

— Ну, пані Агата розумна жінка. Придбала собі імовірно вірного чуру — всміхнувся іронічно Янчевський.

— Так, примхи, дурійки від безділля, жарти, — говорив він дальше сухим, повним їди і скритої злоби голо-сом... — Всі ті жарти, як забавка, як заповнювання часу було б марніцями, коли б у кожному жарті не було двох кінців. І на одному радощі, а на другому — злосли-ва пакість... Не дармо каже приказка: „жарти жартами, а хвіст на бік”...

— Але ж пан сам одобрив спочатку пропозицію пані маршалкової.

— Ну, так; але тільки як забавку, як комісію... Але наколи в дитячій забавці криються зовсім непевні наміри, не дитячі жарти...

— Які? — жахнувся суддя і побілівши, оскільки це для нього було можливе, пристанув.

— Та я так, взагалі кажу, — замнявся Янчевський — не можна ж — витребенькам наших дам повірити по-важного, суспільного діла, так сказати б спокою нашого краю?

— А! — зідхнув суддя, розтерши своє черево... — Куди ж ви? Заходьте до мене обідати... Поживимось по парубоцьки... і медку хлєпнемо... найдеться і за-плісніла пляшечка.

— Та ось я лише загляну до Рудковського та до-відаюсь, чи довго він?..

— Дуже добре... Так я шановного пана й дожи-датиму... Але знаєте що, тягніть з собою й секретаря.

Через пів години вернув Янчевський і заявив, що Рудковського нема в місті і що хазяйка, де він мешкає, дожидає його як не нині, то завтра.

— Ну, що ж робити, прошу шановного пана... Стіл уже накритий і ми тільки у двох будемо обідати.

Коли випили по чарці одній і другій наливки, і слу-ги, подавши першу страву з поважанням відійшли за-

двері, суддя не відходячи від столика із закускою, промовив дискретно до Янчевського:

— Я з Варшави одержав листа... Наша аристократія на чолі, якої і стояв князь Чарторийський і граф Замойський, а разом із нею і усія шляхта хиляться до Москви.

— Ще що — озвався Янчевський... — Ось і ті розбійники замість примірної карти допитують російської адміністрації в справі наших відносин до кріпаків і кажуть, йому й годі повірити, що вийде наказ, який обмежить наші права... І що ж робити з тим північним відмедем?

— На кожного звіря є своя яма!

— Ось про це тільки й говорять у Варшаві... і набирають сил... Стрічають опінію і в сусідних державах... Само собою розуміється, що перед московським правителством треба себе заявити найвірнішими підданими, щоб приспати чуйність. Ну, але про це ми поговоримо собі сам-на-сам за „чаркою меду”... А тепер гайда до борщу з бараниною і ковбасою...

Пихкаючи і відсапуючи, суддя підійшов до свого крісла, розложив сервету, щоб завязати собі її під шию, але заледви він її підніс зі стола, як із серветки висунувся якийсь пакет і покотився до ніг Янчевського.

Побачивши пакет Янчевський пожогом кинувся до нього, думаючи, що переловив якраз пересилку з будущару.

— Що там? запитав оторопілій суддя.

— Якийсь папір... може бути, що з моєї кишени, — говорив швидко Янчевський, підходячи до вікна і приглядаючись крадькома пакетові.

— Ні, це, здається, із моєї серветки... завважав з ваганням хазяїн.

— А ось побачимо.

Янчевський оглянув пакет; він був грубо і незручно звязаний і запечатаний замість ляку смолою, у яку був заткнений кінчик пера; на другій стороні коверти був написаний повний адрес судді.

— Ні, це егомосці письмо... панові Літинському судді, — сказав він розчарованим голосом, підходячи до столу. — Імовірно якесь прохання до хлопа, або міщанина...

— Так читай, пане... Я не маю при собі окулярів...

Янчевський розірвав коверту, розложив листок паперу і, глипнувши на перші букви, поблід наче стіна.

— Що там? — заколихався неспокійно суддя.

Янчевський глянув на підпис і, опустивши письмо на підлогу, крикнув дрижачим голосом: — сто громів! Письмо від Кармелюка!

Черево судді загойдалось, він увесь почервонів і, пустивши на підлогу серветку повалився наче колода у крісло.

Хоч вже було майже з полудня і осіннє сонце освічувало ярко будуар пані маршалкової, то хазяйка не була ще убрана, а сиділа коло зеркала і прибирала свою голову, це властиво кажучи, над причесанням метушилася нова повірница Фрося, а сама пані з накиненою легенько білою наміткою сиділа ліниво в кріслі, вstromивши кудись у простір змучений, задуманий погляд. Останніми днями, з причини тривоги і подражнення нервів, Розалія терпіла на безсонність і засипляла щойно тоді, як на дворі вже світало.

Питання без відповіди, — чи пішов дід з письмом, чи не перехопили післанця, чи — остаточно — одержав Кармелюк її запрошення і як до нього був настроєний — стояли перед нею завсіди і відганяли сон від її очей; томливі бажання найти у тому розвязку і паляча нетерпеливість побачити Кармелюка з кожним днем, захоплювали все більше і більше її палахкотячі груди, а перепони підіймали у ній бурю пристрастей, які її шматували до утрати самовлади. За останні п'ять днів Розалія похуділа і зблідла; безсонні ночі витиснули під її повіками легкі, синяві тіні і запалили гарячковим вогнем її очі. Хоч все те й придавало особлившої томливості і принади її

красі, але за те викликувало й обережність. Її здоровя дуже тривожило пана маршалка і він почав надокучувати жінці допитами про її здоровя, що її дратувало і заставляло уникати його відвідин. Рівночасно з чоловіком попав, як відомо, у неласку красуні і Янчевський: але коли перший зміну характеру своєї жінки приписував хорватому подраженню, то останній на ній основував ще кріпше свої тъмяні підозріння. Коли, в часі своїх останніх відвідин, Янчевський перехопив зачате письмо Розалії, його мильне підозріння замінилось вже в певність того, що красуня зрадила його і нашла собі любовника. Несподіване відкриття привело Янчевського у дику лютню, але почувши кроки Розалії, він вчинив над собою неимовірне з'усилля і заволодів своїм гнівом. Клаптики письма він все таки вспів борзенько всунути до кишені, щоб зберегти докази для будучої своєї пімсти. Демостен було завзяється, хоч би й не знати що мало статись, відкрити нового любовника Розалії і здемаскувати зрадницю, а разом з тим її раз на все знеславити. В тій цілі треба йому було приспати у Розалії найменші підозріння. Поздоровкавшись із квасною усмішкою з хазяйкою і відповівши на її питання, що почувається зовсім добре, Янчевський поговорив ще хвилин шість про подібні й без значіння справи, запитав мимоходом, як йдуть діла нової комісії і встав, щоб відкланятись до від'їзду; коли ж Розалія висловила своє здивовання з причини так коротких відвідин, то Демостен пояснив, що заїхав лише по дорозі на кілька хвилин підкормити коней, але оставатись довше не може, тому, що у нього накопичилось безліч переважних діл і клопотів, які домагаються, якнайскорше їх полагодити. В дійсності ж, як ми бачили, Янчевський рвався в Літин, щоб перехопити письмо, яке після його міркування, лише що вислано до пана Рудковського.

Мимо гарячих прохань маршалка остатись і погостились в його домі бодай до рана, Демостен обстоював при своїм і додав ще, що не сподівається побачитись з друзями скорше, як через тиждень, два...

Розалія, хоч і висказала із своєї сторони жаль гостєві, але в душі була крайньо рада позбутись бодай на два тижні надокучливо закоханця.

Янчевський вийшов з покоїв, але перед від'їздом вспів ще сам-на-сам побачитись з Фросяю.

— Ба! — Стара знайома! — здивувався він. — Відкіля і відколи тутечки?

— Недавно... збентежилася покоївка — тут служу...

— А вдівця кинула?

— Що ж, обмови... Таке плетуть...

— А мене не пізнала? Забула?

— Пан мене давно...

— Моя кохана, бачу, відчуралися зовсім?... Пригадай собі ті хвиlinи щастя, які зносили нас до раю.

— Ой, пане, по що пригадувати те, що втрачено на віки, — зідхнула Фрося, соромливо спускаючи очі.

— Ну припустім, кохана що ти перша мене проміняла... та я за це не гніваюсь: свободна пташка веться там, де їй любо, і не любить сіток... Але старої дружби можна доховати, — адже кажуть, що старий друг — ліпший нових двох, а старий мід і міцніший і більше опянюючий... За дружбою завсіди може перекрастиць і любов...

— Ой, де там, пане?! Чи ж бо я не знаю?... Куди мені і рівнятись? Тільки й того, що моє серце розтривожилося, а воно і без того нило і боліло за паном... — і Фрося кинула з під навислих рісниць визиваючий погляд на Янчевського.

— Спасибі, спасибі, — промовив він поважним, діловим тоном, бажаючи відвернути настрій своєї співбесідниці, — але ось що, в ім'я старої дружби, чи можу я на тебе спуститися і бути певним, що моя кохана не зрадить мене у моїх ділах, як зрадила в любові?

— Пане мій, любий, не беріть гріха на душу, — погрозила із заликанням Фрося, — а покійна пані Доротея?... Ну... ну... Я не буду пригадувати... а вдійності божусь...

— Ну, гарно. Скажи ж мені, душко, — чи часто тут буває Рудковський?

— А, так значить, секретар пані?... Так, так... Буває таки... і пані видає йому поручення...

— Які ж?

— Та всілякі... — Фрося глянула насмішливими очима на Янчевського і засміялась...

— Всілякі, — протягнув Демостен, не зводячи гострого, майже злобного погляду із своєї співбесідниці, — і майже щодня тут товчеться?

— Ні не щодня; він від трьох днів вже не був у нас. Там щось теє... Пан маршалок не вдоволений, що пані над міру занимається ділами, чи що...

— Гм! Так і цей завважав, що надто і забагато занимається? — хихкнув Янчевський. — А тепер пані, імовірно, почала пересилати писемні прикази своєму секретареві?

А певно, всміхнулась Фрося.

— Ну — так, без цього діло не може йти, відносини, резолюції... Ну, як всюди, — сказав із стримуваною злобою Янчевський. — Так ось що... гм... а що і я чайже до тої комісії належу, так ти того... зважай, коли пані маршалкова виправить яке письмо до Рудковського і дай мені знати... Розумієш, тому щоб я не відставав від діла, і щоб цей щенюк не випередив мене...

— Розумію, розумію! — кивнула головою Фрося, не спускаючи жартовливих оченят із червоносинього лиця Янчевського. Перед нею почала вже розмотуватись поволеньки таємна історія, яка звязала усіх членів маршалківської палати.

— Ну — так... тобі чайже розжовувати не треба... Так ось тобі на видатки, Янчевський впustив у руку три червінці.

По що це, пане... Я й так... з дорогої душі... Всяке бажання пана! — запротестувала було Фрося, але гроші спрятала до кишені своєї запаски. — Вистане лише панові сказати слово...

-- Гм... гм... — відкашлявся Янчевський... — Ну, пострайся ж. Я знаю: у тебе гострі оченята і чуйні ушка... Я вернусь, може бути й швидко... Не жаль тобі буде того, що відновила зі мною стару дружбу... — він потріпав Фросю по щічках і зараз таки вийшов з двору.

LXVIII.

Все те діялось перед чотирма днями. По від'їзді Янчевського Розалія виправила через Фросю до діда письма і стала дожидати.

Без сумніву, думала вона, що скорше як за тиждень не може бути відповіді, але мимо того її нетерпеливість росла з кожним днем і розстроювала нерви до тої міри, що вона не могла видергати тихого бездія і на четвертий день сама поскакала на любому „Арабові” в поле, щоб серед несамовитої ізди верхом розсіяти давлячі її почування, а головно пошукати в умовленому дуплі дожиданої пристрастно відповіді. Біля обрубки темного лісу, який притикав до маршалківських посіlostей, на скруті, недалечко від фігури (фігурами — на Поділлю звуть високі хрести з розпятим Христом, які ставлять на перехрестях доріг) ріс один великий дуб; його то й визначила Розалія в письмі до Кармелюка місцем, куди він має вложить цю відповідь; за тою відповід'ю і помчала Розалія, але нічого не знайшла ні в дуплі, ні за корою: правда, ще було вчасно й дожидати на неї, але все таки відсутність письма від свого нового божка, зажурила пані маршалкову.

Огірчена до глибини душі, вона, вернувшись з прогульки, не вийшла ні до обіду, ні до вечірі, не бажала навіть бачитись зі своїм чоловіком, оправдуючись тим, наче б то вона була хвора і увесь час перевела в томлячій тривозі, зрошуваній іноді досадними, гнівливими слезами: вона не могла собі уявити, щоб Кармелюк не хотів навіть відповісти на її клич, — він міг ухилитись від нагоди побачення, не маючи певності що до чистоти її замірів,

але відповідь написати міг безпечно... Розалія почала приходити остаточно до такого переконання, що письма йому не передано, або дід не відважився піти до його обозу, або його зловили і вирвали листа з рук... останнє могло б для неї спричинити великі неприємності й халепу: хоч лист був написаний зовсім неозначенними виразами й імени Кармелюка у ньому не згадувалось, але хай би він попався в руки Демостенові, який знав її давнішу тайну, — він вже по своєму з'умів би його відчитати і з поміж стрічок відчитати, наче на будочку, правду.

— Слухай Фросю, — звернулась вона до своєї покоївки, — скажі мені одверто, чи дід з вдоволенням і рішучо згодився віднести листа до обозу гайдамаків — чи мнявся і викручувався?

— З великою охотою, ясновельможна пані — відказала певно Фрося. — Я йому так і про себе і про все оповіла, що він не сумнівався й крихіточки... А коли я доложила, що від доручення цього листа залежить саме життя отамана, і що я підслухала у підліх панів, — хай мені добродійка-пані вибачать за це грубе слово, — але у того бидла як не виляти пана, не можна заслужити собі на жадне довірЯ... Так ось, коли я це дідові сказала, то він зараз таки склонився з місця, не взяв навіть таліра, образився... справді: я, — каже, — для батька отамана, даром, без грошей потрудитись можу; не буду спати, рісочки в рот не візьму, поки не доручу до власних рук цієї цидулки!"

— Ну, то добре, — зідхнула заспокоююча пані. — Бачиш, як його всі люблять, — значить він, заслужив собі на це... Але чому ж би й ні... Так... Нема від діда вісточки?... Адже могли його зловити?... Ти нікому про це й словечком не згадувала?

— А нехай мене перун трісне, коли я бодай пів словечком зрадилася, — сміливо відказала Фрося, але все таки дрібку зарумянилась і швиденько звернула мову на чесання, — чи не підняти б вище вичосів?

— Не треба, гарно й так, — сказала нетерпеливо Розалія і наново почала допитуватись, так ти певна, що дід доручив?

— А як же: я чайже вчора його бачила... лишень що вернувся і передав. Отаман йому дуже подякував...

— Так? Прекрасно! — зраділа Розалія, — а чому ж це ти ще вчора не подала цієї вістки?

— Тому, що пані вернулась у недоброму гуморі... слабою... Я боялась непокоїти...

— Противно, ти би мене успокоїла, — всміхнулась ласково пані і казала подати собі сукню до їзди верхом. „Наколи так, то певно він не міг ще відповісти, але сьогодні можна вже дожидати... судячи з вдячності діда, він був вдоволений письмом”... мелькали в голові пані радісні думки; вона вся прояснилась, обличчя у неї знов запалало румянцем, — поспішно одягнувшись, вона післала Фрося приказати осідлати її чимскорше коня, а сама пішла заспокійти і приспати ласкою свого чоловіка...

Фрося вискочила на ганок, щоб кликнути двірську дівчину, або козачка, передати приказ пані на конюшню, і завважала, що коло воріт товпилась уся двірня; вона то затихала, то вибухала буйним реготом. Зацікавившись, що це могло зібрати біля воріт і веселити цілий двір, Фрося підійшла потихенько до товпи і побачила, що серед товпи стояла циганка і ворожила; одні простягали до неї свої руки, а інші прикладки вигадували, викликуючи раптовий сміх серед стовплених видців. Циганка судячи по дзвінкім, свіжім голосі, була ще молода; але намотана велика, ярко-червона хустка так закривала її голову, що ніяк не можна було розглянути рис її обличчя. Циганка стояла, зігнувшись, опираючись на костур; у її мові Фрося завважила майже незнану, типічну вимову.

— Будеш щасливий і уродливий, — ворожила циганка молодому парубкові. — Ось положи лише на руку ще пятака, так побачиш... Тебе всі дівчата люблять, а одна з мишацими оченятами і кострубатою косою, так готова і сліди твої цілувати.

— Го-го! Це смердяча Гапка! — крикнув хтось з юрби.

— Ага! Так і є! Не хто інший, а вона: і нечоса і каправа... — завважав молодий форес і викликав одобрюючий сміх юрби.

— Повісь ти собі ї на шию! — вилаявся збентежений парубок, вихопивши сердито свою руку з рук циганки.

— І справді бо, чого ти, дурню? — припинив парубка за плече старий кухар. — Від долі не втечеш: Гапка, так Гапка... От поберіться, у купі носитимете свиням помії, а у своєму кубелечку розведете власне багно. Ти ось тільки послухай, циганка розкаже, що ви ще з красунею обидвоє будете робити.

Рада улюблена двірнею весельчака викликала голосний відгомін товариського реготу.

— Та приведіть бо сюди чим скорше Гапку! — кричав голосно кухар. — Ось на онтому смітнику циганка їх і поблагословить!

Парубок вирвався від кухаря і, відпльовуючись і лаючись, приневолений був сковатись.

В цю мить помітила кухарка Фросю і шепнула до товпли:

— Пані господиня!

Всі притихли і з поважанням розступились: відомо бо, що улюбленики частенько бувають страшніші і небезпечніші від самих панів.

Циганка поглянула на Фросю. Коли б хустка не лежала у неї низько на чолі і не закривала своєю тін'ю очей, то Фрося завважила б, яким пекельним вогнем вохи палахкотіли і злобно вплялись в лицезріння покоївки. Циганка здригнула, нахилилась вперед, наче лагодилася до скоку, наче тигриця, але в одну мить вона заволоділа собою і, згорбившись ще більше, та хрестячи на ногу, підійшла несміло до Фросі.

— Ой, красуне моя писана! Наче зірка на небі ясна! Та перед такою красунею всі зорі гаснуть і сам місяць-князь захмарився, — йдучи на стрічку, промовила, низень-

ко кланяючись циганка. — Протягни мені, пишна пані, свою білу ручку, та не пожалій біdnій каліці карбованця, а то й дукатика: всю правду розкажу і що з тобою було, і що з тобою буде, і по кім у тебе серце щемить і хто по тобі, красуне, сохне... А коли що й до чого, так у мене й зілля всілякого є, і заговірне слово найдеться... на золото, на радість, на сльози, на погибель... на приворіт, і на відворіт — все найдеться... тільки не гнівайся, а дозволь поглянути на твою ніжненьку ручку і положи на неї добру грошину, — не поскупись!

Фрося оглянулась. Навколо них стояла товпа. Пропоноване циганкою віщування невимовно зацікавило Фросю, але вона боялась виведення на світ так минулого, як і будучого, тому й відповіла виминаючо:

— Тут незручно...

— А правда, пані, правда... по що простоті знати панські тайни, а їх доволі найдеться, — накивала трясучою головою циганка, опираючись цілим тягарем на костур, після чого обернувшись назад, крикнула:

— Ей, ви, зграй — назад!

Товпа вагаво і відніхочу почала уступати; в задніх рядах почулось навіть негодування.

— Дозволь мені у твій палац, запремось в покоях і я все тобі, що тільки маєш на думці і всі чужі думки і всяке серце ось, наче на долоні відкрию. Ой, бачу я вже й тепер багато! — промовила, йдучи вперед і ледве волічучи ногу, стара.

— Ні, по що до палацу, — відмовлялась Фрося. — Осьдечки біля ґанку, під липами, нас ніхто не почує, а там пані...

— А! — крикнула циганка. — Там і пані... Молода ще?

— Молода.

— І гарна?

— Ще й яка... Зрештою як кому?

— А моя люба кохана — панна ще?

— Ану, вгадай! — відказала з дженджуристою усмішкою, прижмурюючи очі, Фрося.

Циганка огорнула її проникливим, питаючим поглядом...

„!! Бачу я тебе наскрізь, чортяча лялько!” — вихром закрутилось в розпаленому мозку Уляни, — то була вона — прокляті думки, підіймаючи в грудях ледве здержувану бурю несамовитості. — Вона, певніськи вона! І пика вродлива, викохана, і хвостом вертить, в очах чортки... Ну постій же ти, гадюко підколодна, дай лише переконатись!” — А панна, так і є, що панна, — сказала вкінці голосно циганка, рука вже все покаже на чисто...

— Так, панна, — притакнула і Фрося, забувши прибавити до цього слова і „покоївка”.

— Простягни ж ручку, — захіхікала, циганка — не бійся... Все, що сама знаєш і від мене почуєш; а чого не знаєш — дізнаєшся... Лише не поскупись... Коли що що в будучому буде незгідне, то ми і відведем, а добре і бажане привернем...

З боязкою забобонністю протягнула руку Фрося і положила на неї десять злотих.

— Ой, щедра ти, моя слічна панно! — промовила циганка спрятивши скоренько монету і стала приглядатись уважно вогкій і дрижачій руці. — Дай тобі, Боже, всілякого щастя й удачі, щоб тебе любили і не розлюблювали, а ти сама щоб серцем не чахла... Плюнула і розтерла, плюнула і розтерла... Еге-ге-ге! Та-бо ти, панно, вже любила... Вибачай за слово... А з пісні, як в нас кажуть, слова не викидай...

Фрося зарумянилась до волосся, від несподіваного замішення у неї на очах виступили навіть сльози, але вона намагалась заміняти свій настрій дзвінким сміхом.

— Так, так, — говорила дальше циганка дрижачим від здержуваної злоби голосом. — У тебе і тепер є коханець...

— Не пан, але і хоч би і якого пана заткне за пояс... Золота у нього наче полови: захоче так і на вітер пу-

стить його цілий мішок... Статний, наче дуб, а гарний, наче місяць... Руки в самоцвітах, а ноги в крові.

— Ай! — крикнула Фрося, закривши руками очі. — Я знаю, про кого... не вже ж... і ти...

— І я знаю, — перебила шиплячим голосом ворожка і, вхопивши знов за руку Фросю, здавила її так сильно, що панна запищала: „ой, боляче!”

— Відкрити треба долоню, пані, — заворкотіла циганка, поволі заволодівши собою. — Ще не все... ось слухай, — стала вона цідити слово по слові, проникаючи ненависним поглядом свою гадану суперницю. — Любила ти раніше і крутила багатьом, панно, голови... Був вже раз такий випадок, що мало що своєю головою не наложила...

— Не треба, досить, — прошептала з жахом Фрося, намагаючись вирвати свою руку з рук циганки.

— Ага? От же це правда? — засміялась погано циганка. — Пережила, бач, такий страх, що й тепер не отямишся... лише знай, що у твого нового коханка є подруга... вона його не чуючи душі любить... а він її так само; з панною лишень жартує, а цю справді любить... і знай ще, панно, що та друга така лиха і лютя, паче стонадцять чортів з колою відьом... і що вона своїй розлучниці не подарує, а віддячить хоч би вона вище хмари сиділа, чи там на дні моря лежала, а віддячить так, що й подумати лячно... від самої думки посивіти можна...

— Не треба, доволі! — тремтіла Фрося наче листок осиковий, і намагалась закрити собі пальцями уха.

— Любенька моя, красуне моя, не лякайся, — шепотіла дальше циганка, держачи за рукав Фросю. — У мене є всілякі способи допомоги тобі... Тобі треба дати приворіт... І добути до нього із під його пяти любисток... І тоді щойно він тільки про тебе думатиме... А ту свою покине... А то можна йому ще й „забутку” дати... Я все зможу вчинити для панни, дозволь тільки прийти...

У цій хвилині покликали Фросю до вельможної пані,

а циганка почала випитувати прийшовшу покоївку про панів, про їх життя і про всілякі дрібниці, які її цікавили; з допитів вона дізналась, що Фрося тільки покоївка і прийшла сюди недавно...

— Ага! Вона, вона! — подумала собі Уляна. — Ворожка правду сказала!

Тимчасом Фрося, бліда, переляканя, увійшла до будуару пані маршалкової і мусіла опертись до одвірка, щоб не впасті.

— Де ти пропала? Чи передала мій приказ? — накинулась була на свою покоївку Розалія, але завваживши, що вона ледве стоїть на ногах, запитала з тривогою: — та що це з тобою? На тобі лиця нема!...

— Простіть, ясновельможна пані... ворожка...

— Що? Яка ворожка? Де? — здивувалась і стривожилася ще більше пані.

— У нас... он там... циганка... стара кряга... — промовила Фрося, тяжко віддихаючи, — вона все знає, наче по пальцях... і що було, і що буде... Мені такого наворожила... Ой, Мати Божа!

— Та що? Оповідай же з путтям!

Фрося переказала всенікє ворожіння, затаюючи мінуле; але до теперішності приложила вона для прикраси ще доволі його.

— Так це вона говорить про Кармелюка! — крикнула під кінець оповідання Розалія і з черги поблідла.

— А так, ясна пані, так... кивнула потверджуючо Фрося, — про нього... Я й сама думала...

— Значить, що та циганка знає Кармелюка, коли говорить про його любовницю!

— А знає напевно... вона знає всі тайни.

— Гм — протягнула Розалія і, приложивши прикрашений дорогими перстнями палець до своїх уст, призадумалася на хвилинку. — Слухай, Фросю, — промовила вона після надуми, — твоя циганка зацікавила мене... Вона, видно, правдива знахорка і добра ворожка... Поклич її сюди... до своєї кімнати, хай вона і мені пово-

рожить... Не кажи тільки, що я пані, побачимо, чи вгадає?

— Зараз пані, — відказала Фрося і метнулась поспішно виповнити бажання своєї пані.

Розалія увійшла до кімнати Фросі, чистенької, прибраної з панська, але все таки з признаком типічного характеру мешкання прислуги; враз із собою пані несла і ніжні паходці. Накинувши на голову, наче з проста, чорну з мережива хустину, яка увидатнювалася ще більше її білість лиця, пані підвязала якимсь шнурком свій пищний стан і, взявши щітку до рук, стала дожидати, з дрібкою зворушення, циганки-ворожки. Фрося не забиралася зараз її ввести.

LXIX.

Згорбившись, штикульгаючи і стукаючи костуром, циганка з трудом увійшла до кімнати і довгенько стояла, тяжко віддихаючи, наче від умучення, а тимчасом уважливо оглядала свою клієнтку. З короткої розмови з покоївкою Уляна вже знала риси обличчя пані, барву її волосся, ріст, стан, а до того вона ще витягнула від своєї співбесідниці деякі події з її життя, приміром про приятеля дому Янчевського, який часто роспоряджався тут правом властителя, і про домисленого нового любчика; крім цього у голові ворожки цвяхом засіло і оповідання Андрія про графа і його подвиги.

— Ну, поворожи мені, циганко, тільки швидше, бо пані ось-ось пробудиться, і мені дістанеться від неї, наколи я не стоятиму біля її дверей, — перервала вкінці мовчанку Розалія.

— Дай руку, — прошепотіла старечим голосом циганка і, нахиляючись низько наче присліпкувата, стала її уважно приглядатись; потім нагло наче уражена неожиданим відкриттям, вона здригнула, поцілуvalа прожогом руку і випустила її з переляку.

— Ой, вельможна пані, гріх обманювати стару каліку, — промовила вона з докором і підлесливо. — Не покоївка — пані, а над всіми вельможними панями найясно-

вельможніша... Сонце ясне красить небо іogrиває землю, а пишна пані красить світ іogrиває людські серця гарніше і гарячіше сонечка... Ой, як гріє, декого навіть палить!... Дай мені свою цукрову ручку, моя найясніша пані, я тобі всю правду і про минуле і про будуче розкажу...

— Коли ти така угадчиця, — всміхнулась, зачервонівші від похвал циганки, Розалія, — то ось рука, поворожі... Лише не підхліблюй, а говори мені правду, — адже коли б що в будучому лихо мало бути, то краще про все довідатись, щоб бути обережним.

— Так, так, моя ясочко піdnебесна, — промовила циганка, знов обціluвавши протягнену, запашну руку, — щиру правду, лишень правду... ані видумок, ані прикрас у мене на язиці нема, карай мене сила Божа! А навіть коли б я що й поганого бачила, так супроти усякої погані є у мене спосіб... Боятись, ні мені, ні ясній пані, нема чого... Ось тільки, коли вельможна красуня домагається від мене правди, то хай не прогнівається, коли у вороженню випаде яке негоже слово...

— А, борони Боже! — заспокоїла циганку Розалія.
— Говори все що тобі тільки на ум прийде, — я не ображусь.

— Ось і дуже добре... Так я поворожу на золоті... На золоті, та ще й на червінцевім найкраще виходить ворожба.

Розалія усмішкою положила на руку червінець. Мініма циганка поглянула на руку, на золото, взяла червінець і, плюнувши на нього тричи, промовила:

— Ой, гарне золото, добре золото і під слиною близьти; ось так і твоє життя, пані, яснітиме, хоч би й не знати який лиходій задумав його облювати, або на нього начхати... Ось лишень цього дукатика не годиться тобі вже при собі держати... його треба буде закинути...

— Та візьми, візьми його собі, — засміялась Розалія.

— Спасибі, так і спасибі, — сказала врадувана ворожка і чимскоршє спрятала червінець до кишени. — Будеш щаслива, будеш вродлива... Ось бач, за спиною у тебе стойть багато, багато ясних і веселих днів... Куди ти не ступала своєю ніжкою, — доля усюди перед тобою килими стелила, а все кругом втішалось тобою і не жаліло себе для твоєї втіхи... Із-за тебе бились всі, а доскочив тебе найзнатніший, і засіла ти в золотому кріслі, вище інших... Вся твоя минувшина тягнеться ясною червоною стрічкою... Лишень в одному місці на ній чорна плямка... якась досада... і досада, і відрада, і якась чарівна втіха, сердешна розкіш до безтями, але рівночасно у тім і горе до сліз... — останні слова циганка промовила уривчасто, з підкресленням, не зводячи з Розалії допитливого погляду.

Пані маршалкова слухала мовчки теревенів ворожки, з недбайливою увагою, але останні слова збили її з пантелику, і вона, боячись розгадати їх зміст, відчула підступаючу її до серця тривогу. „На що вона натякає? Невже ж?” — мелькнуло у неї в голові і відізвалось легеньким дрижанням, яке перебігло цілим тілом. Розалія мимоволі зблідла, а це не далось скрити перед очима Уляни.

— Несподівано так, що навіть ніхто не думав про це, — говорила вона дальше підносячи голос і відбиваючи кожне слово, — залетів якось в палац твій ясний сокіл... А гарний же він був і пишний, що і словом не сказати і пером не списати, а знатний же був, наче сонце... Хто би й не задивився на такого красеня, чие би серденько не затремтіло на його солодку мову?... А з того всього вийшла облуда і зрада: замість чистого золота — показалось в крові захляпане залізо... замість солодких слів — показалась отрута, а замість дяки за ласку — образа, облуда!

Розалія спаленіла по волосся, опісля нагло поблідла і вирвала руку:

— Досить! Або ти справді по дідьчому ворожиш,

або знаєш більше, чим може знати навіть ворожка, — кинула вона з пересердя і нахмурила брови.

— Прости, ясна пані забурмотіла стара, — ти ж сама просила, щоб відкрити правду, отже я все, що мені предсказують лінії, і говорю... І багато дечого є напереді... милого для тебе, а ти відняла руку...

Розалія перестояла кілька хвилин непорушно, прикушивши губи, опісля рішучо простягнула руку, промовивши сухо: кінчи!

— Ось тільки зрозуміти не можу і я, що це за сокіл? — закивала головою Уляна, приглядаючись пильно руці. — Наче б це він вже не сокіл, а орел білозорець... розпустив широкі крила і зноситься понад землею, та клекотом збирає-манить вірлят... Бачу я іх цілі зграї, лише всі вони супроти нього наче мухи... а все ж таки ось налітають на шуляків, на кибців, на сови і буть їх, розкидають хижі гнізда... Тільки ось серце у того орла хтось з'очив, врік, споганив... А може і облуда гризе його невгамованою гризотою і не виходить у нього з думок пишна лебідка... і сидить та лебідка, сливе, за хмарою, не долетіти до неї і на кріпких крилах, не досягнути її навіть думкою, а ось у нього поганого, серце горить до неї, до тої лебідки, а тому й опускаються крила...

— Ха, ха! Горить, кажеш? — намагалась недбайливим голосом тайти своє незвичайне зворушення пані, але це її не зовсім удалось...

„У! І у цієї гадюки горять очі, наче жар, а серце трі почеться так що мало з грудей не вискочить, — вертілись вихром в голові Уляни думки, — невже ж ця поласилася? Ні, неможливо: та скорше, та з простих, з тих сторін, що й він, а ця... О, будьте ж ви обі прокляті!”

— Горить, — відказала вкінці, із тяжким зідханням циганка.

— А лебідка?

— Ну, лебідка за хмарами... а і серце у неї вередливе, пещене... Може і приголомшиться із примхи... а

щоб воно за таким птахом, що у неї під ногами, та побивалось, так від роду віку... Вільне воно наче вітер, — зірве одну билину, зломить другу, заколише третьою і кине під ноги, а полине за хмари...

— А орел силкується також піднятись за хмари?

— Гм... але не знятись йому так високо... а ось голубка, хоч яка мала і ніжна пташка, а коли в неї нестерпно заболить серце, то від журби і від гризоти вона зможе набрати сили і найти ту лебідку навіть за хмарами... — послідні слова якось зловіщо прошепотіла ворожка; закашлялась...

Маршалкова задрижала і кинула на циганку проникливий злобний погляд; в душі у неї мелькнуло якесь підозріння, — відкіля циганка могла дізнатись про її святі тайни, але опісля вона успокоїлась, думаючи, що стріча з графом загально відома, а циганка могла до неї приложити ще й свою прикрасу, щоб вразити віщуванням і висссати від клієнтки більше грошей; але Розалії і до голови не прийшло, щоб під видом цієї старої каліки, диховичної відьми, крилася молода красуня.

— Цікава ти, ворожка, і мудра, — сказала вона по надумі, — вміш до ладу говорити, можеш і налякати і розігнати нудьгу, тільки тепер годі тебе переслухати... Заходи ще коли побрехати, посмішити мене... а з'ілля твого мені не треба: я здорована і весела, і вільна, наче риба, це вгадала ти! Ось тобі за труд... — і Розалія упустила в руку старої ще одного червінця.

— Добродійко моя щедра і ясновельможна... Спаси Боже душеньку твою і даруй тобі всякої радости, чого лише побажаєш... і пташиного молока, не то що! — стала дякувати, низенько кланяючись, циганка і, поки не завмер відгомін її кроків, чути було її приговорювання.

Коли Фрося увійшла подати до відома пані, що „Араб” вже осіdlаний, то застала її у зворушеному стані; щоки у пані горіли, очі мерехтіли одушевленням, груди високо підіймались.

— Слухай Фросю, — промовила рвучо пані, — ци-

ганка справді бреше зручно і може бути нам хосенною... Старайся її зацікавити, щоб вона знов прийшла... Розумієш?

— Розумію, розумію... ясна пані... Розірвусь для вельможної... сліди ніжок цілуватиму... себе не пожалію, — тарахкотіла служниця, проводячи свою пані.

Повна веселих надій і любовного настрою, Розалія поскакала до таємного дуба і на привелику свою радість нашла в дуплі його звинену, невеличку цидулку. У ній стояла одна лише фраза: „Через два дні провалюсь або у саме пекло або під вечер буду в землянці, що за яром, в глибині лісу, навпростець від фігури”...

На передмістю Літина, над мальовничою кручкою, серед розкішних розлогих лип, стояв невеличкий домик з ганком і високою соломяною покрівлею; з однієї сторони перед домом лежало відкрите поле, а з другої — по кручі спускався до блискучого внизу ставку кучерявими верхами густий сад. Цей дім був власністю молодого ще Годзевича, бувшого секретаря повітового суду, який задля якихсь там причин перед часом покинув суддіську службу. Лихі язики говорили, що він був змушенний йти у відставку тому, що не вмів з начальством ділитись хабарами, а сам Годзевич звалював вину на суддю, який його переслідував. Так чи інакше, а секретар мусів покинути суд, а не маючи виглядів на іншу службу, купив собі цей домик і став приватним повіреним (адвокатом), не пропускаючи нагоди писати і нападати на свого ворога, якого ненавидів з цілої душі. Враз із суддею він не міг терпіти всіх панів-католиків і урядових осіб, які у тих часах були з поляків. Кожна каверза Кармелюка з панами тішила озлобленого, відставного повітчика, і він, потираючи руки, приговорював завсіди при тім злорадно: „молодець Кармелюк, так їм, каторожним, і треба!”

Одного разу вечером, в часі описуваних нами подій, Годзевич ловив у своєму ставку раки; але ледве що забрив

він під кручу, як прибігла з гори кирпата дівчина і сповістила, що до нього приїхав якийсь важкий пан.

— А, щоб його чорти вхопили! — вилаявсь він.

Годзевич, не кваплячись, доловив раків, відніс до кухні і, переодягнувшись, остаточно вийшов у свою світличку з поважним, урядовим видом; але ледве він приглянувся відвідувачеві, як крикнув злякано: — ой мамо, хто це? Не вже Хоздодат?

— Аз, многогрішний, — відповів весело відвідувач.

— А бодай тебе! Живий, здоровий? — і хазяїн втішно стиснув гостя у своїх обіймах. Ми вже було тебе похоронили. Приїджав тамтої неділі мій швагер, сестринець, а твій батюшка... Говорить, що ти, неначе у воду впав...

— О, лукавий старець, хай йому це простити Саваот! Чи ж не він сам, при помочі заушників і чорного хліба, витрутив мене з батьківського дома, а тепер за мною розпадається!

— Та що ти? За що?

— Світ нечистивий лже мудрецов рішив, що я по статурі і великовозрастію пригожий більше для продовження роду людського, чим для науки.

— А! Каторжні! За моїх часів вони були поблажливіші, і в другій клясі ще держали голибород... Але де ж ти тепер діваєшся? Може бути, що й оженився?

— Ох, це питання сталося для моєї душі шкідливим і зовсім мене запропастило, — зідхнув сердечно Хоздодат: — ізбрало би сердце моє дівчину, загорілось до неї всіми почуваннями, але батько відмовив моєму проханню і наказав мені брати за товаришку жінку хоч і багатую, але противну потвору, і коли натура моя не могла згодитись на такий подвиг, то він загорів гнівом несправедливим і вигнав одинокого сина свого з дома.

— Немилосердно і несправедливо, то правда, — після хвилевого вагання, відізвався Годзевич, — але все таки, де ж ти, безталанний, притулився? По пишній одежі видно, що тобі пощастило?

— Пощастило... та так, що вернувшись назад не лишень під батьківську стріху, але навіть до життя, дозволеного статуром, мені, грішному вже не можливо... І я справді таки, для вас всіх померший.

— Та що це ти дурниці мелеш?

— Справді! Лише прошу тебе... держи моє марне існування в тайні.

— Признавайся, — ти знаєш, що я тебе люблю: і рідний, і в бурсі одній були... Ну, й як же? — сказав стискаючи кріпко руки кревнякові Годзевич.

— Я вступив — з натугою промовив вкінці Хоздодат, — до Кармелюка за писаря...

— До Карме... — крикнув переляканий хазяїн і завмер на півслові, відкривши рота і вилупивши очі.

Тяглась напружена, нещаслива мовчанка. Годзевич тяжко віддихав озираючись із страхом довкруги, а гість тихо зідхав, поникнувши винувато своєю головою...

— Таж ти скінчиш в Сибірі, або на дібі... — заговорив вкінці, не на жарти перестрашений Годзевич, — кидай чимскорше, заки тебе не прицупнули, цю службу... Перейди до мене, там подумаєм...

— Хто має висіти, той не втоне! — відказав приказкою Хоздодат. — А Кармелюк є достойний і любові уважний до понижених і оскорблених, він карає тільки садукеїв і фарисеїв, а і то душі християнської не губить... Слухи всякі про нього ходять і брехні несправедливі... А я пізnav його серцем і кажу вам, що він мене жаліє більше чим батько рідний і я називаю моого покровителя батьком. Так отже маю лишити і зрадити батька?

— Ох, тишибай-голово! Та я сам, хоч і не знаю Кармелюка, а душею йому прихильний... І я дуже радію, що він панів і жидів шарпає... а все ж таки хоч я і серцем до того гайдамаки, а голови своєї за нього не підставлю, — голова, поки на плечах, і мені самому потрібна.

— Та я і свою голову ціню не в копійку, а в декілька, бути може, талантів, але... судженого конем не об'їдеш... Ну, та що про це! Ось небавком від Кармелюка

багато хабарників, хапунів, злочинців і обжерів одержить заслужену кару — і таку, що буде „по стогнищам града слишень іх скрежет зубов”.

— Ось, коли б він так провчив наших! — навіть потер руки Годзевич.

— А що? — недбайливо запитав Хоздодат.

— Та такого гаспіда, як наш суддя, такої гадюки і світ не бачив! Я вже про себе мовчу, а він цілі сотні селян катує і засилає на Сибір, а жидків, яких сцапають за передержання награбованих речей, так лишень облупить і пускає на волю... Тут ще такий самий гультіпака — презус тої комісії, Янчевський, й інші пани — такої ж масти... і городничий — також падлюка!

— Так ви, дядьку судді не жаліте? — запитав Хоздодат.

— Ненавиджу, у ложці води так і втопив би... і коли б довелось відмстити йому, я би вважав себе найщасливішим чоловіком...

— А чи маєте ви, дядьку, зносини з городничим, з тюремним доглядачем в урядових справах і чи знаєте про порядки їх ложного судінства?

— Ще би — з дня на день товчусь... Зуби з'їв... по позвах і контроверзіях, — навіть мого ворога відвідую...

— Ну, так прегарно! Будете мати це вдовolenня, що побачите свого ворога скиненим... Але рука руку міє... лишењ про це опіся, а насамперед вопію гласом веліїм, алчу і жажду!

— Зараз, мій любий... і раки і вареники будуть, навіть карасики в сметані, — принагідно попались...

— Так попадуться й опікуни міста... — засміявся Хоздодат, — але раки і риба люблять плавати, — додав він прозірливо.

— Знаю, знаю: для них буде поставлена і настоянка, і проста і наливок чотири роди!

— О, жичливий і великомуздрий мій дядечку! — крикнув радісно Хоздодат. — Який я щасливий, що нахожусь під цим дахом!

Годзевич по рідному обійняв свого гостя і велів негайно подавати вечерю...

Годзевич припрошував свояка остатись у нього підночувати, але той не міг вдоволити його прохання: йому треба було поспішати з радісними вістками до свого опікуна. Прощаючись кревняки і нові друзі дуже зворушливо: вони довго обіймали один одного, довго топталися, вихитуючись на місці, божились бути собі вірними і посылати проклони ворогам...

LXX.

Коли перший переляк і задеревіння від одержаного письма минули, суддя негайно післав гінців по городничого, до начальника команди інвалідів, до наглядача тюрми і навіть до ксьондза пробоща, щоб всі негайно зібрались у нього на раду незвичайної ваги. Сам же він із страху і нервового потрясення втратив сили і не міг нічого придумати.

Янчевський обурений і вражений відвагою гайдамаки, сам відчував лихоманські приступи страху, але діркав малодушності судді, підбадьорював його тим, що цей пустий, недоладний пострах підлого гайдамаки доказує його безсильність. А суддя майже без чутя на-пів лежав у кріслі і стогнав від сильного болю голови; Янчевський положив йому серветку, намочену у воді, на лисину; тоненькі струмки води спилили на груди і за спину судді і спричинили сильну дрож, але він нічого не відчував, а лише мимрав поблідлими устами: „ой ратуйте! Під твоєю опікою... Найсолідша Пані! Віддати... віддати і кинути все... ну, його!” Даремне Янчевський для підбадьорення себе самого, гарячився і потішав суддю, підносив навіть горілки; останній був безпорадний, не хотів пити і увесь попадав у розпуку. Коли збіглись на його приказ міські власти, то застали хазяїна на тому самому місці закутаного в укривала і з серветкою на голові. Непочатий обід стояв на столі: Янчевський, для вдергання хоробрости, закроплювався лише старкою.

Стали роздумувати і перекидатись словами. Письмо переходило з рук до рук. По кожнім, новім, перечитанню його, враження росли і наганяли судді більшого страху: не лише старка, але і перцівка, поручувана і захвалювана лікерем, не могли розігріти представника правосуддя, і він не переставав скреготати зубами і ревіти від термосячого ним морозіння, перериваючи деколи свої стогони жалібним, плаксивим проханням до зборів: „ой, рятуйте, панове! Пропав!”

Хоч Янчевський і намагався впевнити компанію, що нахабний, лайливий тон письма, вказує лише на грубий жарт беззубого ворога, то мимо того всі зібрані були іншого переконання і бачили в письмі певність, що по-гроза виконаною буде: над суддею і над ними глумився і грозив карою не дзвікаючий щенюк а ревучий лев... І не зважаючи на це, що гості і без прохання хазяїна прийнялися за старку, агрусівку і перцівку, загальний настрій не прояснювався.

— Поперше ось що, панове, — заявив вкінці городничий, негайно таки треба пігнати в Кам'янець до губернатора штафету, щоб його ясновельможність прислав сюди військо.

— Так, так, — притакнули всі, — не гаючи й хвилини.

— А слідком за першою штафетою, — добавив наглядач — післати другу і третю, що місто, мовляв, у небезпеці... казначейство... (скарбниця).

— Так, так, — підхопив ксьондз. — Треба налякати москалів...

— А в місті треба наставити сторожу денну й нічну, — дораджував капітан.

— І сповістити ще дооколичних панів, щоб прислали свої команди, — добавив Янчевський, — це вже я візьму на себе, а пан городничий хай прикаже горожанам, щоб поставили коло кожного дворища сторожу... Своєї ж таки шкури берегтимуть бестії!

— Міщани і попи не бояться за свої шкури, — зав-

важав голова міської управи, — лише панству і урядам прийдеться відплачуватись.

— Оремус Доміне! (молимось, Боже!) Прийми нас під свій покров! — зідхнув, знісши вгору очі, пробош.

— Так, — гарячився Янчевський, — всіх пан городничий повинен ще забезпечити зброєю.

— На Бога, панове! — Відкіля я візьму?... У мене й у інвалідської команди нема його сповна: у декого замість шабель самі піхви, а замість курків і кременів у стрільб — дерев'яні, замальовані штурпачки.

— Панове! На Бога! — прошепотів суддя. — Подумайте про мое спасіння... А може бути й випустити цього хлопа?... На чорта він?...

— Що ж... певно... а то він і погань якась неважна... — завважив несміло наглядач.

— Гм... так... поки у нас нема сили, місто було б збережене від небезпеки, — згодився голова міської управи.

— Гм, якось тут воно не теє... — почухав собі голову городничий.

— Показатись боягузами... хай це черти вхоплять! — крикнув капітан.

— Як! До чого це ми дожили? О темпора, о морес! (О, час, о обичаї!) — кричав він, — невже ж ми впали душою так низько, що підлій хлоп, буде нами верховодити, а ми будемо падати до його ніг і сповняти кожний його приказ, кожніське слово? Коли так, коли наше славне лицарство виродилось і перемінилось на боягузів, то йому не про волю думати, не про золоту свободу, а підставити під ніж свою шию, підставити добровільно і свідомо... Так отже панове, — випускати для збереження своєї шкури, злодія — це злочинство!

Мова Янчевського спричинила отверезуюче враження і всі загомоніли, що випустити гайдамаки не можна, без згляду на погрози лотра.

— Так отже рятуйте мене, панове, — зарепетував суддя. — Захистіть!... Ой, погрози шельми, — не жартуй!

Поставте принаймі довкола мого дому сторожу... інвалідів... Пане капітане, я нічого не пожалію... Та ж на мене першого... Цей розбішака... у мене жінка, ви знаєте... можуть бути діти. Що без мене з ними буде! На мене ж і визвірився цей кровопійця за те, що я захищав ваше добро і не потурав бунтарям, розбійникам, так захистіть же і ви мене!

— Успокійся, пане суддя, захистимо, — сказав певний себе городничий і приступив до обговорення практичного пляну для захисту міста і його горожан від сміливого нападу гайдамаки.

Під кінець засідання воєнної ради обличчя судді дрібку прояснилося: предп'яйняті і підібрани способи і певність своєї сили, яка воскресла у властей, почали вспомінки і його. Він довго таки не пускав своїх приятелів від себе, угощаючи їх досхочу, а при прощанню просив, щоб хтонебудь лишився в його домі підночувати.

Всі обіцяли вернутися, як лише упораються зі своїми ділами і успокоювали суддю, що протягом тих трьох днів йому нема чого боятись, а там наспів поміч, хоч і, правду сказавши, так це нічого іншого, як лише пуста відумка паскуди. Мимо того ті заспокоювання майже жадного впливу на суддю не мали: лишивши у себе для обговорення справи тюремного наглядача, він ось на що звів розмову:

— Слухай, мій любий пане! Гладенько то вони стелять, але як доведеться нам сплати? А із-за цього одного хлопа, Кармелюк грозить нам тортурами, розбоем і пімстою... А саме нам ось чому: мені за те, що я суджу, — тобі, пане за те, що держиш, — а нашому презесові за те, що зловив гайдамаку... А навіть наколи б ми і вихопились із рук гайдамаки, злодія... Ну, утікали б, чи що, — то на всякий випадок цей диявольський виплодок буде стреміти до того, щоб визволити свого приятеля і кому, як кому, а тобі його нападу не уникнути...

— О, мій відважний пане, чи ж бо я цього не відчуваю, — стрепенувся наглядач.

— А чи не улаштувати б тобі, пане добродію, такої штуки, щоб той гайдамака втік сам з тюрми і баста?

— А мені самому що прийдеться зробити? Самому сісти в тюрмі на його місце?...

— Ну, ми заступимось...

— Хе, хе! Як і заступатись за такого наглядача, у якого арештанти утікають з тюрми... Напишіть мені до-магання, так я цього хлопа пришлю до вас, а ви його від-правте з одним повожатим до Пігловського і квіта! По-вірте, що вони обидва чурнуть в ліс.

— Не спосіб після такої орації нашого презеса і загальної опінії!...

— Ну, а мені ж то самому... — розвів руками наглядач. — А коли хочете і себе і мене рятувати, то дайте мені в руки хоч що небудь... По правді сказавши, я на ту вихвалювану поміч не дуже то й покладаюсь; побовталися, розхороблились за чаркою, а там заснуть і забудуть... і на ті післаництва знаємо ми, яку відповідь дадуть... А три дні мине і наша шкура тріщатиме...

— Ой, і не говори, пане!

— Так хай же єгомосць подумає... І мені бодай маленький папірчик: по одержанню, мовляв, цього — приставити до мене негайно...

— А я рад і з щирої душі для ясновельможного...

— Гарно, подумаю, — зідхнув безнадійно суддя.

Довго він ходив по своєму кабінеті, ломлячи голову, яким би то способом і легенько поспекатись того арештanta і, вкінці, пригадав собі давнішу раду Янчевського. Він зараз таки написав до Пігловського, щоб він, як дідич, зажадав від комісії звороту йому хлопа, в цілі переведеня з ним слідства на місці — і відправив письмо післанцем.

Це, здавалось, успокоїло суддю, але з приходом ночі став до нього підкрадатись з кожного куточка страх, а з приятелів ніхто не додержав обіцянки і йому довелось самому із старим наймитом коротати сумну і безконечну ніч. Щойно пізно, над ранком, заснув вкінці суддя, а й то не-

спокійно, з привидами. А з приходом дня він взявся з не-звичайною енергією слідити за виповненням охорони міста, переходячи від одного знайомого до другого, але всі вони, хоч і висказували в очі своєму приятелеві сердечні співчуття, хоч і обурювались нахабністю лотра, однак мимо того бокували від засудженого на хвилину і то лише за дня, а вечером ніхто й носа не показав.

Остаточно погрози Кармелюка поділали і на сонних горожан, і на представників лицарської шляхти. Другого таки дня по вулицях Літина загреміли таражкала і почулись на перехрестях окрики: „гляди...”. Шаблі у інвалідів були вигострені, до деяких стрільб, замість деревляніх — додано правдиві кремені, пожертвовані жидками і осьмеро озброєних людей сторожі обступило дім судді. Янчевський полетів по дооколічних панах, сам озброєний від голови до п'ят і в супроводі шістьох озброєних їздців; але їздив він лише вдень, а вечером укривався денебудь у захищному місці.

Так минуло три дні і хоч з Кам'янця надійшла успокоююча вістка, що військо буде негайно вислане, горожани пересякали все більшим і більшим переполохом, не згадуючи вже ж про суддю, який від тривоги, безсонніх ночей і непоборимої розпуки, цілий охляв і почорнів. Одержанана ним після доби відповідь від Пігловського, в якій він вирікався свого хлопа і лишив право комісії вчинити з ним все, після бажань комісії, хоч би навіть і повісити, — позбавив суддю останньої надії і довів до тупої розпуки.

Кінець кінцем суддя рішив попросту виїхати з міста, хоч би до пана маршалка, де перебувала його жінка і де він сподівався бути більше безлечним, але самий переїзд припадав саме на третій день речинця, визначеного Кармелюком, і тому суддя мусів би виставити себе на лячне „бути — не бути...”. Смертельна нульга засіла у його грудях огидною жабою і стала висисати з його серця кров...

Третього дня зайшов у канцелярію комісії за яки-

мись судовими ділами Годзевич; він вів діла деяких міщан, які попалися наче б то як тайні гайдамаки, наче б перепродували награбоване добро. І раніше, як знаємо, суддя відносився до нього ворожо, а останнimi часами він став йому дуже ненависним і суддя не лише що не приймав його, але навіть не дозволяв входити до канцелярії; вістки з канцелярії одержував він після предової тяганини і то аж на приказ вищого начальства, які він, як повірений адвокат заступав своїми жалобами й доносами.

Довідавшись про прихід Годзевича, суддя зрадів дуже появою чоловіка, хоч й вороже до себе настроєного, але все ж таки живого: останнього вечоро його не відвідав ніхто із знайомих... І довелось йому самому у порожніх покоях переживати страхіття... Не дивниця отже, що він зрадів тепер і Годзевичем — і приказав просити його до себе.

Ця несподіванка змішала Годзевича і він, увійшовши до кабінету судді, зупинився мовчки біля дверей. Суддя гостинно повітав його — і хоча не подав йому руки, але таки попросив сісти.

— Дякую! — відказав збитий з пантелику гість.

— Вац-пан певне з якоюсь справою? — говорив люб'язно суддя, — і все на мою голову... ох, ох! Але у мене в канцелярії тепер непорядки... і пан очевидно певно хоче жалітись... Але що ж я зроблю? Нема у мене гарного, діяльного, трудящого писаря... Ох, як я жалую, що пан відійшов... Був би тепер наче у Христа за пазухою...

— Ясновельможного волею було мене відправити, — завважав із стримуваною злобою Годзевич.

— Ах, правда... І я цього тепер жалую, — зідхнув суддя. — А все те лихі язики, нашепти... Та ж і ми не святі... А тепер я сам, переконуюсь, що такого виконуючого, розумного писаря, як пан, годі найти...

— Ну, що торкається якихось там грішків, — так тільки один Бог і без гріха.

Годзевич дивився широко відкритими очима на свого бувшого начальника і своїм ухам не вірив, — що це він, сміється наді мною, чи хоче дещо випитати? Язичок, бач, солоденький, наче мед, а під язиком правдива їдь! — Бач, як оченята мелькають! А і то певне, що я йому потрібний... або предчуває... або, може бути, перенюхав? — вертілись у нього думки в голові. — Останні призначення його налякали і він, відчувши внутрішнє третіння, не зневажав, що й казати.

— Коли б пан собі того бажав, — говорив крадько-ма суддя, — то я міг би про це подбати, щоб знов пана — в повіті...

— Дякую гарненько ясновельможному панові, — зам'явся було ще більше змішаний, Годзевич. — Тільки що тепер я маю хліб з іншого поля... І з ласки Божої хлібець той не скупенький... А з гаразду, кажуть, за добром не вганяють...

— Радію цим дуже, — відказав високопарно і сухо суддя, — він числив на це, що його пропозиція викличе у бувшого секретаря слези жалю, і тому то його відмова видалась йому образливою і головно — руйнувала його пляни. Але, помовчавши кілька хвилин, суддя переміг свій настрій...

— Мені би діло... — почав було гість.

— Так, так, — перебив йому хазяїн, і ось у тому то бач і діло, що я без рук... А згордів пан... Видно справді знайшов собі легкий хліб... Ну тимкраще... я рад... А ось все таки прислуга за прислугу: я панові сам знайду превсілякі справи, а за це хай пан мені помоге у відписах...

— Рад служити ясновельможному...

— Так приходьте вечером, пане, на горнятко чаю — невимовно зрадів суддя, — попрацюємо, повечеряємо... А що панові далеко додому, так я і попрошу щиро і переночувати у мене... пан холостяк, я знаю, а я тепер соломянний вдівець... так мені і миліше буде мати пана у себе гостем.

Вже що як що, — а це запрошення не могло навіть і до голови Годзевича припинути, а притім, воно не відповідало обробленій ним програмі, а на добавок він так цілій обаранів, що довгенько стояв наче стовбур роз'явивши комічно рота. Суддя з вибачливою усмішкою вижидав відповіді.

— Ну, що ж пане?

— Прошу мені вибачити, ясновельможний пане, — почав на скоро затинаючись гість. — Ласка панська мене приголомшила... Я не знаю, як... ця честь... не мені...

— Я прошу, — підкреслив суддя притьом.

Годзевич подумав ще з хвилиночку і зміркував, що решта можна улаштувати, а ті запросини будуть на руку: знамениті відвідини.

— Цілую панські коліна. Для мене, підлењького, це така честь, — промовив він, — що я й не знаю... Наколи така панська воля, то я до послуг, і, упоравшись за дня зі своїми справами, певнісенько вечером прийду...

— Дуже добре! — крикнув суддя і став кріпко стискати йому руку.

Третього дня під вечір надійшло з Кам'янця повідомлення, що шкадрон драгунів висланий до Літіна прискореним маршом і що небавом висланих зістане ще пятьсот пішого війська в цілі виловлення розбійника. Вістка про це миттю рознеслась по місті і підбадьорила всіх горожан, навіть суддю; він тільки просив городничого післати і на передмістя поліцейських оголосити цю новину, що війська сподіватись можна під ніч. Обчислення судді було правильне. Кармелюк, маючи серед міщан і убогих горожан своїх союзників, зараз таки ними зістане повідомлений, і не тільки відречеться несамовитої думки нападу на місто, але навіть буде вважати за конечне враз із своєю шайкою утікати дальше, щоб не стрінутись з військом.

Годзевич прийшов до судді смерком у веселішому душевному настроєві; він також був певний, як і суддя, що чутка про військо перелякає вкінці злодіїв, що дріб-

ніші міщани околичні, співчуваючі цьому звірюці, вже перелякалися, він сам бачив, як двох іздців вихром понеслось кудись полем.

Суддя був незвичайно радий своєму гостеві, угощав його, продовжав пити чай і понаносив преображену непотрібної переписки, щоб тільки задержати його за роботою до півночі і лишити у себе заночувати. Після чаю Годзевич, прошений хазяїном, обійшов сторожу, дав їй по чарці горілки, бо небавком мала наступити нічна зміна і заявив судді, що окружний домагається відпущення людей, з причини їх утоми; суддя попросив гостя побігти до городничого, щоб той прискорив зміну і за чверть години Годзевич доніс йому, що він не вспів дійти і до поліції, як він стрінув зміну і уставив її довкруги дому.

Суддя, оглянувши ворота, фірту, одвірки і двері, чи все добре позамикано перемерз зовсім і поспішно вернув до свого кабінету. Старому слузі і молодому, сильному, кухареві він приказав стояти невідступно в передній і бути на обережності, та, щоб на перший клич явиться на поміч.

— На жаль! — кликнув трагічно суддя, опускаючись тяжко на крісло. — На тих горожан кепська надія... Що за злочинна необережність? Тільки що військо вислано, так зараз успокоїлись і руки опустили... Завважив? Ні ліхтарень, ні обходу... Усе в місті спить мертвим сном!

— Справді, ясновельможний пане, недотями! — зідхнув Годзевич, — але чи не запізно вже себе трудити... може б я прийшов раненько?

— Ні, ні, — заперечив наляканій суддя. Я не хочу і на макове зерно спати... Ми будемо працювати... і пана я попрошу відпочивати у мене...

Годзевич подякував і принявся за діло.

Час волікся поволі й томляче: мертвутишу перебивало лише виразне тикання стінного високого годинника, зрідка вибиваючи сумним подзвінням години.

Ось вже вибило одинадцяту і нагло до парадних дверей хтось застукав певно і сміло.

LXXI.

Суддя схопився з крісла і завмер зі страху. Стук повторився. Суддя поблід, наче стіна і вхопився за одвірок дверей. Годзевич виявляв ще більший страх і став шукати місця під столом, де би сковатись...

— Не відчиняти! — крикнув, задихаючись від зворушення, суддя, але замість крику із стисненого горла вирвалось у нього якесь хрипіння.

— Так, так, не відчиняйте, — залебедів Годзевич. — Переконайтесь, хто там? Гей, Себастіян, Вінцент!

— Та що це вони не відзываються? — обаранів ще більше суддя.

— Ходім, пане, поглянемо, — сказав Годзевич, — таж двері ковані, дубові... засуви залізні... довкруги сторожі і жадної тривоги нечувати... Певно свої, а ми...

— А, може бути, — заспокоївся дрібку суддя: міркування Годзевича були правдоподібні.

Вони увійшли до передньої і застали двох вірних слуг сплячими. Годзевич став їх штовхати, але добудитись не міг; котрийсь з них і підняв дрібку голову, але вдергати її не міг, вона безвладно опадала на груди і своїм тягаром потягала за собою на дерев'яну софу і ціле тіло слуги: очевидно, що або ті вірні слуги жльопнули собі над міру для підбадьорення, або були чимсь запаморочені.

А стукання тимчасом далось чути втретє.

— Хто там? — запитав сміло Годзевич.

— Від городничого до пана судді, — відказав якийсь молодий голос.

— Не відчиняй! — прошепотів суддя... — Переконайся... є віконце. — Спершиесь руками на стіл, він тяжко віддихав і шепотів якісь закляття чи молитви. — Розпитай!

Годзевич відчинив маленьку глипку і завважив, що напереді стояла статня фігура, а за нею — ще двоє озброєних людей.

— Чого треба городничому в саму північ? — спітав Годзевич.

— А ось письмо, возьми, пане! — відказав найближчий.

Годзевич взяв письмо, приглянувся і сказав заспокоюючо:

— Рука городничого, глядіть!... Без потреби ми налякалися... Хай же вони будуть прокляти!...

— Ох! — зідхнув з полекшою суддя. — Читай!

— Просить, щоб пан дав захист неодмінному членові, який приїхав з Кам'янця, враз з відділом... і офіциорові; що у пана тепер зовсім порожня хата, — тільки переночувати, а тепер же ніч, — все те перемолов швидко Годзевич, майже не дивлячись на письмо і не підносячи його до світла.

Суддя не звернув уваги, а запитав лише з дитячою втіхою:

— Так отже відділ вже тут, у Літині?

— Тут, тут... для їхнього начальства і просять захисту... Отже впустити?

— Таж певно, я такий радий... тільки зажди! А на коли це не вони? — затявшся було після запалу суддя.

— А хто ж би це міг бути?... Ось і наш вартовий Кравчук... недовірливий... Таж як би що до чого, так не стояла б так преспокійна сторожа.

— Так, так... Таки так... я надто... — муркотів суддя, — але ось, бач і під серцем ссе...

— Це буває, — завважив якось злорадно Годзевич, — від огорчення... Ось і мене також так ссало, коли вигнали... і я лишився без шматка хліба... Так впустити? Якось не годиться держати людей перед зачиненими дверима...

— Ох, „Пане Найсвентши”! — Пускай!

Клацнув замок, заскрготіли засуви, дзенькнув тяжкий залізний бовт і двері відчинилися. У них швидко увійшло троє незнайомих людей; вони були озброєні. Стоячий напереді стрункий, гарний мужчина був у венгерці і

міг смерком видаватися гусарем, але його товариши були одіті в чемерки, — у ті часи убір мисливих, або економів. Один бистрий погляд на увійшовших збламутив суддю і нагнав йому панічного страху; він підняв руки до Годзевича і завмер у тій поставі, а Годзевич також, наче вражений неожиданим страхом, закрив лице руками і завмер. . .

— Чи все вчинив? Чи розіслав листи? Чи приспав „кустодію?” — запитав незамітно шепотом Годзевича третій гість, який останній увійшов.

— Все! — відказав Годзевич і примкнув кріпше очі.

— А москалі коли?

— Завтра вечером.

Ця таємна летюча, обміна думок відбулась у цій хвилині, коли знову двері замикали на бовт. Наколи б суддя був і в спокійному розположенні духа, то за брязкотом заліза він не миг би був чути ні словечка.

— Ну, пане ясновельможний, наш славний і поважний суддя, — промовив вкінці, ввічливо кланяючись, перший із увійшовших, — маю честь представитись: Іван Кармелюк!

І до цього представлення суддя вже увесь дрижав, наче Каїн, передчуваючи щось недобого, але висказана не представляючим ім’я поразило його, наче громом. . .

— З криком „помилування” — він хотів було кинутися перед отаманом на коліна, але встояв і розтягнувся у його ногах тяжкою колодою.

— Підійміть його, — сказав зневажливо Кармелюк, — та скропіть водою, а то, стрінувши дорогих гостей, він з радості одурів. . .

В часі, коли приводили суддя до притомності, перевита прислуга була для більшої забезпеки перев’язана: тим займались Дмитро і Хоздодат, — вони це й увійшли враз з отаманом до покоїв судді. Між іншим Хоздодат запитав ще Годзевича:

— А приказ для тюремного наглядача готовий?

— А ось! — і подав йому за спину в четверо злo-

жений папір Годзевич, — і печатка, і число, і підпис го-
родничого... Потрібний лише підпис судді... Та
зв'яжи бо й мене... а то вважатимуть спільником... і
заткни мені платком рота, щоб не міг кликати помочі.

Через хвилину Годзевич лежав вже із зв'язаними ру-
ками і ногами, а в роті стирчав у нього скрученій в бит-
ку платок, який дозволяв йому тяжко віддихати і слабо
постогнувати.

Коли привели суддю до притомності, то він, в пориві
розпуки, пробував було крикнути, але голос його обі-
рвався, а Дмитро підбіг і вдарив його кулаком у доліш-
ню щоку... Суддя тільки хлипав і окриваленими губа-
ми шепотів: „Милосердя! На Бога!”

— Ти вибачай, справедливий суддя, за грубу пове-
дінку з тобою моого кошового, — промовив м'яко ота-
ман, — ти сам тому винен... задумав було кричати...
Заспокійся: хоч і горло переріж, а ніхто тобі не прийде
на поміч: місто здорово спить, патрулі з причини при-
ходу прикладаного тобою війська — вже не розставили,
сторожі довкруги твого дому не інваліди, а мої гайдамаки,
челядь твоя перев'язана, а крім того, ти подвійни-
ми дверима так заткав дім, що хоч би ми всі взялися кри-
чати цілим ротом, нас ніхто б не почув... Але ж бо і не
по шляхетськи, пане добродію, приймати так старих зна-
йомих... А ти ж пам'ятаєш, що я продав тобі не дорого
вексель Хойнацького?...

Суддя тільки стогнав, вибалушивши очі, і ломав в
розпуці руки. Вид його був смішний і пожалування гід-
ний, але зогиджені від страху риси його обличчя, боже-
вільний зір, який виражав готовість на всякого роду по-
ниження, рабські моління — не викликували до нього
співчуття, а противно будили почуття погорди.

— Переведіть його вельможність в кабінет, — звернув-
ся до своїх Кармелюк, там вигідніше і приличніше буде
поговорити з поважним господарем і головним членом
знаменитої комісії.

— Невинний... невинний!... — муркотів суддя, ледве
волічучи за собою ноги.

— Чим же ж ти, пане, журишся? — говорив дальнє Кармелюк, коли суддю посадили в крісло. — Та ж ти мене очевидно бажав мати у себе гостем, бо в протилежному випадку ти б мені був зараз прислав Явтуха, а коли не прислав, значить, знудився за мною. . . Також Кармелюк свого слова не пускає на вітер!

— Ой, Матінько Божа Ченстоховська! — хлипав суддя.
— Я не міг, не моя властивість... Все бери... тільки даруй життя... у мене жінка... без пам'яти мене любить... пожалій хоч ІІ.

— А ти жалів нещасних, неповинних селян, зловлених вашою проклятою комісією і зловлених без причини? — підніс Кармелюк голос, а в його звуці не можна вже було відчувати змилування, ні милосерддя. — Га? Чи ти дер і в повітовому суді із живого і мертвого шкури?

— Не я... Комісія... Що я один? Зоро! Я кину все... Зараз таки... В цей момент...

— Ні, ти не кинеш! — крикнув грізно отаман. — Ти одержиш заслужену кару і будеш в комісії і повітовому суді чинити праведний суд; противно, наколи ти кинеш і поставиш на своє місце іншого пса, або як кого небудь засудиш, то божусь усім святим, я посаджу тебе на паль! І знай, що моє слово — кремінь, і що ніхто, ніхто не оборонить тебе перед моєю карою!

Суддя тільки трясся цілим тілом і видавав з себе жалісний стогн.

— А ось ти говорив, що не міг Явтуха випустити, — сварив Кармелюк, — так це ти брешеш! Підпиши зараз от це ліссьмо! Я міг би тобі і не говорити, що в ньому написане, але, по приятельськи, скажу: це приказ, щоб негайно передати, таки вночі, під сторожею, Явтуха панові Пігловському; сторожа буде моя і замість до Пігловського приведе в'язня до моого стану... А тут підпиши ще і це письмо, яким тиувільняєш з-під ключа підозрілих музиків... тому, що вони доказали свою невинність... Тільки закарбуй собі на носі, що коли ти завтра або пізніше відречешся від свого рішення і признаєшся, що воно під-

писане під примусом, то я з тебе живцем шкуру здеру!

— Все... все... давився словами суддя, — тільки життя даруй...

А тим часом, коли обожеволілій зі страху суддя підписував дрижачою рукою підсунені йому письма, Дмитро, покликавши до помочі собі Андрія, нишпорив по цілому домі і збирав усе цінніше, що тільки попадалось йому під руки.

— Кепська контрибуція, — воркотів Дмитро, відбиваючи комоди і ламаючи шафи, — усякого дрантя цілісінькі купи, а грошей нема! Сховав десь, собака. У такого скупиндряги їх повинно бути цілі скрині... а ось, бодай би його вовк зажер, — не нахожжу... Прийдеться просити, щоб сам показав...

А Хоздодат, присівши напочіпки перед зв'язаним дядьком, дякував йому за поміч:

— Батько-отаман так тебе вихвалює, дядечку, що у мене і слів на це не стає; велика нагорода тебе дожидає, а в прикатку до неї і серця наші! І городничого витягнув з міста на стрічу ніби москалів, і замінив місцеву сторожу, завдяки твоїм хитрощам, і доглядач упереджений, не встає, а дожидає приказу, також завдяки тобі, і письма придумані дуже правдоподібно, а підписи підроблені штучно і хитро... Ось тільки болить у мене серце, щоб тебе неповинного не підозрівали... Припустім, що ужевки і платок в устах свідчать про насильство, але я думаю, що усього цього мало... Буде краще і правдоподібніше, наколи ми тобі всиплемо гарячого жару за холяви, або впишемо буквами спину, а то й можна вирізати зо два паси із твоєї шкури на познаку.

Нешчасливий дядько вибалушив очі на свого кревняка і безнадійно став заперечуючи мотати головою і товкти об долівку своєю головою.

— Гей, Хоздодат! — дався чути із кабінету голос отамана.

Секретар схопився на ноги і стрімголов метнувся в кабінет.

— Я йду з Андрієм до тюрми, візьму з собою чотирьох

людей, давав розпорядок отаман, — а ти з Дмитром, упоравшись тут, збереш порозставлюваних по переулках наших, — всіх пятнадцять, запам'ятай собі і обережно, по одному, по двох, під видом нічної сторожі, підеш на передмістя — зразу в тюрму, на всякий випадок, а опісля до саду пана Годзевича, де стоять наші коні... Осідаєш їх і дожидатимеш... Розумієш?

— Розумію, батьку! — відказав попович.

— Але ось, до речі, ще Й Дмитро тут, — говорив да-лі Кармелюк, — вчиніть ви над тим вантухом суд... Мене зовуть розбійники, а я марне не пролив ще ні одної краплиночки крові, а обстоював тільки за нещасливих і вбогих і головно за них напевно наложу головою, а він занапастив і замучив без причини сотні людей, я й не говорю вже, що на нас, вільних, скликує війська і збирається мене перегнати крізь дві лави.

— Повісити собаку! — крикнув Дмитро.

— Ні, прийде час — повісимо, — сказав Кармелюк. — Я ще хочу, щоб він поправив свої лиходійства і звільнив невинних мучеників... і тому я йому дарую життя..., але позате як без кари не можна лишити його злочинів, то лиши йому дещо на пам'ятку: спусти дрібку сала і подаруй в додатку червоні чобітки. (Дати „червоні чобітки” — злупити з ніг шкурку).

Опустившись в кріслі, напів лежав позеленілий із страху суддя; очі його без думки були впялені в одну точку, холодний піт великими каплями котився по товстому, близкучому обличчі, рот був відкритий в страшних корчах, а по шиї розмазувалась широкими, липкими струмками кров. Хто знає чи суддя і відчував те, що його чекає... він був напів завмерлий.

LXXII.

Вернулась Розалія додому і зраділа, думала над дивним змістом записки: „або буду на дні пекла, або прибуду у визначений час”.

Що міг означати цей дивний вираз? Очевидно, цей

навіжений знову затіяв якенебудь страшне, одчайдушне діло. Де, коли, і як?

Хоч Розалія певно вірила у щасливу зірку Кармелюка, в його вдачу, відвагу, — але тривога мимоволі заводіла нею, а тривога та була тимбільше мучливою, що не було ніякої спромоги відвернути небезпеку ані вмовити у Кармелюка, щоб занехав одчайдушне діло.

„Ні, ні так не може далі бути! — повторяла собі Розалія, покусуючи з досади губи. — Він повинен залишити цю дурницю, повинен берегти себе перед небезпекою!”

Остаточно, тим разом красуні не довелося довго шматуватись досадами і сумнівами.

Другого ж дня, коло полуночі, прискакав верховий із Літина і привіз страшну вістку про лячну розправу, якої доконав Кармелюк над літинським суддею. Страшна вістка, яка нагнала усім смертельного страху, спричинила, однаке, таємну втіху Розалії.

„А, так ось що означали ці дивні слова! — догадалась вона таки зараз. — Божевільний! Ринутись на зламання карку на таке лячне діло... Місто повне війська... Незначна необережність, і сьогодні він сидів би вже закований в тюрмі, або валявся денебудь в ярузі бездушним трупом!”

На саму згадку про можливість такого лячного кінця, Розалія відчула, як її серце залилося кров'ю. Але, Богу дякувати, тим разом він живий, здоровий і завтра таки буде у її ніг, а там, — там побачимо — хто буде горою!

Вона здавила втіху, яка полум'ям спалахнула із її грудей і кинулась потішати і заспокоювати Агату.

За першим послом прискакав незабаром і другий... Всі в домі, від панів до прислуги, зоговорили про нечувану відвагу Кармелюка, обговорюючи подробиці цього уdatнього нападу.

Агата, в супроводі Альойзія і великого числа прислуг виїхала до Літина, лікувати свого нещасливого чоловіка; Розалія не намовляла подруги лишитися у неї, — це було зовсім неможливо, а і мимо того від'їзд Агати в даниому випадку позбавляє її зайвої пари пильних очей.

Цілий день Розалія провела в гарячковім зворушенні
що принесе її завтрішнє побачення?

В кареті Кармелюкоказав її глибоке поважання, але
так само і явну холодність; припустім, що превсякі при-
чини пояснювали його тогочасну поведінку... Але як він
зустріне її завтра? Невже ж її чари покажуться перед
ним безсильними? А він, цей страшний герой, на жіночу
красу особливо ласий.

Розалія кілька разів підходила до дзеркала і дов-
генько перестоювала перед ним, наче важучи й оцінюючи
силу своєї краси. Пригадне личко з блискучими, ахато-
вими очима, яке гляділо на Розалію із дзеркала, так і
стверджувало її слова.

„Він любить іншу!.. Тій, другій, простій хлопці, він
довірє усі свої таємні замисли і тривоги!..”

Але чи ж вона, Розалія, не зможе витиснути суперни-
ці з його серця, чи ж вона не зможе закрастись у його
довір'я, обмотати його сіткою своїх чарів? Він вже і так
вірить її. Наколи б не вірив, не згодився б приlinути і
віддатись у її руки.

О, так, так, він її вірить і вона ще скріпить у ньому
цю віру, вкрадеться в тайники його душі, прикинеться
спільницею його, а навіть буде нею, коли лише заволо-
діє його серцем. Чи не Юдита погубила Голуферна? Чи
не Даліля покорила Самсона? Хто може сказати, що во-
ни були гарніші від неї? Вона також спасає рідний край,
лише не зрадою, не убивством, а тим, що прикує до сво-
го серця нерозривною приковою непокірного отамана.
Він буде її рабом. І хто знає, яку роль доведеться йому
відограти у тъмяній будуччині вітчини?

Розалії пригадались всі таємні розмови, які знову
починали кружляти між шляхтою, незнайомі особистості,
які являлися і пропадали незамітно з осель... Дожи-
дались бурі... а в часі бурі хвилі виносять на поверхню мо-
ря і обламки, які притаїлись на самому дні.

Тисячі найсміливіших думок зароілось в голові Ро-
залії, але вона дуже добре знала, що передовсім треба
було прикоснути Кармелюка, заставити його частіше

бачитись з нею, вчинити побачення і сходини для нього настільки принадними, щоб він сам став їх домагатися.

„Щоб йому такого передати завтра?” — думала вона! Вона бажала відразу переконати отамана у тому, що вона йому прихильна.

В тривозі і радісному зворушенні перевела Розалія цілий вечір і щойно пізно вночі заснула, не придумавши таки того, що вона завтра має сказати Кармелюкові.

Наступного дня вона збудилась надзвичайно раненько. Радість давила її. Сьогодні вона побачиться з ним. Нарешті усунені всякі перепони і бажаний день настав!

Хитра Фрося відразу завважила різку переміну у настрою пані зараз дійшла до безвідкличного висновку, що пані має якогось коханця, найправдолідніше Рудковського. Не дармо ж вона вибрала його у свої секретарі і до цієї цілі придумала комісію.

Довше як звичайно пересиділа тимразом Розалія перед дзеркалом, перемінила деяке убрання декілька причісок і, змарнувавши взагалі три години лише на те, щоб пристати, вийшла, вкінці, в столову принаднішою, чим коли-небудь.

В столовій давно вже сидів пан маршалок, пригноблений і прибитий останньою вісткою.

Розалія весело пурхнула у кімнату, любенько поздоровкалась з чоловіком і заняла своє місце. Але не вспіла ще налити собі чарку кави, як рука її, яка держала кофейник, нагло припинилася.

— Ідуть? — сказала вона з явною досадою.

— Ідуть, — потвердив в страху маршалок, прислухуючись до зближаючого гуркоту. — О, Матко Свента, ратуй нас грішних!

— Так, перед влізливими гостями! — злобно процидила крізь зуби Розалія.

— Але, любко моя, лишній гість тепер не завада. . .

— Особливо пан Янчевський!

— Що ж, скарбе мій, та ж не станеш перечити, що він найвідважніший і найбільше лицарський із нашої шляхти?

— І що Кармелюк гониться за ним, наче кіт за мишею?

Цей вислів, вимовлений красунею дуже холодним тоном, зажурив дуже нещасливого маршалка.

— Єзус, Марія, це правда! — пробурмотів він розгублено. — Але чому ж ти, душко, сама не противилась тому, що він вселився до нашого дому?

— Так, коли я була певна того, що він відразу накриє розбійника. Але коли я побачила, що він за гайдамакою, а гайдамака за ним гониться, наче мисливий за зайцем, тоді саме я й відразу перемінила з ним поведінку, а муж мій, сподіваюсь, міг завважити це.

— Ох, ох! Так, так! — маршалок покивав головою і кілька разів в розпуці розвів руками. — Але що ж тепер робити? Що почати?

— Певно, нічого незвичайного... Хоч би ми самі наражували своє життя, — виганяти з дому приятеля не можна. Але заспокійся, все здай на мене, — додала вона мягче боячись, щоб наляканий маршалок не ужив яких небудь надто різких способів — Тебе я лише про одно прошу: не проси його більше до нас, — а все інше я вже сама полагоджу.

— Ось і дуже гарно, мое золотко, роби, як знаеш. Але ох, — маршалок знов сплеснув руками і покивав головою, — і що воно мені швидше до голови не прийшло!

У цій хвилині гуркіт під'їдждаючої повозки роздався вже біля самого вікна.

— Та погляньте ж хто це? — звернулась Розалія до чоловіка, а що пан маршалок нерішучо оглянувся довкруги, шукаючи очима за лъокаєм, то вона додала із згірдливою усмішкою: — чи не думаете ви, що це Кармелюк під'їхав серед білого дня до нашого ганку?

Засоромлений маршалок припіднявся з місця, а в тій хвилині двері відчинилися... — Та це наш дорогий пан Рудковський, Розуню! — вирвавсь у нього радісний оклик і він рушив із сяючим лицем на стрічу гостеві.

Але оклик чоловіка попросту розстроїв Розалію; у тій хвилині навязливий коханець був ще більше не бажаний, як Янчевський. Вона з досадою відсунула стоячу перед нею чашку; але кружево рукава зачепило за ушко, чашка

полетіла на підлогу, а кава залила широкою, чорною смужою сніжнобілу сукню пані.

— Санта Марія! Я став причиною такої немилої приключки, — крикнув Рудковський, підбігаючи до Розалії.

— Нічого, марниця! — всміхнулась вона вимушено і метнула злобним поглядом в сторону лакея, який збирав черепочки. Як вірити народній поговірці, так це не на добро.

Рудковський з пошаною підніс руку красуні до уст і сказав, зідхаючи: — На жаль, тим разом я не можу служити доказами правильності народної мудrosti.

— Знов щобудь? Нові штуки Кармелюка? — крикнув маршалок...

— О, так! Біда, кажуть, не приходить одна. Вельможні панство певне вже чули про страшний випадок з нашим дорогим паном суддею? Сьогодні ж...

— Новий грабунок?!

— Ні, дякувати Богові, покищо ще нічого, але сподіватись треба ще чогось гіршого.

— Що ж таке? — крикнула з черги і Розалія, крайно налякана повідомленням Рудковського.

— А ось, прошу панства, до чого дійшла сміливість цього гайдамаки: переїжджаю крізь село Куті і бачу, на воротах коршми прибите письмо. Злізаю з брички, спішу, думаю, що це якенебудь оповіщення від пана маршалка або від комісаря, і що ж панство думають? — га! — Рудковський навіть на миг припинився і перевів свій погляд з Розалії на маршалка. — Це оповіщення від Кармелюка!

— Від Кармелюка? — крикнули разом і пан маршалок і його жінка.

— Так, від Кармелюка! Подумайте тільки, до якої нахабності дійшов шельма! Тим своїм універсалом голосить він членам комісії, що в найближчій будучині жде їх смертна кара і не тільки їх, а кожного, хто б задумав займати місце комісаря, який судив би жорстоко і несправедливо мужиків, або його розбішак! І крім цього, називаючи сусідів і комісарів кровопийцями і зрадниками, він взи-

ває усіх кріпаків зворохобитись і спішити до нього, щоб вибавити країну від „хижих вовків”.

— Нечуване! — випалив з обуренням маршалок. Хто ж дозволив розліппювати ті письма?!

— Очевидно, що він дозволу на це у нікого не просив, але і це певне, що у нього в кожнім селі є своя рука. Коли я притягнув жида за бороду і показав йому, що у нього висить на воротах, то парх побілів наче полотно і забожився тойрою, що вночі виходив за ворота і нічого не бачив. Значить, що то ранком, або досвіта прилішив якийсь доброволець.. Розуміється, я зірвав проклятого листа і потоптав ногами; але що ж панство думає? Не встиг я доїхати до Млинів, дивлюсь, а біля „фігури” щось біліє. Підіїдждаю: такий же самий лист. А, сто тисяч чортів перепрошую пані, та у нього ціла канцелярія і справді, я не дивуватимусь, наколи сьогодні ж побачу такого листа у вельможного пана в гостинній.

Маршалок мимоволі глипнув в сторону залі, якої частину було видно крізь відчинені в ідалю двері.

— Але головна справа не у тих письмах, — говорив дальнє Рудковський, — але у цьому, що коли гайдамака щось раз обіцяє, так слова певно додержить.

— О, додержить, додержить!! — крикнув переляканій маршалок. — Але ж треба щось робити! Накликати війська... Москалів... Я готов сам скакати у Київ.

— Заспокійтесь, пане маршалку, перебив йому з таємною повагою Рудковський, — дещо вже зроблено.

— Як, зловлений? Накритий?! — вихопилось мимоволі у Розалії. Вона піднялася з місця, а кров залила її обличчя.

— Ще не зловлений, моя крульово, але слід лиса вже відкритий.

— Не може бути!

LXXXIII.

— Моя ясна пані презусова, я забожився тобі, що дізнаюсь, де криється зненавиджений собака — Рудковський озирнувся довкруги й, побачивши, що в кімнаті

нема нікого чужого, додав тихо; — я вислідив його кривку. Але пані презусова, здається, не вдоволена моїм доносом... — додав він, із здивуванням, дивлячись у зворушене обличчя красуні, на якім малювався скоріше гнів чим радість.

— Противно, противно, — сказала швидко, всміхуючись Розалія. — Пан секретар мій по правді заслугує на пишну нагороду. Але це все таке несподіване... таке важне... треба все обдумати... рішити!...

— О, пані, нічого лякатись. Тим разом доля рішила увінчати вінцем слави чоло нашої богині. Москалі стоять вже в Літині, завтра прийде підмога; крім того має ще прийти новий полк з Кам'янця... Я скачу негайно, в Літин, беру з собою...

— На Бога, пане секретаре, та ж це зовсім міняє наш плян! — перепинила його Розалія Й, отяминвшись додала з чарівною усмішкою: — остаточно, ми те все зараз таки обдумаємо... Я лише попрошу пана до себе.

— Цілую ручку! — вклонився Рудковський.

Розалія ще раз чарівно всміхнулась і вийшла до залі; але заледве тільки вийшла вона за двері, усмішка зараз таки збурла з її лиця, вона нервово прикусила уста й нахмурила брови. Повідомлення Рудковського внесло нагло страшне й несподіване розладдя у всі її пляні. Кривку Кармелюка викрито. Хто би це міг подумати, що це хлопя зможе виловити таке поручення? Добре ще, що він заіхав сюди, а то міг прямо поїхати в Літин, забрати з собою військо й тоді конець усьому... Треба це все обдумати, відвернути, задержати Рудковського, розраяти... або спрямувати в іншу сторону...

Розалія увійшла до свого будуару й хотіла причинити двері, коли почула за собою голос свого чоловіка.

— Двоє слівець, ангеле мій, двоє слівець!

— Вона оглянулася; пан маршалок зворушеній і залиханий поспішно підходив до дверей будуара.

— Вам чого треба? — Розалія змірила чоловіка недобрым і холодним поглядом.

— Двоє слівець, ангеле мій, двоє слівець;

Маршалок увійшов в будуар і примкнув за собою двері.

— Але ти розгнівана?

— Здається мені, що під такий час годі бути веселим...

— О! так, так! — маршалок похитав головою, — але, скарбе ти мій, з тої причини я й прийшов побалати з тобою... Я хочу, я повинен освободити тебе від тієї тривоги.

Розалія бистро повернулася до чоловіка і впялила в нього повний неприязні, холодний погляд.

— Чого там ще? — сказала вона з логордою, майже не відкриваючи уст.

— Ось бачиш, мое злотко... — почав маршалок, мимоволі плутаючись, затинаючись і морочучись під ледяним поглядом красуні, — ти знаєш, що твое життя цінніше для мене над усе в світі, — він взяв її ніжну руку й підніс до уст, але Розалія швидко вирвала руку й промовила рвучко:

— Дальше!

— А що твое життя для мене цінніше понад усе, тому я й не можу наражати його на всякі можливі пригоди й пропоную тобі негайно переїхати до Києва або Варшави.

— Що-о? — протягнула, випрямившись Розалія.

— До Києва, або Варшави — повторив маршалок.

— Ніколи! Чуєте, ніколи! — крикнула Розалія й гнівно тупнула ногою.

— Але, крульово моя...

— Ані слова про це! Пан може іхати, куди йому захочеться, але я лишусь тут.

— „Яскулечко” моя, ти знаєш, кожна твоя забаганка — для мене законом, але ти чейже чула, що говорив Рудковський і після цього ти хочеш ще лишитись тут? По що? Чого?

— Ха-ха-ха! — вибухнула Розалія удаваним сміхом,

— ось власне тому, що чула це, про що говорив Рудковський, я й рішилась лишитися тут.

— Але... — почав було маршалок і в непевності розвів руками.

— Кому грозить Кармелюк? — говорила дальше гаряче Розалія. — Комісарам, всім тим, хто задумує застути їх місце й жорстоким суддям. На щастя, мій любий, те не належав, не належиш і сподіваюсь не будеш належати до тої дурної комісії.

— Брунь Боже! — махнув маршалок рукою.

— Ну, отже, таким чином, остаючи тут, ми будемо знаходитись у повній безпечності, а то тому, бо як вже раз Кармелюк приобіцяв винищити всіх комісарів, то він або попадеться сам в кайдани, або виповнить все те, що приобіцяв і чим загрозив.

— Так, так, злотко мое, але...

— Ніяких „але!” Вибиратись тепер в дорогу, — це повне безглаздя: в лісі, в коршмах, на перехресних дорогах, — ось де дождає й виловлює подорожніх Кармелюк, коли тимчасом дома ми будемо в повній безпечності.

— Може статись, може статись... Але ти... я думаю тепер вже лишиш свою затію?

Маршалок останнє речення вимовив вже дуже крадькома і глянув з благанням на Розалію.

— О, серце мое, — всміхнулась вже мило Розалія. — Моя затія — це жарт, про неї Кармелюк нічого й не знає, але щоб тебе заспокоїти, я навіть можу тобі приобіцяти, що залишу усе.

— Тисячу разів дякую тобі, скарбе ти мій! — і зворушений маршалок вхопив обома руками руку красуні й притиснув до неї гарячі, товсті губи.

— Коли тобі дорогое мое життя, то мені твоє, мій „сковоронку”, — дорожче всього на світі, — й я думаю тільки над тим, якби від тебе відвернути усюку небезпеку. Спустись вже ти у всьому на мене й будь спокійна... Треба тільки дати деякі полегші мужикам, щоб захистити тише твоє життя.

кати й задобрити „бидло”, й рідше закликати до себе панів і комісарів, а, впевняю тебе, ми спокійно глядітимемо за тим, хто кого швидше накриє, — комісарі Кармелюка, чи він іх.

Розалія нахилилась до чоловіка й ніжно поцілуvalа його в чоло.

Від такої несподіваної ласки маршалок зовсім розтопився.

— Ангеле мій! Богине моя! Та ти мені вказала правдиве світло, — сказав він гаряче, притягаючи до себе жінку.

— Ну досить, досить, — відпихала його жартовливо Розалія. — Іди ж і поклич до мене того дурня.

Вияснення Розалії з Рудковським покінчилось також зовсім вдоволяючо. Декілька усмішок, томлячих поглядів і красуні вдалось остаточно переконати свого молодого обожателя, що коли б він зараз розтрубів про своє відкриття, — так це значило б тільки прислужитись Янчевському: без сумніву він стане на чолі війська й усю славу захопить для себе, а вони лишаться раз назавсіди в тіни.

— Так, — говорила дальше Розалія, завваживши, що її міркування зайняли Рудковського, — славні подвиги моого секретаря загарбає той, супроти якого ми й підняли з паном похід.

— О, моя крульово, спасибіг за ласку! — задихнувся від солодкого зворушення секретар.

— Ми краще ось що вчинимо, — підохочувала Розалія радість свого секретаря чарівною, багато обіцюючою усмішкою: ми дозволимо Янчевському глядіти з москалями за розбійником по лісах і болотах, а коли вони вернуться з нічим, або попадуться в руки Кармелюкові, тоді то ми вже самі з любим паном накриємо дуже хитрим способом розбійника...

— Досконало! Мені це навіть на гадку не прийшло, але високий розум моєї повелительки...

— Пан ще нікому не зрадив точної дороги? — перебила Рудковському Розалія.

— Точної ні, — Рудковський злегка спаленів, — а так загально... що знаю й проведу... ось тому й не знаю тепер, як вимотатись у цьому випадку з того поганого положення?

— Нічого легчого! Не іхати в Літин і баста! Я, повелителька пана, задержую свого підданого й посилаю... Так, ось думка! Хай пан негайно іде до пана Пігловського: треба сповістити нашого приятеля про грозячу йому небезпеку.

— Дуже добре! — згодився зраділий Рудковський.

— Ale нехай же мій вірний друг поспішає, щоб не накрив нас суперник. А від Пігловського пан заletить на день до пана Бойка, а там вже й вернеться до мене й ми покінчимо із славою діло, яке доведе до шаленої радості цілу Польщу!

— Лечу на крилах бурі! — крикнув Рудковський і, притиснувши пристрасно ручку красуні до своїх уст, майже вибіг з кімнати.

Вже сонце хилилось до заходу, коли Розалія вийшла остаточно з двору на свому величавому скакуні.

Благородне звіря гордо виступало під сідлом красуні, зрідка дрижачи своєю тонкою, атласовою шкуророю. Легка дрож перебігала часами й по тілі принадної жінки. Радість, нетерплячка і непевність підіймали в її серці незвичайне зворушення.

Вийшавши з двору, Розалія пустила коневі поводи й кінь полетів стрілою по широкій і рівній дорозі. Красуня глибоко зідхнула й, коли село зникло з овиду, поїхала гальопом.

Вітер підхопив серпанок красуні, піdnіс гриву коня й обвіяв прохолодним віддихом розпалене обличчя красуні. Очі в ній горіли відвагою й щастям, груди високо підіймались, — здавалось: ця шалена ізда давала вихід бурхливому зворушення, яке містилось у її грудях.

Там, за спиною, в золочених палацах, лишився в неї

старий, осоружний чоловік, надокучливий любовник, рій нестерпних поклонників, брехня, лукавство, облуда, — тутечки ж дожидає її красунь, герой хоробрий, про якого ніхто до нині й не чував. Тут, може бути, дожидала її любов дика, свободіна, чужа для світової брехні й світських звичаїв, могутня, велична й прегарна, наче любов усієї природи, усього світа. Все для тієї любові! Все, що тільки у неї є цінного: ім'я, становище... Лише раз кинулась в океан пристрасти без думки про будучину, про минуле — а там — хоч би й кінець!

І на саму думку про можливість такої любови Розалія відчула, що якась мрака заслонює її голову й кожна жилка в її тілі наливається вогняним струмком.

Але щоб добитись такої любови, треба насамперед скрити свої почування, покорити його, напоїти таким же дурманом, який телер нею заволодів! Розалія потягнула коня поводами і звернула на вузеньку, полеву доріжку, при кінці якої чорнів довгою лолосою ліс. Хвилин через двадцять вона обіхала хвігуру і звернула на вузьку стежку.

Її нагло видалось, що на краю ліса хтось виглянув і пропав, а опісля і в прорубі наче б хто перебіг дорогу.

Сумнів закрався в душу красуні, але вона все таки справила свого коня в саму гущавину й незабаром побачила яр, про який була згадка в письмі. За яром, посеред дерев, справді видно було якусь купу, — яку з першого погляду можна було уважати кулою хворосту й перегнилої соломи.

У шукальниці пригод, серце приспішено затовклось: вона оглянулася довкруги, роздумуючи, чи не повернути б її назад коня, коли нагло побачила оглядного козака, який підходив до неї. Це не був Кармелюк.

Розалія налякалась. „А що, як це засідка?” — мигнуло нагло в неї в голові й рука її мимоволі потягнула за повід, але козак завваживши це, поспішно підійшов до неї.

— Хай вельможна пані злізе з коня і йде за мною, —

сказав він хоч ввічливо, але тоном, який не допускав противитись.

Хвилину не рішалась Розалія, але виходу з того положення не було: козак був узброєний від стіп до голови... І вона, опанувавши внутрішну дрож, сперлась на плечко незнайомого провідника й легко зіскочила з коня.

Козак свиснув, на свист вискочив інший лісний мешканець і взяв коня за поводи, а провідник звернувся назад до Розалії.

— Хай вельможна пані позволить взяти себе за руку: спуск дуже крутий і прикрай.

Розалія мовчки протягнула руку й вони почали спускатись.

Кілька разів вона приставала; рука в неї неслухняно дрижала; до зворушення, яке нею було заволоділо, прилучився тепер ще й страх не на жарти: а що, як цей розбійник перехопив її письмо до Кармелюка й тепер тащит її в яругу, щоб її там кінець зробити? Та ж тут ні крику, ні мольби її не почує ніхто!"

Розалія йшла автоматично: вона чула, що з кожним кроком ноги в неї ставали тяжчими, неповоротними, а в грудях копичився холод.

Спустившись на дно яру, провідник повернув на право під навислий камінь, де вже царив холодний сумерк.

— Куди ми йдемо? — спитала Розалія й не пізнала свого голосу, такий він був глухий і розбитий.

Замість відповіді провідник гукнув пугачем. І голосний відгомін відбився тричі в яру.

— На Бога... — почала було знов Розалія, але голос її урвався.

Провідник потягнув її дальше; минули камінь, — стало ясніше. Вони увійшли майже на незамітну стежку й стали підніматись вгору. Розалії полегчало на серці, вона підняла вкінці очі й побачила в десяти кроках, перед собою, на підняттю яру знайому постать... Так, вона не помилилась, серце її відчуло, — це був Кармелюк.

З легким криком шарпнулась вона від провідника й мало що не впала.

— Що з панею? На Бога! — сказав злякано Кармелюк і, прискочивши до Розалії, обережно піддержив її за стан.

— Нічого, я дожидала стрінуги лише тебе, — вона кинула злобний погляд на провідника, але його вже не було, — наче б він провалився крізь землю.

— Конечна обережність.

— Значить, пан не вірить мені?

— Чи ж можу я не вірити після того, що пані вчинила для мене? — сказав з неуданим теплом Кармелюк і з пошаною поцілував ручку красуні.

— Одначє я рішилась приїхати сюди сама до страшного розбійника, що на згадку одного його імені блідне кожний... Сама...

— Божусь, пані, що для того розбійника кожний волосок на твоїй голові — святощі, і скорше би я відрубав собі руку, чим позволив собі, або кому іншому обидити тебе.

Але ці вдячні слова Кармелюка викликали якусь глуху досаду в серці Розалії, однаке вона не виявила її, а відказала із щирою простотою.

— Вірю. Але по що ж ти взяв із собою сторожу й не ловірив мені?

— Не тобі, пані. Тобі я вірю, наче самому собі, але за тобою могли слідити, могли вислати погоню...

— Так, по твоїй стороні правда, — перебила Кармелюкові Розалія, спершись на його руку, стала піdnіматися вгору по спадистій стежці.

Недалеко від вершка яру Розалія побачила землянку, яка з противної сторони видалася її бути купою хворосту. Кармелюк увійшов до хати, наче до ями й спустив туди ж на руках пані Розалію. Вона перейшла через хату й сіла на лавці, вказавши Кармелюкові місце біля себе.

— Ху, як я змучилася, — зідхнула вона свободніше й по короткій перерві говорила дальше: — багато труду

коштувало це мене, заки я вирвалась із замку й коли б не крайна потреба побачитись з паном, мені не стало б сил, щоб побороти усі ті перепони. Я приїхала сюди, щоб тебе попередити перед небезпекою.

— Пані! — Кармелюк нахилився й поцілував руку Розалії.

— Перед поважною небезпекою. Ти знаєш, що в Літин накликані вже війська й що новий полк поспішає ще з Камянця?

— Знаю.

— А чи знаєш ти, що пани знають вже про місце твого постю?

— Ні, цього не може бути! — сказав живо Кармелюк.

— Але це справді так є. Рудковський, — ти, може бути, ще не знаєш такого шляхтича, — забожився відбити в Янчевського славу й прихопити тебе, й ось розвідав, де саме ти перебуваєш.

Розалія назвала урочище і всі ознаки нового таборища Кармелюка, що про них говорив їй Рудковський.

— Прокляття! Як же він про це дізнався? Хто видав?! Значить, в мене загніздився новий шпигун! — Кармелюк схолився з місця й зупинився перед Розалією. Лице його пашіло від скаженого гніву.

— Не знаю, — завважила обережно Розалія, — він згадував про якусь жінку... В тебе в таборі є яка жінка?

— Є, — відказав глухо Кармелюк і перейшовся в зворушення по хаті. Йому нагло пригадались погрози Уляни... Лице його приняло понурий вигляд: грозила... Але ні, ні, на це вона не піде! — отяминувся він зараз і, зупинившись перед Розалією, додав рішучо: — ні, пані, вона нас ніколи не видасть.

Розалія уважно слідила за Кармелюком: ні один його рух уникнув її уваги, а в глухому голосі, яким заговорив Кармелюк про Уляну і в похмурому виразі лица, а навіть у тому виразі, яке він висловив, — вона відчула, вправді невловимо й неясно, що Кармелюк вже не так обожнює Уляну, як про це говорив Зеленський.

— Рудковський хитрий, наче лис, — а та жінка могла вимовитись.

— Ніколи! Вона не з таких, вона сама проведе кожного! — сказав гаряче Кармелюк.

— Могла бути інша. *Mir* хтонебудь із твоїх хлопців вибовтати бабі.

— Довідаюсь. Перевідаю! І пожаліє він, що мати родила його на світ! — крикнув Кармелюк і страшно бліснув очима.

— Але це опісля: покарати вспіш завсіди; передусім переміні місце; небезпека велика, — промовила в щирому зворушення Розалія, — мене це багато коштувало, заки я відмовила Рудковського, який з військом негайно мав рушити сюди: коли б не ти, то всі твої товариши були би вже окруженні.

— Так, так! — Кармелюк в зворушення скуював своє волосся, — але, пані, мій ангеле хоронителю! Чим, коли й я тобі віддаччу? — крикнув він і, припавши на вколішки перед Розалією, гаряче стиснув її руку.

Від цього потиску кров розігравась в жилах Розалії.

— За що дякувати? — сказала вона дрижачим голосом. — Коли пташка, замкнена в золоту клітку, бачить стрільця, який стежить за свободідним вірлом, скажи, — що повинна вона чинити? Коли вона ще не втратила голосу в своїй золотій неволі, вона закричить до нього: „Брате, рятуйся! Лети на волю!”

— Так, пані...

— Помагаю тим, хто близький душі моїй, хто може вплинутись тою волею, яка недоступна мені, без силій жінці, хто обстоює за свободу й правду й карає панське насильство ...

— Боже Святий, чи міг я думати?

— Чи ти міг думати, — промовила з гіркою усмішкою Розалія, — що нещаслива дівчина, куплена старим осоружним багачем, признаватиме силу гроша, що молоде серце, жадне любови й голубіння, поважатиме жорстоке право одних глумитись над другими?... О, ти про

таке не міг думати тому, бо ти не знав моого життя...
Але... — Розалія придавила штучне зідхання і сказала, нахиливши голову журливим, принадним рухом: — що й балакати про це. Я — пані, значить — ворог твій.

— І чому ти так говориш, пані? Я ворог тих, котрі давлять і пригнічують моїх братів, але я приятель чесних панів. Дотепер був я твоїм вірним рабом, але від тепер дозволь мені признавати себе твоїм оборонцем!

Кармелюк в зворушенню перейшовся по кімнаті. Розалія гляділа слідком за ним і в глибині її дивних очей спалахкотіла на мить сяюча радість.

„Клює, клює!” — щибнуло іскрою в голові, але вона нагло нахилила головку і спрямувала у вікно журливий, повний замріяності погляд; вона не дивилась, але відчувала, що Кармелюк дивиться на неї, і зворушення і радість, які можуть відчути лише жінки й гетьман-полководець, так крілко здавили її серце, що навіть слізи виступили в ній на очах.

Кармелюк підійшов і зупинившись перед нею, промовив зворушенним голосом:

— Вибачай лісовому козакові за просте слово, але я чую, пані, що ти нещаслива... Я повинен... Я хочу помогти тобі... Скажи, хто твій ворог? Хай він буде вище небесних хмар, я його дістану!

Ці слова висказані були без найменшої хвальби, твердим, спокійним голосом, якого сам тон давав відчути, що слова ці — це не пустий звук; перед Розалією стояв справдішний герой, із залізною волею і з серцем, що не знало жаху.

Темні тіни падали на лицє і постать Кармелюка і надавали його видові ще більше суворі і строгі риси.

Такого мужчини Розалія ще ніколи не стрічала між своїми знайомими, і її серце затремтіло, з глибини душі знялась гаряча хвиля й залила її груди.

„У тобі мое щастє й горе! — бажалось її крикнути й кинутись на шию Кармелюкові.

Але вона здержалась і, піднявши очі, окинула його,

наче осіннім промінням сонця, глибоким, журливим поглядом і промовила тихим голосом:

— Що говорити про мене?

— Не віриш мені, пані? — в голосі Кармелюка прозвучала дрібка образи, нетерплячки й жадоба правди.

Розалія мимоволі всміхнулась до себе. „А ти вже розцікавився, ти хочеш знати правду? — Але ні, хай образ мій останеться в твоїй уяві, прикритий фльором тайни. Тайна манить, і пече, і дроочить. Ти будеш звертатись думкою до мене, згадувати й важити кожне мое слово”.

— Тобі не вірю? — прошепотіла вона, — чи може жінка ще більше віріти мужчині? Але тепер не пора, опісля... Тяжко... А навіть коли б і вирвав із грудей мое горе, то чи зможеш осліпити мої очі, заставити замовкнути мій слух? Де найти таке місце, щоб очі не бачили горя, а вуха не чули стогонів? Втечі від всіх... але... Розалія махнула рукою, — опісля... Сядь тутечки... — вона вказала Кармелюкові місце біля себе — поговоримо про тебе.

Кармелюк мовчки присів. Ціла та сцена проголомшила й зворушила його. Йдучи сюди, він був певний того, що потурає забагато примхам романтичної красуні, якій мав бути вдячним, і нагло — ні словечка про любов, ні одного руху залицяння! Вона оце удруге рятує його, говорить про угніти панські, лице в неї журливе, — вона нещаслива.

LXXIV.

Кармелюк глянув на Розалію і стрінувся з сумним поглядом красуні.

— Тепер ти знаєш, що пристановище твоє відкрите, — говорила вона дальше, — через шість днів я можу ще здержати Рудковського від нападу, але дальше лишатись там небезпечно. Ти зміниш місце?

— Зміню.

— Так, але це прожене лише небезпеку, а вона росте з кожним днем. Я нарочно взяла участь в комісії,

щоб знати кожніської хвилиночки, що й де затівається проти тебе. Вороги твої сильні... з кожним днем приходить щораз то більше війська... небезпеки ростуть... Я боюсь за кожний твій день.

— Ох, пані, мій ангеле-хоронителю! — зідхнув зворушеній Кармелюк, — від долі не втечеш. А що ти, пані — жалієш мене, так це ще більше крає моє серце, — пожалій радше себе, а мене, — він махнув рукою, — пожаліє й обіймє мотузок.

— Не говори так! — крикнула Розалія. — Я не допущу до цього!

Кармелюк мовчки підніс руку Розалії до своїх уст. Тим разом поцілунок його вже не був відданий з таким поважанням, а радше й більше гарячий.

— Нам треба частіше бачитись, — промовила зворушеній Розалія. — Мушу повідомляти тебе про все, але як? Куди? Ні, ні! — наче припинила вона його легенько доторкнувшись його руки. — Я не хочу, щоб ти мені говорив, де ти будеш, але вкажи мені спосіб, як тобі передавати вістки, коли й куди?

— Коли б я сам знов, де я буду завтра, так про це зараз би сказав і тобі, пані, мій ангеле-хоронителю. Ale ось що! Коли вже така твоя ласка, пані, то пиши до мене й лишай записку там же, в дубі, а я лишу тут поблизу одного вірного чоловіка, а то й двох, яких за кожним разом повідомлятиму — куди йду, а вони вже мені дадуть знати...

— Добре... Ale ще одно... — Розалія запнулась і додала тихо, наче перемагаючи страшне змішання, — обіцяй мені одно...

— Все, що ти скажеш! — крикнув із жаром Кармелюк.

— Бережи себе!

— Пані!

— А тепер прощай.

Розалія вирвала свою руку з рук Кармелюка і знялася з місця.

— Як? Вже?

— Стемніло... Можуть завважити мою неприсутність, вислати людей шукати за мною.

— Ще хвилиночку! — в голосі Кармелюка звучало сердечне бажання.

— Не можна... Іншим разом.

— Так ось що, виповни, пані, і мое прохання; коли щонебудь станеться з тобою: нещастя, горе... коли тобі пригодиться життя вірного чоловіка, — клич мене! Обіцяй!

— Спасибіг! — Розалія протягla Кармелюкові руку; він притулився до пахучої ручки ще раз довгим, гарячим поцілунком. По руці Розалії перебігли наче вогняні гадюки і вплялились у саму глибину її серця.

Вона швиденько вирвала свою руку й вийшла з хати, за нею слідком йшов Кармелюк.

На дворі вже стемніло, яр чорнів, а глибина його зовсім закрита була пітьмою, яка залягала його дно.

Розалія припинилась нерішучо над чорною пропаст'ю.

— Боже, як темно! Я нічого не бачу... Дай мені руку!

— сказала вона несміло.

— Хай пані вже радше дозволить взяти себе на руки: тут кожної хвилини можна звернутись комітє головою в яр.

— Але — може би вдалось де подальше обійти? — завважила нерішучо Розалія.

— Яр перетинає увесь ліс, а я тебе пані, перенесу мигом.

Красуня журливо нахилила голову, Кармелюк взяв її на руки і став швидко сходити вниз.

Сильна його рука кріпко держала Розалію, його волосся доторкувало її ушка, уриваний, гарячий віддих обливав її лице.

Довкруги було тихо, мовчазно. Крізь вершки дерев виднілось тільки бліде небо.

Вони бистро спускались у темряву, яка розпускалась перед ними.

Галузка корча зачепила Розалію, вона тихо крикнула й мимоволі вхопилась за шию Кармелюка.

— Не байся, пані, держись кріпше — сказав він уривчасто й сам притиснув красуню сильніше до своїх грудей.

Мимовільне дрижання перебігло по цілому тілі Розалії... Ця близькість обожуваного чоловіка й темрява, йтиша, яка залягла довкруги — опянювали її... „Чого ще тобі дожидати?... Він твій... Покористуйся часом!” — неначе шепотів її до вуха якийсь підлесливий голос. Але Розалія не піддавалась.

— Ні, ні, не це, — говорила вона до себе: — треба його опяніти, покорити й довести до дуру — безглуздя! Хай він просить і молить і прагне її ласк, — тоді вона володарюватиме суцільно!

Але ось Кармелюк зійшов вже на дно яру і став швидко підніматись на протилежний бік. За кілька хвилин він викарабкався на верх і обережно опустив Розалію на землю. Груди в нього високо піднімалися, лице пашіло. Чи швидкий рух, чи близькість чарівної жінки, тримтячої в його руках, викликали гаряче зворушення — хвилювання; декілька секунд він стояв мовчки, віддихаючи уривчасто.

Вкінці він глибоко віддихнув і тихо свиснув. Зараз таки в глибині лісу почувся хрупіт і знайомий вже Розалії козак підвів її коня.

Кармелюк підсадив красуню на сідло і сказав глухо: — пані, я проведу тебе до обрубки лісу.

— Дуже добре, — відказала коротко Розалія.

Мовчки рушили вони лісом. Кармелюк йшов передом, придержуючи коня за поводи, Розалія колихалась в сідлі, також не відзиваючись і словечком. Але коли б так хто міг освітити лісову темряву й глянути в обличчя красуні, — то побачив би гордовиту радість, яка сяяла у всіх її рисах.

Розчислення Розалії оправдалися. Коротка розмова з Кармелюком вчинила на нього хоч ще змішане, але все та-

ки велике враження. Ні, ні, а думка його все таки зверталась до дивної красуні — пані, до її недоговорених слів...

Перед очима його часто вставали сумні очі красуні, скриваючі у своїй глибині якусь нерозкриту тайну; коли ж він одягнув свою черкеску*), то йому здавалось, що вона ще пересичена ніжними паощами чудової жінки, яка її доторкалась. І хоч в уяві Кармелюка все ще таки царював строгий і чистий образ Олесі, а до голови не раз вкрадалось підозріння; чи не хочуть вони піймати його при помочі хитрої і гарної „добродзейкі”, але все таки, коли він одержав від Розалії другу записку з запрошенням явитись на умовлене місце, то Кармелюк з вдоволенням поспішив на поклик.

І цим разом Розалія викликала його не дармо; її вдалось дізнатись дійсно про важну новину: Янчевський посилив в імені цілої комісії штафету до військового генерал-губернатора з проханням негайно взяти рішучі спроби. Розалія дізналася, коли і якою дорогою виправлено гінця і поспішила повідомити про все отамана. Заховувалась вона так само, як і за першим разом, лише дрібку тепліше. На всі допити Кармелюка, які торкались її особисто, вона відказувала виминаючо, не розкриваючи обгортуючої її тайни і лише поверховно дала до зрозуміння Кармелюкові, що вона походить з убогої, шляхетської сім'ї, що проти волі продана старому маршалкові, якого вона не любить і ненавидить з цілої душі, що одинока ціль її життя — допомагати Кармелюкові і відомстити... Кому? Красуня цього не договорила. Перед прощанням Розалія предложила Кармелюкові, з причини швидко наступаючих по собі подій, які можуть мати для їх справи фатальне значення, не дожидати одно від другого записок, а приїжджати щотретій день в умовлене місце і час для спільніх нарад над тим, що дальше робити.

— Мене можуть задержати, закінчила вона, — але

*) Черкеска висока, бараняча шапка.

ти мене тут дожидай; коли ж я не буду в стані цього дня і на хвилиночку вирватись з дому, або коли дізнаюсь про щось страшне і важне швидше, то кину в дупло дуба записку, а твій чоловік хай вже частіше навідається до нього; але, Боже борони, щоб хтонебудь не запримітив його!

Кармелюк з одушевленням згодився на все. Розлучився він з Розалією ще більше зацікавлений і очарований красунею: але розсудок його все ще таки не піддався чарам звабливої жінки.

— Але ж бо чи не хитрує баба, щоб мене вплутати, а відтак передати в руки панів? — говорив він раз-у-раз те саме, не знаючи в чому найти розвязку поведінки красуні. — Але зараз таки слідуючої днини йому довелось переконатись, що Розалія й говорила й діяла щиро: він післав своїх хлопців на засідку на вказаний шлях і справді гінець, про якого згадувала Розалія, зістав зловлений і коли Кармелюк перечитав відібрані в нього папери то зрозумів, яке вони для нього мали значення. Цей факт остаточно переконав його у тому, що пані говорить і діє щиро. Новий благородний образ журливої красуні зовсім затьмив собою манірницю, з якою він три роки тому назад стрінувся був в домі маршалка: а що торкається жалоб мужиків на жорстоке обходження з ними пана й пані, жалоб, які присилували Кармелюка вчинити напад на дім маршалка, то спомини про них якось зовсім розпулились серед множества подібних нарікань.

— Вона щось не договорює? Але, хто саме вона? Може бути, що також бувша хлопка? — говорив він сам до себе. — Можливо, можливо... Може бути, тому то вона й бере собі до серця його судьбу й предприняте ним діло.

А що такі побачення з красунею, крім сердечної цікавости, мали для нього й справдішне значення, бо подавали можливість отримувати найточніші вістки про заходи панів, то Кармелюк нетерпеливо став дожидати визначеного дня побачення.

Обставини так зложились, що тепер йому все сприяло.

Зараз таки після першого побачення Кармелюк рушив з табора, щоб своїм страшним судом жахнути всіх комісарів; він розділив шайку на кілька дрібних відділів, які й порозсилав у ріжні сторони; з одним відділом віправились Уляна й Дмитро. Сам же отаман мав віправитись до Пігловського, з яким вже давненько бажав почислитись; але, перечитавши переловлені письма, підписані предсідателем Яичевським і секретаром комісії Лепінським, він відразу змінив свій намір.

Лепінський славився в цілому окрузі страшною, жорстокою поведінкою з кріпаками, і на вид його підпису Кармелюкові нагло прийшла інша, щаслива думка...

LXXV.

Другим своїм побаченням з Кармелюком Розалія була ще більше вдоволена, чим першим: не було сумніву, що Кармелюк почав вже піддаватись її чарам, але... це приkre „але” не виходило в неї з голови.

— „Чому він з нею поводиться так здалека і „дипломатично?” Боїться образити? Марниця! Можна говорити про любов і не ображаючи жінки, — правдива пристрасть не може мовчати. Ні, між ним а нею все таки стоїть зненавиджена суперниця. Припустім, що Кармелюк вже не так обожнює Уляну, як про це згадував Зеленський. Але все таки свідомість того, що та жінка стає там, при ньому... кожного дня, кожної години, мучила шукальницю пригод...

Поки та гадюка буде там, її, Розалії не доведеться зовсім опанувати Кармелюка. Жінка може одурити кожного мужчину, але жінка жінки не ошукає ніколи! Ця біла тигриця доглупається, коли ще дотепер не доглупалається, що Кармелюк їздить на побачення з іншою, і тоді хто знає, чим закінчиться ціла ця історія? Ні, треба чим скорше позбутись Уляни; тепер саме добра нагода! Кармелюк знає, що вона, Розалія, спеціально для нього

взяла позірну участь в комісії, і коли Уляна буде зловлена, він ніяк у тому ділі не буде її підозрювати. А так коли не стане цієї злодійки, вона зовсім ним заволодіє: є для нього славний вихід... він може стати героєм, отаманом нового, шляхетського повстання. Слава, гроші, шляхетство — все те прийде само собою!

Все те передумувала Розалія, солодко витягаючись на софі в своєму будуарі й переживаючи дразливі враження останнього побачення.

Сьогодні вона побачиться з Кармелюком, — усі перепони вона заздалегідь усунула: Рудковський прилітав вчора, але вона його віправила ще в одно місце, відки він буде міг вернутись аж позавтра.

„На всякий випадок по повороті дурня треба буде вже принятись за діло, — подумала Розалія, з усмішкою приглядаючись своїм перловим нігтям. — Треба ж його бодай чим небудь потішити, а то служба поштаря може й надоїсти. А не вадило б якнебудь спекатись і Янчевського, але про нього, будь ласка, подбає вже сам Кармелюк”.

Розалія всміхнулась і звернулась в противну сторону, прижмурила очі й затопилася в солодких мріях.

Мрії її були повні такої чарівної сили, що вона й не чула гуркоту карети, що підіхала під ганок, і гомону голосів гостей, що ввійшли в кімнату.

Вона опритомніла аж тоді, коли до кімнати вбігла Фрося.

— Ой, пані ласкова! Надходить остання година! — закричала вона ще з порога і, прискочивши до канапи, що на ній на пів лежала красуня, опустилась перед нею на коліна. — Кара Божа! Нещастя! Загибіль! Справді — ліпше всім відсі втікати!...

— Та що сталося? Встань, що ти мелеш! — здивувалася Розалія і встала з місця.

— Ясновельможна пані знає пана Дембіцького?... Ох! Такий „слічний”, гарний мужчина ...

— Ну і що, що?...

— Убитий! Ой, Мати Божа, вечером, кажуть, вечеряв із всіма за столом... І пішов спати в своєму кабінеті, а рано, коли його пішли кликати „до гербати” й слуга відчинив двері, то побачив, Єзус-Марія, що пан Дембіцький висить на посторонку, а на шні в нього записка: „таке жде і всіх комісарів” і підписано на ній: Кармелюк.

— Але відки ти все те знаєш? Хто тобі сказав?

— Абож вельможна пані не чула? Приїхав пан Бойко з пані й обоїма панянками і панство Пожецькі з дітьми... і ось, „нянька”...

— Куди? До нас?

Осатаніла такою несподіванкою, Розалія скопилась з канапи й зупинилася посеред кімнати.

— Ну так, до нас! І ясновельможний пан просить пані до гостинної.

— Що ж це, вони задумали лишитись у нас?

— Не знаю пані... вони з „пожитками”... Я ще не встигла розпитати.

Розалія злобно прикусила уста й перейшлась по кімнаті. Нічого більш небажаного вона не могла подумати й уявити собі: пані, панянки! Чи ж під проникливим поглядами тих цікавих, очей можна буде вирватись з дому? А цей буде ждати, а, може бути, що вже і жде!

Але роздумувати не було коли. Розалія підійшла до зеркала, глинула на своє розгніване, почервоніле лице, поправила зачіску, напудрувала щічки і з чарівною усмішкою вийшла в гостинну.

В гостинній зібралось вже ціле товариство. Товстий пан Бойко із своєю „дорогою половиною” (жінкою), яка мало чим йому уступала, і з двоїма дівчатами-доньками, які своїм виглядом подібні були до довговязих гусок. Вони вже були в дівочих літах, але без огляду на це, сукні їх свою довжиною не сягали підлоги, а ніжні білі косиці, схрещені на грудях й завязані позаду пишними стяжками, повинні були ще більше виріжнювати молоду

„невинність” білобрових гусок; вони були незвичайно подібні одна на другу; ясне волосся негарної, тъмянної краски спускалось крисочками на вуха обидвох панянок і закручувалось по обох сторонах їх голів на високих гребенях; пукаті, сірі очі з однаковою непевністю гляді-ли на світ Божий, навіть довгі їх носи пригадували свою схожість. Панянки вставали й говорили завсіди разом і, коли одна говорила: „ах!”, друга зараз за нею поспішно викрикувала: „ох!” ..

Крім рідні Бойка, в гостинній сиділа ще молода пані Пожеєцька з своїм мужем.

— „Нестети!”, ми потривожили нашу дорогу пані Розалію! — Завважила начальниця роду Бойків, піdnімаючись з місця на стрічку Розалії.

— Противно, противно, я не спочиваю ніколи по обіді! — відказала привітно Розалія, цілуючись з обома дочками.

„Кавалери” поцілували ручку красуні, а панянки з легким окликом радости й одушевлення поцілували пані в плічко.

— Але який щасливий припадок завів до нашого дому таких дорогих гостей?

— О, пані дорога, нещастя, про яке навіть згадувати лячно! — крикнула пані Бойко, завертаючи очима, а в тій хвилині обі панянки дістали серпанкові хусточки й притулили їх до очей.

Всі гості відразу, перебиваючи один другому, заговорили про убивство Дембіцького.

З удаваним жахом слухала Розалія тих оповідань.

— Але хто ж убивця? — спитала вона вкінці.

— Та хто ж, як не сам Кармелюк?! — відказав Бойко. — Він же ж і розписався.

— Так, так... Але він міг і підкупити кого небудь з хлопів!...

— Що міг, то міг: тим пісам довіряти не можна, — сопів і зідхав пан Бойко, — але тим разом хлопи йому

не помагали... В домі нещасливого пана Януарія всі слуги були вірними католиками, з війком конюхів, водовозів і інших слуг до підліх робіт, які однаке не мали права входити до дому, й коли раненько старий дворецький встав і після свого звичаю оглянув увесь дім, то все було в порядку, все було позамикане: вікна, двері й не лише двері, але й в'їзда брама... Тільки в кімнаті покійника вікно було відчинене.

— Але що ніхто не чув крику, метушні?

— Ніхто. Дворецький і лакеї божаться, що нікого не чули. Розбійник перекрався, очевидно, крізь сад.

— А собаки?

— Ось власне й біда, що собак найшли вранці неживими... Очевидно, що між челядю були зрадники.

— І ніхто чужий не входив до двору, — додала пані Бойкова.

— Недотями! — Розалія в непевності розвела руками. — Але невже ж не найшли навіть і сліду розбійника?

— Ох, пані дорога! Та слід найшли: на варцабі вікна відбилось кілька пар чобіт, а між ними — слід невеликої жіночої ноги.

— Жіночої ноги? — мимохіт крикнула Розалія.

— Так, жіночої, я сам у цьому переконався. Але який хосен з тих слідів? Коли слуги, а від них вже й ми дізналися про страшне нещастя, — зняли тривогу, то чайже ті сліди, як каже народня приказка, вже давно застигли.

— І ніхто не кинувся в погоню?

— І куди ж?

— Ох, пані ласкова, чи кому це було в голові?... перебила чоловікові пані Бойко. — Та ж ця смерть потряслася нами до глибини душі... Покійний був нам кревняком, — вона знизила голос і додала, нахиляючись до Розалії: сердега кілька разів просив о руку Юльці, але вона ще така молода, що я все відкладала, й ось який кривавий кінець!

— Так, так, — відказала Розалія, — але чи дали знати бодай про все знати владі?

— Дали, але що з того, дорога пані? Явились асесори й комісарі, стали допитувати про все й опечатувати, а тимчасом гайдамака вже перемандрував, певно, в інше місце й слідить за новою жертвою.

— Страшне, нечуване! — крикнув маршалок. — Ми вже не можемо вірити навіть стінам наших домів!

Розмова перейшла знов на подробиці нечуваного убивства.

— Але куди ж ви, панство, ідете? — звернулась знов Розалія до пані Бойко.

— В Київ, моя дорога пані: лишатись тутечки неможливо.

— Оскільки я чула, то Кармелюк грозить тільки комісарам, а пан Бойко...

— Також пристав до комісії.

— Як, — крикнув маршалок, — пан Северин став комісаром?

Бойко тільки мовчки схилив голову, а жінка його говорила дальше, розкладаючи руками:

— Що робити, що чинити! Манця, Юльця, вийдіть до залі! — скомандувала вона дочкам, й обі гусочки, втупивши погляд в землю, встали разом з кріслом і рівним кроком вийшли з кімнати. — Так, дорога пані, — говорила Бойкова, — коли мається дві дорослі доньки, тоді треба забувати про свою власну небезпеку: комісії, з'їзди... безпереривні зібрання... при тім і пан Дембіцький також належав до комісії і ось! Ах, а що там... таж це все таке зрозуміле!

— О, так, так! — швиденько притакнула Розалія, — але якже ви думаете іхати?

— А ось, разом з паньством Пожецькими... За дня будемо іхати, а ночами спочивати в приятелів; коли пані заявиться нам бути гостинною, то ми тут і переночуємо, а завтра рано в дорогу... Найгірше це, що з нами дві панянки... Ви знаєте, та ж цей лайдак, кажуть, ласій на жінок... липне до них, наче муха до меду, а Манця і Юльця...

Маршалок, почервонілий від страху і зворушення, мовчки й тяжко віддихав, поглядаючи з острахом на свою жінку; вістка про це, що пан Бойко записався до комісії й тепер збирається в них заночувати, кинула його в смертельне тремтіння...

Не меншу злобу викликало все те і в серці Розалії: очевидно, нинішне побачення з Кармелюком не могло відбутись. Але найприкріше було те, що правдоподібно її не можна буде й на хвилину вийти, щоб кинути записку в дупло дуба й відложити побачення до завтра.

— Бо чи й можна буде вирватись з обіймів тих дорогих гостей, а головно від тих чудових панянок із жадливими, никаючими очима? При найменшому бажанні вирватись із дому вони запобігливо вчепіряться до неї, наче репях до кожуха! Але не зважаючи на всі ті міркування, відказати гостям нічлігу було неможливо в тому, притамувавши в своїй душі несамовиту лють, Розалія відказала з милою усмішкою:

— О, певно, панство можуть розпоряджуватись нашим домом наче своїм власним.

Тимчасом, коли в панській гостинній відбувалась ця щира виміна світських ввічливостей, до садиби пана підїхав Янчевський.

Вискочивши з найтичанки, він приказав візникові їхати на конюшню, а сам увійшов у сіни.

У велетенських сіннях палати він побачив Фросю; вона тут розмовляла з молодим лакеєм Пожецьких. На вид Янчевського Фрося зараз прискоцила до нього й низенько вклонившись з пошаною поцілувала пана в рукав.

— А-а, крутійка! — стрінув її ласково Янчевський, роздягаючись при помочі дворецького з пальта. — Ну, ось і добре, що ти мені попала на стрічу: мені би треба з дороги обмитись.

— Служу панові! — вклонилася Фрося, просячи Янчевського йти слідком за собою.

Коли Демостен опинився сам на сам з Фроцею в од-

ній з кімнат, призначених для гостей, так зараз таки, не марнуючи часу на непотрібну розмову, приступив до питання, яке його найбільше цікавило.

— А пані? Весела? В доброму гуморі?

— О, в найліпшому!

— Все таки займається своєю комісією?

— Ні, прошу пана, від того часу, як лучилось нещастя з паном суддею й пані суддіха відіхала від нас з паном Пігловським...

— Ну, а Рудковський також відіхав? — перебив її Янчевський, віднімаючи від мокрого лиця руки і вплятивши у Фросю свої недобре очі.

— О, ні! Наш пан секретар такий ласкавий, що не забуває нас! — відказала Фрося і многозначно потупила очки.

— Не забуває?...

— Ну, а як же? І що ж би робила бідна пані з нудьги, коли б не пан Рудковський?... Пані така рада, коли він приїздить...

— Рада? — прошипів злосливо Янчевський.

— „Бардzo” рада... А коли нема пана секретаря, то пані з нудьги виїздить з дому, на прогульку.

— Виїздить, і пан маршалок дозволяє? — крикнув грізно Янчевський і навіть почервонів із зlosti; але схаменувшись, додав по хвилині: — довкруги злочини, убивства! Тепер не тільки жінці, але й доброму мужчині лячно виїхати за ворота своєї садиби,

— „Звичайне” — притакнула Фрося. — І пан маршалок так просив пані, так молив не виїздити з двора, я сама плакала й цілуvalа ніжки нашій ясновельможній крульовій; але пані відважна, наче львиця, і їздить сама одна, навіть не хоче брати з собою козака, хоч пан маршалок просив її...

— Так, кажеш, не хоче брати з собою навіть і козака?... — повторив злісно Янчевський, мелькнувшi в сторону Фросі жовтими білками.

— Ні за що!...

— „Ма сен розумець, ма сен розумець”... — прикусивши уста, Янчевський подратований потер руки й перейшовся по кімнаті. — Може бути, за селом стрічає її провідник?

— А хто знає? — всміхнулась загадочно Фрося.

— І часто так пані їздить? — і Янчевський, ледве стримуючи свою лють, спинився перед Фросею.

— Та найчастіше тоді, коли немає пана Рудковського. Ось і сьогодні пані, здається, мала їхати, приказала мені навіть приготувати сукню до їзди верхом, так ось, гости перешкодили...

— Ха, ха, ха! — засміявся злорадно Янчевський. — Не в пору гість — гірше татарина... Але куди ж їздить пані?

— Не знаю, ясновельможний пане.

— А не можеш дізнатись?

— Як же мені дізнатись, коли пані їздить верхом?...

— Но, но, но! — Янчевський потріпав Фросю по щічках. — Ти чайже хитре чортеня й коли схочеш, то можеш про це вивідати... тим більше... гм... — відкашельнув він і промовив з напущеною повагою, — що я чайже хочу знати як приятель, як старий друг пана й пані маршалкової... У жінок бувають всілякі примхи... але за наших часів гм... гм... треба, щоб поблизько був вірний чоловік.

— То так, ясновельможний пане, — притакнула скромно Фрося, — але чайже при якійсь нагоді пані може дізнатись, розсердитись, а я вбога дівчина... Куди я піду, що я буду робити?

— Ну, з твоїм личком лякатись за свою долю нема потреби... Я — старий холостяк, і мені завсіди треба мати дома господиню, яка й мене доглядала б і моого господарства гляділа!... Та нам вже такі справи знайомі...

Фрося спаленіла й соромливо опустила очі в землю.

— Вельможний пан такий ласкавий! — шепнула во-

на опісля, припадаючи до червоної руки Янчевського.

— Постараєшся — не пожалієш, а це тобі на сережки!... — Янчевський кинув до рук Фросі два червінці й швидко попрямував у гостинну.

— Пан Янчевський! — крикнули всі гості, а разом з ними й господарі дому, коли Демостен несподівано з'явився в гостинній.

Коли чого могла собі не бажати Розалія в тій хвилині, то власне появи свого відставного любимця й ось, на довершення усього лиха, явився й він!

Але ще більше обаранів на вид свого приятеля сам маршалок. Наляканий до неможливості останньою вісткою й міркуванням жінки, він з жахом глядів то на Демостена, то на жінку, дожидаючу від неї розвязки цього небезпечного питання.

Але Розалія всміхнулась.

На вид Янчевського заволоділа нею внутрішня лють, однаке вона встигла її покрити, бо нізащо в світі не бажала собі розлютити Демостена. Від того часу, коли то вона під гарною вимівкою відрадила йому жити в іх домі, між ними запанували дивні, натягнені відносини, але правдивого вияснення ще не було. І власне саме те, що Янчевський не приступав до вияснень, не настоював на правах своєї любові, — наводило її на всякі неспокійні підозріння. Правда, буря нової пристрасти, яка налетіла на неї, притемнювала ті тривоги, але за кожним разом, коли вона стрічалась з Демостеном, вони знов виринали в її уяві й до чуття відрази й злоби домішувались ще страх і осоружна свідомість своєї зависомості від цього червоного юпітера. І минула приневільна звязь з ним і бережена в його руках тайна письма мнимого графа, — все те вязало Розалії руки й ноги й заповняло серце журбою. Особливо тепер відчула вона сильно владу цього чоловіка й появя його нагнала її страху поважної небезпеки. Тому то Розалія з усмішкою подала Янчевському ручку для поцілунка й сказала з приятельським докором:

— Ну, прецінь раз пан пригадав собі нас!

— О, ми всі такі раді, такі раді! Такий щасливий припадок! — промовила швидко пані Бойко. — Я прямо боялась подумати про нинішню ніч... але коли пан лишиться з нами під одним дахом...

— Ах, і я собі буду чутись спокійною! — Чи правда, мій коханцю — звернулась пані Пожецька до свого чоловіка. — Це Свята Панна змилосердилася над моєю дрібнотою.

— Певно, певно, моя дорога, — притакнув чоловік. — Тепер, коли нас чотирьох, ми можемо й боронитись.

— Але в чим же діло, шановне панство? — Демостен сумно оглянувся довкруги.

— Абож то пан ще не знає? — простогнав Бойко.

— Чого?

— Ах, про убивство нашого коханого пана Дембіцького! — послішила подати до відома пані Бойко.

— Як?! Хіба ж він убитий?

— Ох, і ще як страшно! — і пані Бойко принялася, перебиваючи всім, оповіла історію потайного убивства Дембіцького; при тім вона не забула згадати про те, що нещасливий покійний був ім майже кревняком, бо кілька разів просив о руку Юльці, але вона, не довіряючи молодим людям, — цю фразу мамуся висказала особливо виразне, все відмовляла йому. При кінці своєї промови пані Бойко кликнула: — Маньця, Юльця! „Прошен до сальону!” Тепер можете бути зовсім спокійні: наш славний „оброно́ца” прибув, — і, звернувшись до Демостена, вона додала з ніжною усмішкою; — бідні дівчата так розстроєні, але сам вид нашого героя успокоїть їх.

Янчевський різсіяно приложився до ручок панянок, які випили з залі, й звернувся до самого Бойка, що сидів в кріслі в поставі присудженого на смерть.

— Але коли ж це сталося? Я нічого не чув...

— Тяжко було й почути, — відказав погаслим голосом нещасливий комісар: — та ж це все сталося недавно, бо щойно вchora.

— Вчора?! Не може бути! — крикнув Янчевський.

— Вчора, вночі, це правда: я сам там був.

— Недовідомо... неймовірно... неможливо! — промовив Янчевський, розводячи руками, і в зворушенням пройшовся по кімнаті.

— Та що ж такого? У чим ще діло?! — заворушились всі присутні й сама хазяйка.

— А то, — Янчевський припинився серед кімнати й обвів всіх потрясаючим, убивчим поглядом, — що тої ж ночі, т. є. з четверга на п'ятницю, убито у власній садибі Лепінського!

Крик страху покрив його слова... всі заметушились від крику.

— Убито в жорстокий, лячний спосіб, — говорив дальше Янчевський. — В домі в нього було доволі багато гостей, бо день перед тим Господь післав нещасливому панові сина й на хрестини з'їхалась найближча рідня. Після доброї вечері всі розійшлися спати по своїх кімнатах, а сам хазяїн примістився поруч кімнати пані, з якою була й баба повитуха. Розуміється, що при вечері випито не мало, а, може бути, що падлюка-баба ще й підсипала чого небудь до питва, коли обходила чаркою гостей; ну, словом, не вспілі всі дібралась до подушок, як в цей момент і заснули мертвим сном, і ніхто нечув, що чинилось ніччю в домі; навіть сама хвора пані спала, наче мертвa. Коли ж раненько слуга увійшов до кімнати пана, щоб його одягати, то побачив страшну картину: на постелі лежав сам господар, а в грудях у нього над самим серцем був вбитий по рукояті кинжал, а при ньому пришпилена, кровю забриздана, записка: „те саме буде і всім комісарам. Кармелюк”.

— Santa Maria*), ох, рятуй нас, грішних! — промурмітів нещасливий Бойко.

Але це ще не все, — говорив дальше Янчевський, — в руці покійного була надпалена, розірвана й споганена

* Свята Марія.

штафета, яку ми вислали до київського губернатора.

Всі зразу заголосили.

— Кришечки мої, мої нещасливі пташенята! — говорила раз враз пані Бойко, притискаючи до своїх широчезних грудей голови своїх дочок. — Для вас тепер нема гніздечка, нема даху!...

— О, Єзус, Марія! Ромцю... я не видержу... я вмру... рятуй мене... сковай мене!... — хлипала Пожецька.

Навіть Розалія сиділа мовчки, прикусуючи губи: це вже переходило всі граници! Такі безглазді вибрики спричинять поважні протидіяння й заходи зі сторони російського правительства, а тоді, хоч би і який хоробрий був Кармелюк, йому прийдеться вмерти, або знов попасти в руки владетель.

Блідий Бойко лише тяжко віддихав і втягав, наче чепратаха, голову в плечі. Маршалок попав у лютъ.

— Розбій, убивство! А чайже це гірше війни! — промовив він, перемагаючи задуху, і з незвичайною для нього швидкістю, сколився з місця. — Ми віддані під владу наших хлопів! Кожний шматок, що ми їмо, може нам смерть принести! Ніхто не знає, чи встане він слідующого ранку! Уманщина! Колївщина! Ні, ні, Розюно, треба відсі втікати! Хай собі москалі роблять з „лотрами”, що хочуть, але лишатись тут... ні одного дня, ні однії годинки! Того чортяки всі хлопи слухають, а ми проти них безсильні!

LXXVI.

Слова маршалка викликали у всіх дам голосні ридання.

— Тихо! Спокій, панове! — крикнув грізно Янчевський.
— Треба, щоб хлопи не знали про це, що ми їх боїмося, в противному разі вони й до появи Кармелюка розправляться з нами й самі!

— Ax! — запищала Пожецька й прижмурила очі.

— Пан маршалок каже правду. — говорив дальнє

Янчевський, — небезпека велика: кожніський байрак кишиє тепер узброєним гадюччям.

— А ти, мій „анлелє”, ще й їзиши сама верхом! — кликнув з докором маршалок.

— Як? що? — Янчевський бистро звернувся до Розалії і промовив з удаваним здивуванням: — пані має відвагу виїздити сама?

Розалія кинула в сторону чоловіка погляд, повний злоби й гордо відказала Янчевському:

— Я поступаю відповідно до рад пана. Не хочу, щоб ті підлі хами підозрівали мене в ляклivості, властивій всім панам. Я вмію глядіти небезпеці прямо в очі.

— Та-ак? — протягнув якимсь страшним тоном Янчевський і зараз таки додав: — небезпека небезпеці нерівна, пані. При стрічі з тими виродками пекла ані хоробрість, ані шляхетська відвага не поможуть: вони не будуть роздумувати ані хвилини, щоб з пані здерти шкуру, вилупити очі...

— Ай! — крикнула Бойкова й, закривши очі, відкинулась на спинку крісла, — не говори, пане, не говори!...

— Я не можу... не можу... застогнала плаксиво Пожецька.

— Та успокійтесь же панове, тим разом ви в повній безпечності, — крикнув роздратовано Янчевський, — бо таки нині під вечер прийде сюди цілий полк москалів.

— Як, Станіславе, ти закликав їх сюди для нас? О, тисячу разів... — і маршалок з вохкими від радості очима потряс руку Янчевського.

— Гм... так... певне, ѹ для вас, ѹ тому, щоб переслідувати ворога. На всякий випадок, полк буде тут до заходу сонця й розложиться табором в лісі, біля фігури.

— Що!? — крикнула Розалія й то так голосно, що не тільки Янчевський, але й близжчі гості звернули на неї свою увагу.

— Розложиться табором біля фігури — повторив Янчевський, вдивляючись із злобною цікавістю в побіліле

лице Розалії, — але чи ж це таке немиле для пані?

— Ні трішечки... але ж бо... певне... в такий час... ах! — заговорила відрухово Розалія, не находячи сили подавити в собі зворушення, що нею нагло заволоділо.

— Присутність війська може накликати сюди ватаги Кармелюка й хто ще знає, хто кого побідить? — Але нагло вона наче влучила на добру гадку й майже крикнула: — але по що ж іх розміщувати біля фігури, чи не краще й не ліпше було б розмістити їх в нашому дворі?

— О так, так! — підхопили всі жінки.

Але Янчевський, не звертаючи уваги на їх оклики, відповів Розалії з ледве замітною злобною усмішкою:

— Коли пані бойтесь, що москалі можуть накликати розбійників в лісі, то чому ж пані не бойтесь примістити їх в своєму дворі?... Скажу правду, іменно ті міркування й заставили мене назначити їм місце постою біля фігури, тим більше, що є деякі погляди-пляни... Я лишуся тут з одною ротою, а останні розмістяться там: так буде ліпше й спокійніше...

— Ах, нехай пан робить все так, як знає... Ці непевності, тривоги ублють мене! — крикнула з щирою розпухою Розалія й неудавані слізози заблісли у неї на очах.

Вона притиснула хусточку до лиця й майже впала в крісло. Тепер для неї стало ясно, що вона попалась в страшні лещета й устроїла западню своєму божкові. Вона зрозуміла, що Кармелюкові грозить майже певна загибіль і що майже неможливо відвернути її. Відповідно до умови, він буде дожидати в землянці до вечора, до ночі... а там прийдуть війська... застукають, зловлять... Муки... допити... карання!... Записку? Ні, їй тепер вже не вирватись з дому... Післати нема кого, Фрося не піде й зрадить. Ах, вона сама, сама занапастила його!

Всі ті думки встали перед Розалією в одну мить з страшною ясністю... Сили її майже опустили й гістеричне ридання вирвалось з її грудей.

З причини, що ціле товариство було в сумному на-

строю — ця поведінка Розалії нікому не видалася дивною.

— Розюню, „анелє муй”... Скарбе мій! — крикнув маршалок, підбігаючи до жінки. — Води! Ой, що мені чинити?

В тій хвилині в дверях явилася Фрося.

— Фросю, води, спирту! — крикнув маршалок.

Почувши це, Розалія відкрила очі й сказала з натурою:

— Ні, нічого, Фросю, поможи мені піднятись, вибачте панство, я зараз...

— Ми самі! — крикнули разом обі панянки, підбігаючи до Розолії й хотіли було взяти її попід руки, але Розалія випросилася від їх прислуги і спершись на рамя покоївки, вийшла до свого будуару.

Як тільки двері за нею зачинились, нещаслива впала на козетку й приказавши Фросі нікого не впускати до себе, залилась сльозами.

— О, Єзус, Марія... Вельможна пані роздратована, але чайже гайдамака не посміє до нас вдертись! — заспокоювала Розалію Фрося, підносячи їй плящинку з амоніковою сіллю. — Москалі прийдуть, а пан Янчевський лішиться при нас...

— Ах, мовчи бодай ти! — крикнула подразнена Розалія.

— Мовчу, мовчу, не буду й згадувати про це... А тут, бач кожному своє, — заговорила Фрося, щоб розігнати понурій настрій пані, — циганка та, що приходила до нас якось то, знов прийшла і...

— Циганка?... — Розалія підняла платок від очей і швидко звернулась до Фросі. — Вона тут?

— Тут і просить, щоб її допустити до пані...

„Ей, звіритись, і вона піде... спасе! — мелькнуло в голові Розалії. Як потопаючий за соломку, ухопилась вона тої думки й майже крикнула Фросі: „веди!”

Легкодушна Фрося вилетіла стрілою з кімнати виповнити забаганку своєї пані. Розалія схопилась із сидження. В одній хвилині очі її обсохли із сліз, а розпалені

від сліз щоки спалахнули вогнем. Вона підбігла до стола й вхопивши лист паперу, швидко написала на ньому кілька стрічок; запечатавши записку в маленьку коверту, вона затиснула її в руці і з нетерпінням стала дожидати циганки. Звичайна присутність духа вернула її... Віддати циганці записку — був це хоч очайдущний, але одинокий спосіб спасти Кармелюка й Розалія рішилась звіритись од чаєві. В кімнату увійшла знахорка. Після одного бистрого погляду на зворушене лице маршалкової вона відразу догадалась, що з панією сталося щось незвичайног о.

— Ну, що, циганко, як живеш? — стрінула її та ввічливо.

— Ой, пані вельможна, пані ласкова, — промовила з поважанням циганка, підходячи з низькими поклонами до Розалії й цілуючи крайчик суконки, — живу, наче собака... Просять люди: поможи; а як поможеш, так і гонять в шию... А тут зима йде, я сама хвора, та ще й дітей купа... Дай, панейко, щонебудь старого на Гарасимчика...

Розалія незвичайно зраділа на таке прохання, бо мала причину позбутись Фросі з кімнати.

— Слухай, Фросю, — приказала вона служниці, — побіжи но в уборну та вибери там щонебудь.

Циганка розсипалась подяками й благословеннями.

— Дай, пані добродійко, ручку, — закінчила вона, — дай, поворожу... все здійму й розвію, й заговір, і пристріт відкрию, хто ворог твій, хто розлучниця твоя! — і вхопивши руку красуні, вона глипнула на лінії долоні, опісля перевела свій проникливий зір на лице Розалії й сказала, похитавши головою:

— Ой, пані, крульово моя, каламутить твоє серце страшна тривога...

— Так, ти вгадала, циганко, страшна тривога, — перебила її Розалія й заговорила зворушеним півшепотом: і ти можеш помогти мені, лише не вороженням, ні. Зажди, мовчи, — припинила вона циганку, — я знаю: ти

хитра чарівниця, тебе ніхто не ошукає! Обіцяй, що ти поможеш мені, а я тебе золотом обсиплю, нічого не пожалію!

Очі циганки загоріли під навислими клочами волосся.

— Все зроблю! — крикнула вона з жаром.

— Тихіше! — Розалія стиснула її за плечко й говорила дальнє тим самим живим, швидким шепотом: зробиш так, як тобі скажу, ніколи тобі не забуду: а задумаєш видати...

— Хай мою душу видадуть пеклові нечисті сили!

— Ну, гляди ж! Ось тобі записка... спряч, сховай її чимскорше! — Розалія ткнула в руку циганці коверту. З жадобою вхопила циганка письмо й сховала його за пазуху. Крізь бруд, який вкривав її лице, виступили на щоках червоні плями.

— Кому віддати? — спітала вона глухо, впиваючись в красуню повними дикої злоби очима.

— Знаєш наш ліс... чорний ліс, на право від шляху? — говорила дальнє Розалія, не примічуючи дивного погляду циганки.

— Знаю.

— Там отже, на перехрестю, поляна... на тій поляні фігура, а біля фігури дуб старий з дуплом, у те дупло й вкинеш записку.

— І більш нічого? — в голосі циганки відчулось деяке розчарування.

— Нічого! — Розалія дісталася з мошонки два червінці і всунула їх в руку циганці. — Гляди ж виповниш, ніколи не забуду.

— Все, все, як сказано.

— Приходи ж.

— Прийду, крульово! — в захриплому голосі циганки почулось щось зловіщого, вона ще раз притиснула уста до краю суконки красуні і швидко вийшла за двері.

Скоро лише „циганка” Уляна вийшла з двору й опинилася на широкому шляху, хід, постава її зараз зміни-

лись, вона випростувалась і швидко пішла вперед... Тепер вона вже не старалась скривати люті, що нею заволоділа. Сьогодні вона прийшла до палацу в тій цілі, щоб остаточно переконатись про це, котра з цих двох її розлучниця. І ось сліпий припадок видав її в руки ворога.

Уляна була певна, що записка, яку вона неслала, призначена була для Кармелюка. Вона у цьому була так свято переконана, що, одержавши її від Розалії, не випитувала навіть про ніщо Фросі.

Кілька разів Уляна виймала письмо із-за пазухи, обертала його перед очима і з дикою злобою мняла в руці, наче б це була та сама красуня, яку вона була готова кождої хвилини роздерти. В записці був цілий вузол тайни й той вузол був вкінці в її руках й Уляна не могла його розвязати! Вона властиво ще не рішилась на це, що її робити; йти і вкинути записку в дупло дуба, як її просила маршалкова, було б дуже по дурному. Й треба було проникнути в зміст цієї записки, дізнатись по правді, кому вона призначена й про що в ній говориться.

Уляна догадувалась, що в ній назначувалось побачення з улюбленим, але де? коли? як? Головно про те все вона бажала тепер дізнатись, щоб явитись на це побачення й накрити ніжних голубят.

Треба було перечитати письмо. Перечитати міг і солдат і Андрій, але поперше, на те треба би прогайнувати доволі багато часу, а по друге вони могли б донести Кармелюкові, що вона перехопила його письмо й тому Уляна рішилась зйти до найближчої коршми й попросити кого небудь із приїжджих перечитати письмо.

Вона швидко йшла дорогою; ревнівість, злоба, жадоба помсти палила її серце. Зогиджене злобою, замуране її лице тепер було страшне.

Уляна не могла мовчати, тому раз-у-раз із її уст виривались уривані прокльони. І коли б хто був поглянув на неї з боку, то певне був би приняв її за несамовиту відьму.

Уляна все йшла вперед, не завважуючи нічого по до-

розі; вона підходила вже до коршми, коли нагло в двадцяти кроках від неї, за спиною, почувся гуркіт брички, а слідком за ним і гучний приказ:

— Стій!...

Не вспіла Уляна ще отяmitись і припинитись, як у її плечко вплялилась чиясь залізна рука.

Уляна здригнула й ціла похолола. За своєю спиною вона побачила червоне, злобне лицезріння Янчевського.

Вістки одержані Янчевським в гостинній маршалка про нову, звірську штуку Кармелюка, у звязку з одержаною ним раніше вісткою, переконали його, що ватага розбійника не лише що розрослась до лячних розмірів, але що навіть проникла у всі верстви населення й грозить загальним повстанням. Небавком і боротьба з ним станеться неможливою і першими жертвами очевидно впадуть борці...

На ту гадку Янчевський позеленів і заявивши, що не можна гаяти ані хвилини, розпрощався з хазяїнами.

Він поспішав до відділів, щоб дати їм потрібні вказівки, а головно, щоб власну особу поручити їх опіці.

В передній догнала Янчевського Фрося й сказала йому, що до пані прийшла циганка й що пані замкнулась з нею й дає її якісі припорушення.

Ця вістка вернула Янчевському минулий настрій: чуття ревнivости, злоби й помсти спалахнули в його серці з давнішою силою й спрямували його енергію на викриття тайни, що його мучила.

Він заплатив Фросі, попросив її не задержувати циганки, а сам виїхав з двору і став дожидати циганки на дорозі.

Уляна в цій хвилині пізнала Янчевського й судячи по тім, що він здогнав і зловив її, вона рішила, що він і пізнати її. Певно, одежа й обмазане обличчя її дуже змінили, але очевидно, цей чортяка слідив за нею й ось тепер настиг.

Дрібку подальше стояла бричка пана, а в ній сидів

здоровенний і широкоплечий візник, узброєний від ніг до голови; їх було двох, вона одна, але вибору не було. Уляна сіпнула руку й хотіла було вихопити спрятаний за поясом кинджал, але Янчевський підглянув її рух:

— Втікати?! — прохрипів він, впиваючись з такою силою в плечко й руку Уляни, що вона ледве що вдержалась на ногах.

— Ні, лташечко, — не вирвешся, а коли ще задумаєш рушитись, то звяжу тобі руки й ноги, а то й на гиляку піdnіmu. — Говори, чого ти ходила до палацу маршалка?...

— Ворожити!... відказала Уляна захриплим голосом.

— Ворожити? — Знаємо ми ваші вороження... Кажи, стара відьмо, від кого приходила? Чого приходила?

При тих словах Янчевський скажено потряс Уляною...

— Ти думаєш, що я не знаю штук? Чи не з Літина прислав соколик? Ну, говори ж, а ні, то — шкуру зідру.

Але грізний крик Янчевського не налякав Уляни, противно, при перших його словах їй полегчало на серці: вона зрозуміла, що він її не пізнав і приняв страшну спільнницю Кармелюка за дурновату циганку, а спомин про якогось соколика з Літина навів її нагло на гадку, що записка могла бути й не до Кармелюка. На всякий випадок рятунок Уляни був у тій ролі, яку її приписав Янчевський, в противному бо разі він міг би кинутись огляdatи й переглядіти її, а тоді багато дечого вияснилось би.

Уляна відразу заволоділа собою.

— Ой, паночку милостивий, — залебеділа вона удаваним, старечим голосом, ловлячи руку Янчевського, щоб приліднати її до уст. — У чому ж я, бідна, тут винувата, коли пані мене кликала?

— Ага! — значить, таки кликала?

— Кликала й не раз... все ворожила...

— На „чорнявого?” — вибухнув Янчевський злобним сміхом...

— На чорнявого, на чорнявого...

— Ну й що ж... ти носила до нього письма? В Літині бігала?

Очі Янчевського зайшли кровю, він знов сіпнув Уляну за плечко: „каки правду... гляди! Я жартувати не стану!”...

— Хай мене Бог побе, паночку, не ходила ще! Що ворожила, то ворожила й пані все тривожилася, згадувала про якогось чорнявого, боялась за нього, — а ходити до нього не ходила й знати його не знаю...

— Ей, не бреши, відьмо! Знаєш ти його, як п'ять своїх пальців... А сьогодні ти чого прибігала?

— Пані кликала поворожити...

— Лишень?! — Янчевський впялив налиті кровю очі в лицце Уляни.

— Ой, паночку, нічого я не знала й не відала... Я думала, що ворожити, а пані й не гадала, а лишень...

— Що?!

— Дала мені якийсь папір...

— А, записку до „коханчика”, — заревів відставлений любимець, — де ж він?

— Ось! — Уляна витягнула із-за пазухи коверту й передала її Янчевському.

Жадливо вхопив він письмо, роздер коверту й витягнув записку.

— А, а!... „Слідять... Небезпечно!... За два дні!”...

— прохрипів він, мнучи записку й звернувшись до Уляни, крикнув захриплим голосом:

— Куди ж тебе посылала пані, в Літин?

— Ні, до фігури... Кинути записку в дупло дуба...

— Ось як воно! Гарно придумали голубята, щоб ніхто й не догадався... Ось чому саме й пані не бажала собі, щоб військо зупинилось біля фігури.

Янчевський злорадно потер руки й звернувся до Уляни.

— Ну, так ось що, — в очах його заблизив зловіщий вогник: — Коли тобі веліли кинути записку в дуба, так передовсім цей приказ треба виповнити, — сідай же, відьмо, зі мною в бричку, й покажи мені те місце, щоб і я

знат, куди мені в разі потреби треба буде кидати письма.

Уляні нічого не лишалось, як точно виконати приказ Янчевського.

Він приказав її сісти поруч себе й для більшої обережності стиснув руку Уляни в своїй руці.

Бричка потуркотіла.

Мовчки сиділи біля себе обдурені любовники, кожне для себе заняті власними думками.

— Так ось чому, пані ясновельможна, не хотілось вам, щоб війська розложились табором біля фігури... Ось куди ви їздили верхом! — муркотів до себе, дусячись від злоби Янчевський: — А ми сьогодні перешкодили вам? Що ж робити, доведеться два дні не бачитись з коханцем... Реченець довгий... Хе, хе, хе... За те вже третього дня поспішите ви, пані, на крилах любови — і як втішитесь, коли крім нового любка найдете там ще й свого старого коханця!

Злоба давила й Уляну.

Як необачно рішила вона спершу, що письмо призначене Кармелюкові! Телер ось показується, що вельможної пані є якийсь коханець в Літині, а вона, Уляна вплуталась з тої причини в таку історію, з якої дав би Бог щасливо вилабудитись. Мимо усієї своєї відваги Уляна почувала себе поруч Янчевського зовсім погано; сусідство його умірювало навіть дрібку її ревнівість і відтягало її думки в іншу сторону; мимо всіх змагань однаке вона ніяк не могла вирватись з кліщів Янчевського.

**

Небавом бричка звернула направо, покотилася польовою доріжкою, в'їхала в ліс і припинилася біля фігури.

— Тут? — звернувся Янчевський до Уляни.

— Здається, що тут... Пані говорила, що в дубі є дупло.

— Ну, злізай; гляди ж, коли ти збрехала, то на тому ж самому дубі й повішу тебе!

Янчевський тяжко зіскочив з брички, не випускаючи руки Уляни й майже потягнув її за собою.

У самої Уляни ноги так похололи, що вона їх не могла згинати. „А що коли пані не так розказала, або вона сама наплутала? Їй видавалось, що вона йде берегом бездонної пропасти. Віддалі до дуба була невелика, але вона видалась Уляні безконечно довгою.

Аж ось пронісся гучний крик Янчевського.

— Так є!

В Уляни полегчало на серці: глянувши вгору, вона також побачила в дубі глибоке й вузьке дупло.

З нетаєним злорадством опустив Янчевський на дно дупла записку, а відтак звернувся до Уляни:

— Ну, вельможна пані, а тепер „прошен до повозу!”...

— Що? — крикнула Уляна й, бліда зі страху, впялила в Янчевського божевільний погляд.

— Не чуєш, відъмо: сунь в бричку! — крикнув на неї грізно Демостен.

Уляна припала на коліна і впилася в ноги Янчевського.

— Ой, паночку милостивий, за що, на що? Помилуй... діти малі... відпусти!

— Відпустити? Ха, ха, ха! — зареготався злобно Демостен. — Чи не думаєш ти непричком, що попала може на дурня? — Відпустити, щоб ти побігла до маршалкової й розказала їй про все, що тут сталося?

— Щоб я дітей своїх не бачила, щоб... я... — почала було з сльозами Уляна.

— Мовчи! — перебив їй Янчевський, тупнув злобно ногою й крикнув до візника: — звязати гадюку й кинути на дно брички!

LXXVII.

Під вечір Янчевський вернувся в Маршалківку з ротою москалів і сказав, що осталі роти розложились вже в лісі, біля фігури. Це вспокоїло не лише зібране товариство, але й саму Розалію: очевидно, Кармелюк вспів

вже одержати записку й завчасу сховавсь; в противному бо разі Янчевський зараз би повідомив всіх вже як не про свою побіду, то бодай про це, що він попав на слід Кармелюка.

Тимчасом Янчевський не говорив про щось подібного, але був в доброму настрої, жартував, сміявся, підлешувався панянкам і пані дому.

Розалія була також незвичайно оживлена; поведення Янчевського остаточно успокоїло її, вона старалась бути як можна привітною й милою...

Словом, гарний настрій душевний вернувсь цілому товариству й решта частина вечора минула зовсім спокійно, а навіть весело.

Другого дня, досвіта, гості від'їхали.

Маршалок хотів було також, хоч би й не знати що було, виїхати разом з гістими й жінкою до Літина, але неожидана слабість її приневолила його відмовитись від свого заміру.

Вчора ще весела, оживлена Розалія нагло дуже захворіла.

Не зважаючи на гарячі прохання чоловіка, що тепер власне й необхідно її чим скорше переїхати до міста, де всяка поміч під рукою, пані маршалкова таки спротивилася тому, заявивши, що вона рішучо не може рушитись з місця.

Янчевський також зі своєї сторони намовляв приятеля, аби не непокоїв хворої жінки й підождав з відіздом днів три, чотири; між іншим він обіцяв заїхати до них, як мине цей час. Цей останній вияв спричинив енергічний протест із сторони маршалка: з незвичайним запалом став він намовляти приятеля, щоб не робив того, великудущно вказуючи йому на те, що в часі горювання „оїчизни“ треба забувати на особисті співчуття, треба дбати про безпеку краю й задля приятеля не виставляти на небезпеку свого життя.

Янчевський був і здивований, і зворушений таким несподіваним проявом геройства в боязливого маршалка і з гарячою вдякою стиснув йому руку, заявивши, що

любов до приятеля так само свята, як і любов до вітчини й що він також для вірного приятеля готов кожної хвилини пожертвувати своє життя, не лишаючи друга в біді.

Взагалі того дня всі жителі маршалківського палацу проявили стільки великородності й благородства, скільки іншим разом не довелось би їм проявити навіть протягом цілого року.

Розалія прикладала до себе чоловіка і з сльозами в очах стала намовляти його, щоб негайно їхав в Київ, або Варшаву, обіцюючи, що як лише її поліпшиється, то вона зараз таки й полине слідком за ним.

Тисячу благородних доводів приводила вона на ствердження свого прохання, між іншим і це, що останніми часами розбійники звернули свою лють взагалі на „уржонд” і тому виїзд його, маршалка, не лише обезпечить його, але і з її голови здійме розпuku...

— Ідь, чимскоршe, ангеле мій! — закінчила вона зі сльозами. — Тривога за твоє життя зжene мене з цього світу... Я не подужаю й ніколи не підведусь з постелі, коли мій любий муж лишиться тут... — вона вхопила руку чоловіка й притиснула до своїх уст.

Порада жінки була дуже спокуслива, він міг негайно виїхати з Янчевським і російськими військами до Літина, а там прилучитись до когобудь іншого. Два-три дні їзди він би позбувся всякої небезпеки. Але боротьба недовго продовжувалася в серці маршалка: благородність побідила страх.

— Ні, — крикнув він гаряче, відриваючи від ніг жінки повне, зрошене сльозами лицe, — хай вже лішe розірве мене гайдамака, але я тебе не лишу!

— Але, Стасю, ангеле мій, утікай, поки ще можливо! Твоє життя дорожче мені моого; остаточно ж я виїду слідком за тобою. Прошу тебе!

— Ні за що! — крикнув патечично маршалок, встаючи з місця. — Коли мені суджено вмерти, то я вмру тут у твоїх ніг, а там... маршалок махнув рукою й заточуючись вийшов з кімнати...

— Дурень! — прошипіла в слід за ним Розалія, але нічого було робити.

Остаточно душевна рівновага маршалка дрібку уляглась, завдяки привітності прибувшого з Янчевським ротного команданта: він згодився лишити в оселі поки що четвертину роти під управою й досвідом бувалого підофіцера.

Вечером, як і обчислила Розалія, приїхав Рудковський, що ще побільшило злість красуні. Покликаючись на свою слабість, вона його не припустила навіть перед свої очі й перебула цілий останок вечора в обдумуванню того, яким би то способом вибратись завтра на побачення.

Другого дня по обіді, Розалія приклала до себе чоловіка й Рудковського й попросила поїхати в Літин за лікарем; від душевного зворушення пережитого останніми днями Розалія справді зблідла й здавалась бути втомленою; а слабеньке світло кімнати й слабий завміраючий голос ще більше підсилювали це враження.

— О, Єзус, Марія! В „тен момент”, „в тен момент!” — налякавсь не на жарти маршалок. — Але чи не ліпше було б нам післати кінного післанця з листом?

Розалія болісно зідхнула й запинаючись на кожному слові, сказала з напругою:

— Хто пойде? В такий час... лишило можна їх примусити виїхати... Коли пішлеш хлопа він засяде в коршмі, а шляхтич „дасть драпака”... й остаточно сам лікар не схоче приїхати... Без тебе ніхто не пойде, а й тебе одного я боюсь пускати. Я просила й пана Рудковського їхати враз з тобою... Ради Бога, в противному разі я замучусь...

— На край світу! — крикнув з жаром Рудковський.
— Пан маршалок може навіть лишитись... я сам...
— Ні, ні, як же можна! — заперечив маршалок.
— Дорогий мій, спіши! Зі мною щось дуже недобре!
— Лечу, спішу „пйорунем!”...*) — заляканий маршалок скочив з місця. — Пане Рудковський, ходім!

*) Громом.

Легке зідхання вирвалось з грудей Розалії, коли за ними зачинились двері.

Ледве тільки повозка з Рудковським і маршалком виїхали зі двора, Розалія приказала Фросі під жадною умовою не непокоїти її й, замкнувши з середини двері своєї спальні й уборної, вислизнула непомітно в сад.

Дійшовши до його кінця, вона відімкнула своїм ключом таємну фірту й вийшла в поле. Вузька смуга поля відділювала ліс від маршалківської садиби; Розалія майже перебігла цю смугу й заховалась в лісі; але за ним ще поляна, одна й друга... а там вже й фігура...

Не тямлячи себе, Розалія бігла, падала від умучення й знов піднімалась, не знаючи добре, чи туди вона біжить; розпуха подвоювала її сили.

Кармелюк вже сидів в землянці, коли Розалія явилається в дверях зворушена, зарумянена, з розвіяними в неладі пасмами волосся. Вона була в білій катанці, волосся й ледве прикривав тонкий серпанок. Груди в неї високо піднімались і дрижали під ударом серця.

І неожидана поява красуні й її лячне вбрання, й зворушеній вид відразу дали до зрозуміння Кармелюкові, що зайшло щось незвичайного.

— Боже мій! Що з пані? Що сталося? — крикнув він, кидаючись до Розалії.

Хвилин із три вона не могла й словечка промовити й лише глибоко віддихала, вхопившись рукою за серце.

Кармелюк обережно піддержал її рукою за стан.

— Ледве добігла... — сказала вкінці тяжко Розалія.

— Боже!... Пішки?...

Вона кивнула головою й очима вказала Кармелюкові лаву.

Обережно підвів він красуню до лавки й посадив.

— О, Господи, прецінь раз! Ти живий, здоровий! — крикнула одушевлена Розалія, стискаючи руки Кармелюка. — Що я витерпіла за ті дні! Я не знала, чи ти одержав записку, чи ти встиг сковатись.

— Одеряв і сковатись встиг. Котрий то вже раз ти

спасаєш мене, ангеле мій хоронителю? Але чим же й коли я віддачусь тобі за твої заходи?

— Кармелюк підніс до своїх уст обі ручки красуні й припіл до них довгим, горячим поцілунком.

— Пожалій себе! Ось все, чого я прошу й дотмагаюсь у тебе! — кликнула гаряче Розалія. —

В тій цілі я й прибігла сюди, може бути, що навіть з нараженням свого життя, — говорила вона палко, — чоловік, Янчевський, Рудковський, — всі слідять за мною! Я мушу послугуватись страшними з'усиллями, щоб бачитись з тобою; але вже в останнє, коли ти не вислухаєш і не послухаєш мене.

— Що ж сталося, на Бога?

— Постій, — перебила йому Розалія, — убиті Лепінський, Дембіцький... Я знаю, це твое діло; я не докоряю тобі за це, але їх смерть накликує смерть на твою голову.

— Що ж робити? — Кармелюк похитав головою. — Така моя дорога, пані, така моя доля!

— Припинись, заверни з неї!

— Ні, я забожився винищити всіх комісарів і додержу свого слова. Або вони, або я, — разом нам не бути в цьому краю!

— О, Господи! — крикнула розлучливо Розалія і в тій розпуці заломила руки. — Але ж ти згинеш, вони наповнять увесь край військами, вони зловлять тебе! Тебе дожидає мука, каторга, а може й смерть.

— Чи ж я не на це йшов? Ти ж сама, пані, говорила, що мое життя потрібне для всіх, я повинен отже над ним так дрижати, наче старий скупиндряга над своєю скринькою?

— Але ти й не смієш його марнувати на дурниці! — перебила його палко Розалія. — До чого доведе твоя гра? Коли тобі й вдасться перебити всіх комісарів, — так по них будуть нові. Ти мусиш погодитись з таким станом, який тепер є...

Кармелюк глянув уважно на Розалію й відказав по-нуро:

— Погодитись, пані, я не можу...

Чутке вухо Розалії уловило відразу суворий холод, що прозвучав в голосі Кармелюка.

— Соколе мій, — промовила вона ніжно і, взявшись за руку, знов посадила біля себе, — ти повинен шанувати своє життя. Слухай, — промовила вона ще ніжніше, підслівіше і мягче і, не випускаючи руки Кармелюка з своєї руки, присунулась зовсім близько до нього, втікай відси, я дам тобі грошей, скільки треба, скільки захочеш, втікай на той бік, в Басарабію, за границю, лише втікай. Ти будеш відтам управляти повстанням, я буду твоєю вірною союзницею, буду передавати письма, прикази, — все, що ти скажеш, лише втікай, поки ще час.

— Спасибі, тобі, пані, за старання про мене — відповів зворушеного Кармелюка і стиснув руку Розалії. — Але хто ж піде зі мною, коли я сам відси втечу? Коли командант хоче віднести побіду, то сам мусить йти вперед і то перед простими жовнірами.

— Ах, так, але то вже в отвертому бою... Тоді ти й вернешся, а поки...

— Пані, серце мое, отвертий бій вже почався.

— Єзус, Марія! І чим же, як мені тебе впросити? — крикнула з неуданим болем Розалія. — Невже ж життя твоє для тебе не має вартості? Невже ж у тебе нема нічого дорогоого, невже ж ти нікого не любиш?

— Ех, по що й згадувати те все, пані! — з грудей Кармелюка вирвалось гірке зідхання. — Хто вийшов на такий шлях, мусить забути про щастя.

— Чому? Хто тобі це сказав? — крикнула гаряче Розалія й говорила дальше в запалі: — а чи ж ті всі, за кого ти кладеш своє життя, відреклися від свого щастя. Чейже вони люблять, женяться, родять дітей... Чому отже ти маєш відмовляти собі всяких утіх? Одна капля розсудливости — й перед тобою розкриється нове життя, щастя, властивість, слава. — Розалія майже притулилась до Кармелюка; він чув арому її чудової головки й відчував вогонь її тіла крізь прозору тканину, що вкривала її плечі й груди. Ти знаєш, які заходи робляться довкруги, —

говорила дальнє красуня, — утікай, сховайся на часок, ти можеш виринути знову під іншим прізвищем, ніхто тебе не пізнає, тоді ти й повстанеш враз із твоїми хлопами й вибориш їм законну волю.

— Ні, ні! — крикнув гарячо Кармелюк. — Усе облуда, безломічні мрії!...

Він витягнув руку, наче б бажав відсторонитись від Розалії, але красуня говорила зі зростаючим одушевленням, припадаючи до його рамени:

— Лиши впертість, дай волю розумові, — лише в цей спосіб зможеш ти помогти народові і врятувати своє життя!... Коли ти не втечеш тепер відсі бодай на короткий час, то до тижня тебе спіймають і ціле діло тобою почате пропаде, а ти сам умреш ганебною смертю на кобилі*). Ох, яка ж це сліпота закриває тобі очі! А тебе чекає певна слава, властъ, любов...

— Ні, ні!... — Кармелюк в зворушенню вхопився за голову. — Це все не те, пані, не те...

— Невже ж ти не зазнав дотепер радості життя, що ні за що її маєш? — говорила дальнє Розалія, обгортаючи його руками. — Невже ж ти не любиш нікого? Невже ж ти не зазнав тої любови, яка вогнем запалює кров, виповняє всемогучим дуром душу, яка заставляє забувати на цілий світ?

Розалія вже не говорила, вона шепотіла, задихуючись від пристрасти, а вогнаний її шепіт, наче палячий подув вітру, перебігав по лиці Кармелюка.

— О, збережи ж своє життя, бодай на те, щоб зазнати того щастя! Повір мені: другого життя не буде; там дожидають нас лише муки, мордування, раз один дана нам можливість осолодити життя щастям, — відтручувати від себе це щастя, було б глупо й грішно...

— Пані, пані, на що ти мені це все говориш? — сказав у зворушенню Кармелюк, чуючи, що його обхоплює якась стихійна сила, що земля усувається йому з під ніг, а голову виповняє якась гаряча мряка...

*) Кобила = дошка, на якій катували людей.

— Тому, що я люблю тебе! Люблю більше чим власне життя! — крикнула Розалія.

Дві обнажені, білі руки обвіились довкруги ший Кармелюка і з поривом палячої пристрасти припала красуня до грудей... Час мигом летів у солодкому одурманенню...

Нагло лісову тишу прорізав різкий крик сови... за ним другий і третій...

LXXVIII.

— Зрада! — крикнув грізно Кармелюк і вхопив красуню за руки, але при першім погляді на її обличчя він зрозумів, що Розалія в нічому не винна. Вона була бліда, наче смерть, а очі її з острахом дивилися на Кармелюка.

— Що це має значити? — прошепотіла вона ледве чутно.

— Це що нас вислідили... Треба рятуватись... Вороги тут...

— Невже ж Янчевський? О, поганець! — і вона ціла затремтіла.

У цій хвилині крик дався чути ще сильніше.

— О, Боже! Страх... Посміхoviще... Дізнається чоловік, я погибла. Спаси, рятуй! — крикнула в страху Розалія й припала до Кармелюка.

— Підожди, пані, не бійсь! Не видам!

Кармелюк вхопив одною рукою красуню, а другою відкрив двері землянки й різко свиснув. Через хвилинуявився знайомий вже Розалії козак.

— Що там? — спітав коротко Кармелюк.

— Янчевський біля фігури...

— О, Єзус-Марія! Так і є! Пропала! — вихопилось з грудей Розалії розлучливий зойк і вона майже повисла на руці Кармелюка.

— Один?! На Кармелюка він один не вийде. Здається, засідка?

— Ні, батьку, огляділи: за лісом стоїть лише його бричка, а в ній візник і лакей.

— Гарно! Значить, або помилився панок, або дождає підмоги. Ну, так ось я, Андрій і Гнида, доволі нас... і на десятвох... А ти бери швидше пані на руки й ви-

неси з ліса іншою дорогою під маршалківський сад, але скоро.

— Лечу...

— Прощай, пані! Завір йому й будь спокійна. Пана Янчевського ми вже провчимо.

Кармелюк поцілував руку Розалії й передав красуню Гололобому на руки.

Розалія не відказала нічого на слова Кармелюка.

— Швидше, швидше! — прошепотіла вона лише і майже несвідомо впала на плечко козакові.

Гололобий ринув бігцем із своєю ношею по вузькій стежці, яка вела від землянки на ліво, а Кармелюк швидко пішов вперед; по кількох скоках він був вже на противний стороні яру й метнувся по знайомій дорозі до фігури; не дійшов він ще й до полянки, як до нього підбігли Андрій і Гнида.

— Попався, батьку, вовк у пастку! — шепнув втішно Андрій. — Він когось дожидає.

— Та не того, кого побачить! — всміхнувся Кармелюк. — Заходіть, діти, з двох сторін разом, а то щоб „єгомосць“ не кинувся на втікача, як побачить нашу „парсуну!“ А подайте знак Соні й Пацюкові, щоб сторожили дальнє шляху...

Янчевський стояв не біля фігури а на обрубці лісу, сховавшись за одно велетенське дерево. Він жадібно дивився на дорогу, що перетинала поля, ну, й не чув, та не запримічував того, що діялось за його спиною. В записці не було означене місце сходин, але, що записи вкидувані були в дупло дуба, то Янчевський відразу догадався й був певний того, що сходини повинні мати місце тутечки ж, таки біля фігури. Але тепер почав вже його мучити сумнів: з пів години сторожив він тут, а тимчасом нікого не було видно ані з тої, ані з другої дороги. Правда, в записці не був визначений час, — на це він, кваллячись, навіть не звернув уваги, — але опісля, обдумавши й зваживши все, прийшов до такого остаточного висновку, що побачення слідували певне перед смерком, а ось вже й зовсім майже смеркалось, а мимо того ніхто не являвся.

„Чи любчики не змінили місця сходин, або чи таки на правду не розхорувалась чудова Розалія?” — подумав з досадою Янчевський і став жаліти, що він в пориві дикої заздрості кинув військо, лишив його, мимо обіцянки, без провідника, не вказавши місця, й на зломання карку прискакав сюди, лише з двома слугами, на яких хоробрість годі було числити. Припустім, що Кармелюк гуляв в іншій місцевості; але бо й стріча з простими хлопами таки в очі не ворожила нічого доброго. Він хотів було вже вийти із своєї засідки й поспішити до брички, коли нагло почув за своєю спиною чийсь насмішливий і, як йому відалось, знайомий голос:

— Добрий вечір, куме!

Янчевський швидко оглянувся й задеревів: в двадцяти кrokах від нього стояв Кармелюк і злобно всміхався, дивлячись на переляканого ворога. Першим рухом Янчевського було вискочити на поляну й метнувшись до своєї брички, але оглянувшись, він в крайному страху побачив двох гайдамаків, які спішили до нього з двох противних сторін.

— Сюди! На поміч! Рятуйте! — закричав Янчевський не своїм голосом, кидаючись все таки втікати, але Андрій і Гнида заєдалегідь заступили йому дорогу...

— Куди ж це ти, пане „добродзею?” — крикнув за ним Кармелюк. — Не раз ти шукав нагоди стрінутись зі мною, тепер я сам тобі на стрічу йду, а ти даеш ногам знати! Гай! гай!... Не по панськи, пане, поступаеш!

Янчевський позеленів і, вихопивши з-за пояса пістолю, вистрілив в Кармелюка; але куля просвистіла мимо нього й лише відгук загуркотів лісом. Андрій і Гнида вхопили Янчевського за руки й обезбройли його. Кармелюк навіть оком не моргнув.

— Оловяною галушкою угощуюш, приятелю? — сказав він з насмішкою. — Ну що ж, гаразд! Ходи ж сюди, почоломкаємось, як і пристало старим знайомим. Гей, панове, підведіть но „єгомостя”, а то в нього чогось ноги омлівають: видно з бенкету поспішив до нас. Та бо ви

ввічливіше, попід руки... ось так, сюди, подальше від дороги!

Гнида з Андрієм підхопили Янчевського попід руки й потаскали його в глибину лісу.

— На поміч! — пробував було ще раз закричати Янчевський, але Гнида угостив його таким буханцем в потилицю, що слово на половину застягло Янчевському в горлі.

— Доволі, стій! — скомандував Кармелюк і присів на лежачу на землі колоду.

Гнида й Андрій зупинились перед ним: обидва вони тяжко віддихали й були червоні від умучення.

Янчевський же, в порівнанню з ними, здавався бути зовсім зеленим: долішна челюсть його неслухняно тряслася, випулені наче в рака очі гляділи на Кармелюка з навіженим страхом, по чолі струмком стікали каплини холодного поту, хоч він ще не сказав ані одного слова, а вже було видно, що страх його дійшов вже до останніх границь.

Ну, — промовив звільна Кармелюк, злорадно любуючись приниженим видом свого ворога, — тепер і поговоримо по душі. Чого ж мовчиш? Дожидаєш своїх помічників? Якось їм не спішно!

— Утікли, батьку, — глумливо завважив Андрій.

— Як і пристало вірним панським слугам! — всміхнувся отаман. — Значить, нам нема чого й дожидати. Скажи ж тепер, „пане коханку”, що б ти вчинив зі мною, коли б ось так стрінув мене в лісі? — промовив він звільна і злобно, звертаючись до Янчевського. — Дурманом ти вже мене напував, в каторгу віддавав, облави на мене зганяв, димом мене душив, наче дикого звір’я? Якже ж мені тепер вшанувати тебе? Чим віддячити? Як би я так тепер був на твоєму місці, ти б придумав для мене багато ласк. Як же мені, хлопові „бидлові”, розбійникові, достойно віддячитись тобі, велиможний пане? Нас чайже троє, а ти один, — можемо „уконтентоваць твойон мосьць”...

Кармелюк замовк і прошивав Янчевського повним холодної злоби поглядом.

Янчевський дрижав; видно було, що коли б Андрій і Гнида пустили його руки, — він гримнув би на землю безсильний душою; але хоч челюсть його сильно тряслась, він мовчав. Зелений, з посинілими устами й випуленими від страху очима, він все таки мовчав і не просив помилування.

— Гм... — говорив дальше Кармелюк знов звільна й без милосердя спокійно, любуючись враженнями своїх слів, — говори ж бо, як мені вшанувати тебе? Чи розірвати тебе між двома деревами, чи посадити на кіл, чи припідняти повище простих хлопів на вершок дерева, як і подобає „уродзонему” шляхтичеві? А, може, щадячи твоє панське тіло, закопати тебе прямо живцем у яму? Ну, вибирай же, що тобі більше по душі! Я рад тобі додогдити і відплатити за твою гостину на христинах... Тяминиш?

— Собака! — прохрипів з трудом Янчевський. — Не втечеш перед шибиницею.

— Мовчи, ладло! — крикнув гнівно Андрій і замахнувся шаблею над головою Янчевського, але Кармелюк рухом руки припинив його. Від образи лиця в нього загорілось; він швидко, встав і зупинився перед Янчевським.

— Стійте! — крикнув він до розбійників і грізно звернувся до Янчевського, який з нього не спускав своїх тячних очей. — Підлій хаме! Ти різними способами глядів моєї смерті, ти ошуканством, напоївши мене дурманом, скрутів мене й віддав на каторгу, ти виходив на мене, наче на вовка, з сотнями слуг і нагінки, в печері душив ти мене димом, ти замучив на смерть нещасливу жінку, ти катуєш моїх безневинних дітей, — і за це вже ти удостоївся лячної смерті. Але я, хлоп, розбійник, чуєш ти, панське стерво? — й Кармелюк тицьнув піхвою шаблі Янчевському в зуби, — я не хочу каляти до тебе вістря доброї шаблі й дарую тобі за свої обиди твоє підле життя. Але ти зорганізував прокляту комісію й під

покришкою вишукування розбійників заганяєш в категоргу в нічому невинних людей, — за це ти призначений на таку кару, яку в стані придумати чорти на дні пекла для проклятого Богом Юди!

— Хлопці, рішайте ж ви, на що заслужив цей звірюка?

— Смерть! — крикнули враз Андрій і Гнида.

— Та чого оце з ним, батьку, довго возитись? — завважив холоднокровно Гнида. — Підняти його на пояс; пояс у мене кріпкий, видержить.

І услужливий хлопчисько здіймив із себе довгий пояс і, звязуючи на нього петлю, закинув її на шию Янчевському.

Янчевський виховзнувся з рук Андрія й повалився на коліна...

Кармелюк з відразою глянув на простертого на землі ворога й після короткого вагання звернувся до своїх товаришів.

— Ні, братіки, смерть для нього була б з нашої сторони великою ласкою. Нехай собака живе на посміховисько усього панства, та нехай оповідає всім як розправився з Кармелюком.

Кармелюк підійшов до простертого на землі Янчевського і крикнув, бухнувши нещасливого презуса в лицебіботом:

— Чи чуеш ти мене, презусе, га?

Відповіді не було.

Гайдамаки підхопили під руки лежачого ниць Янчевського й на Кармелюка глянуло мертво-сіре обличчя з мутними, погасаючими очима.

— Слухай но ти, — говорив Кармелюк, — ти по правді заслужив на смертну кару, але я дарую тобі життя, принаймі, бодай тепер, — але тям собі, що коли ти не залишиш своїх поступків, не перестанеш мучити людей, не залишиш раз назавжди своєї комісії, то я знайду тебе й на морському дні й я, або мої товариші придумаємо для тебе таку кару, якої позавидують і чорти в пеклі! А щоб ти

знати, як лежати під канчуками тим нещасним, яких ти закатовуєш на смерть, так ми скропимо, як слід, і твою шкуру. Гей, хлопці, всипте йому добрих канчуків по сотні з двох сторін!

— Гаразд, батьку! — крикнув втішно Андрій і Гнида і принялися за екзекуцію...

— Доволі! Буде з нього! — припинив щиріх виконавців кари Кармелюк. — Тож і глядіть, здохне... Ліпше хай чухається, що суботи... Підніміть же його і налийте в рот горілки!

Підняли під руки Янчевського без чуття, облили йому голову зимною водою, а в рот наляли горілки... По кількох ковтках він прийшов до себе, але не міг не лише кричати, але навіть стогнати... і тільки з неімовірною натугою переводив свистячий, хриплій віддих...

— Ось, чи бачиш, мій пане дорогий, які солодкі ці канчуки; а ти їх відпускаєш кожному в подвійній і потрійній порції! — промовив Кармелюк. — Нічого, ви держиши... Здоровя в тебе, наче в бика... Загоїться... А ще, будь ласка, й тайтимеш, що куми охрестили. А це не годиться... Так ось візьми ще на памятку від мене: в тебе надто довгі вуха... похожі на віслячі... а й ніс якось так закандзюбився... треба поправити...

Янчевський ледви чи вирозумів це, що йому говорив Кармелюк: голова в нього звисала на груди... А й Кармелюк не заставляв своїй жертві призадумуватись довго, а обнаживши короткий запоясник, за трьома відрухами-махами руки, обрізав Янчевському вуха й кінчик носа...

Коли маршалок і Рудковський прилетіли в Маршалківну з лікарем, то застали Розалію справді хворою. Нею тряслось й підкидало на постелі; вона не могла сказати до ладу двох слів, а лише дивилася на всіх несамовитими очима, а іноді кричала: „Я погибла! Спаси, спаси мене!”

— Спасу, спасу, мое серце! — повторяв при тім плаксиво маршалок і тулив до уст гарячу руку Розалії; але за-

ледве вона добавувала товсте, викривлене жалібно лицезрів чоловіка, зараз дико починала кричати й відверталась на край ліжка.

„Пан консиляж” (лікар) приказавши усім не каламутити спокою хворій, напоїти її малиновим соком і приложити до голови леду, сам чимшивидше відіхав до Літіна, заявивши любезненько панові маршалкові, що в його жінки гарячка...

При такому сході обставин іхати кудибудь було немислимо; маршалкові довелось оставати дома; Рудковський також заявив, що ні за що не покине пані і лишиться в Маршалківці аж до подужання „мосці крульової”. Добрий чоловік, зворушений такою ширістю згляdom його жінки, сердечно обійняв Рудковського й, сплакавши на його плечку, торжественно заявив, що коли йому призначено лишитись в живих, то він ніколи а ніколи не забуде цієї товариської прислузи.

Остаточно другого дня під вечір Розалія прочуняла. Із розмов окружуючих її осіб вона зрозуміла, що ніхто нічого не знає про її коротку неприсутність і це вже її доволі вспокоїло й привернуло звичайний душевний настрій. Рано вранці по панському дворишці пронеслась лячна вістка, що проїжджаючий вчора рано крізь маршалківський ліс управитель Хойнацького припідняв на дорозі Янчевського, побитого на смерть, з відрізаними ухами й носом, майже без признаків життя, й відвіз його в Літин і, хоч там подали йому найпершу поміч, то Янчевський все таки тяжко хворий і майже не тяжить себе.

— „О, це „бардзо хвалебне”, що йому не прийшло на думку привезти його сюди”, — подумав сам про себе маршалок і додав на голос, звертаючись до Рудковського: — нещасливий Станіслав! Він за всяку ціну хотів було вернутись до нас — помогти охороняти мою дорогу Розюно. Я його намовляв, на спомин нашої святої дружби, не робити того, не наражувати себе на небезпеку, але він не послухався, і ось... — маршалок підвів очі вгору й розвів руками.

— Дешево одробився! — додав сухо Рудковський.

— Пан Янчевський повинен памятати, що він вже старий і що йому не вганяти за розбійником; але він наперекір усім і усьому, намагається зберегти за собою почесну назву „покровителя усіх дам”. Ну, що ж, треба все таки бути вдячним гайдамаці за ласку, хоч видно, він відносився до нашого презуса з повним призирством, коли вдоволився тільки такою сороміцькою карою.

Пан маршалок нічого не сказав на ті слова молодого шляхтича...

Не вспіла цікава й лячна вістка облетіти ще цілого дворища, як балаклива Фрося донесла про все свої пані. Розалія вислухала все мовчки й сильно призадумалась...

LXXIX.

Вернувшись тої ж таки ночі до свого обозу, що творив своє середовище збору усіх відділів, Кармелюк застав усіх розбійників в деякому зворушення. Виявилось, що полк, який прибув було із Камянця і відійшов з Янчевським на шукання за розбійниками, розтаборився якраз у тій місцевості й день в день розсилає на розвідки сильні відділі, так що ось-ось може наткнутись на їх обоз.

— Завівся в нас дезертир, новий Юда, чи може стати собі Янчевський сам винюхав, — завважив Дмитро, — досить — що біда, чиста облога! Так і кружить довкола нас саранча, а тому сатані Янчевському тутечки всі стежки знайомі.

— Ну, що до Янчевського, то він вже не так швидко явиться на поміч військам, — сказав з усмішкою Андрій.

— Сполосували ми йому спину до костей, а й вуха й кінчик носа відрубали для признаки, — так і наклеймували...

— Як? Що?... Коли?! — крикнули разом всі ватажки і окружили Кармелюка.

Кармелюк нерадо оповів історію покарання Демостена, заявивши, що він припадком наткнувся на нього в лісі. Оповідання Кармелюка викликало незвичайний розрух між ватажками відділів і цілого обозу.

— Таку новину не гріх і покропити, отамане! — крик-

нув в одушевленню Дмитро, кидаючи шапкою до землі.

— Прикажи відкрити бочілку меду, а гарний бо є.

— Насамперед діло, друже, а опісля вже й медові не подаруємо, — сказав Кармелюк.

— Так і є, — притакнув Дмитро.

— Ну, так ось кажи, чи всі наші в збориші?

— Майже всі, ось тільки Хоздодат з хлопцями не вернувся.

— Хоздодат? ... Так, так, а він же куди поїхав?

— В Кальну Деражню ти його післав, пане отамане, з гостинцем до пана Слівінського...

— Так, так... — Кармелюк в задумі повів рукою по голові. Назва села, висловлена Дмитром, викликала в його тямці дорогу згадку й серце його боляче затремтіло. Він провів рукою по чолі, наче бажаючи зігнати налетілу тугу й сказав наголос: — так кажеш, не вернувся ще?

— Справді ні.

— Коли б бодай попович не попавсь!

— Куди йому поластись: він чайже в тих лісах, наче риба у воді, а в додатку при ньому й троє хлопців, вибраних, певних.

— Гм... так. А що то я не бачу отаманихи... вона чай же з тобою була?

— Та ось і вийшла халепа, — Дмитро розвів руками.

— Після того, як ми частували Дембіцького, так рішили з отаманихою прикінчiti за одним замахом і пана Бойка, справжнього кабана-жироїда, а він чайже недалеко, усього верст на 20 від Дембіцького. Ну, виправились; виявилось, що цей пан комісар того ж таки дня із всіми своїми патрохами з села пятами накивав... Забрали в нього все, що можна було, та й повернули з хлопцями додому... А отаманиха й відлучилася від нас в половині дороги, сказала, що їй треба до одного жида зайти, — коршмар він, чи що там таке, у Вівсяниках, ну, значить, хотіла його про щось там розпитати... Я й говорив, щоб сама одна не йшла, так куди там, і слухати не хотіла!

— А давно ти вернувся? — перебив йому Кармелюк.

— Третій день вже.

— Погано! — Кармелюк на хвилину призадумався, розмірковуючи віддалі від Вівсяників до нового обозовища, й сказав на голос: — погано! Вона вже повинна тут бути.

— Я й сам так думаю, чи не попалась де? — притакнув і Дмитро.

— Треба виручати, вона чайже наш вірний товариш...

— Душа, а не товариш! — гаряче крикнули гайдамики, окружуючи Кармелюка.

— За отаманихи голову!

— Спасибіг, братіки, — відказав зворушену Кармелюку.

Хоч в останніх часах відносини його з Уляною дійшли до ворожої холодності, але на всякий випадок, вона була не тільки його улюбленою, але й вірним товаришем, і вінуважав першим своїм обовязком рятувати цю жінку, яка стільки разів доказувала йому свою дiku любов і свою собачу вірність.

— Спасибі, братіки, — повторив він ще раз. — Ну, та про це ми ще подумаемо раненько, а діло лише в тім, що звивати обозу зараз не можна.

— Ніяк не можна, батьку, — притакнув Дмитро, — чайже тут у нас і каса і всілякі припаси; не кинути ж нам обозовища! А подруге то і всіх людей зараз вивести трудно ...

— А скільки москалів?

— Та видимо-невидимо, мало що не цілий полк...

— Гм... так сказати б, душ по десять на брата? Ну, що ж, позиція в нас важна, на випадок чого, то й осаду видерхимо, — через болото чайже ні один диявол не вкусить, а від лісу загородимось, так в разі чого, навалимо деревини, уладимо засік, у нас є на всякий випадок і своя гребля до відвороту.

— Коли тільки не зайдуть ї... — прикинув Андрій.

— Ну, про неї тільки ми знаємо, з селян навіть

ніхто про неї не віддає! — сказав Кармелюк. — А й то все лише на всякий випадок, а справа головна в тому, що москалів треба відсі виманити. Вони, бач, без Янчевського бродять по нашому краю, наче сліпі. Треба, щоб Кармелюк для них з'явився в іншій місцевості і щоб про це командантovі доложили вірні люди. Все те ми завтра уладимо. На тебе надія, брате, — звернувся він до Дмитра.

— Чудово! Виведемо діло якслід, отамане! — крикнув радісно Дмитро.

— Ото ж бо й є. Іжака з хвоста не проковтнути. А тепер, правда, не гріх і зубам дати роботу, а там і на спочинок! — закінчив Кармелюк.

Після товариської вечері, що не обійшлась без веселих балачок і випивки, всі розійшлися спати. Для більшої обережності розставили на всіх пунктах подвійну сторожу й обоз завмер в тиші. Кармелюк також положився відпочити; він був сильно втомлений і давно вже потребував спочинку, але, скільки разів він не перевертався з боку на бік, а все таки йому не вдалось заснути. Не небезпека положення тривожила його; на цей раз він почував себе більше спокійним і певним, чим колибудь, але його гризло глухе невдоволення самим собою й якась туга, гризла й не давала йому заснути. Розпаленими голками застягло в його серці й мізку останнє побачення з красунею, але не одушевлення викликувало воно в його душі, а якесь тяжке почуття, наче болячу втому після зачадження. Образ красуні якось роздвоївся в його уяві: з одної сторони він бачив прегарну жінку, яка його пристрасно полюбила, а з другої — з-поза того образа виступала „заядла” пані і полька.

„Так, так і є, пані і полька, — ось і розгадка незрозумілої поведінки красуні: вона спасає мене, попереджує перед небезпекою, чарує все на те, щоб перевести в свій стан. Й треба провідника для шляхетського діла, а свобода хлопів це місток, що по нім пані задумує перевести мене... Ну, шалієш, красуне! Кармелюк ласку ку-

пує, але душі за неї не продає! Ось що про Басарабію і Молдавію товкмачила, на випадок покінчення діла, там би критись, купити й зажити волею, це слухно... Тільки далеко від родини туга... ой, ще й яка туга! При такій нуді тільки ангел небесний міг би навіяти спокій... але не вона! Ні, ні, не вона!

„Але ж бо вона любить тебе! — наче ударив йому в ухо інший голос. — Любить і доказала ту любов: попереджуvalа перед небезпекою, видавала панські пляни й післанців... вкінці, вона сама нещаслива... Але чи справді? Ой, щось то серце передчуває, що ні! Чого ж би їй так гаряче обстоювати за панським повстанням? А коли їй пани надоїли, то вона повинна їх ненавидіти... а вона... Остаточно, могла привикнути до панської розкоші, опаніти... І чому ж вона мене так гаряче просила обстати за панами? Навіть мені обіцяла шляхетство! Не підниму я за вас, мосці панове, не то що шаблі, але й пальця!

Кармелюк сердито гримнув кулаком і перевернувся на другий бік. Але й цей енергічний рух не облегчив глухої досади, що наче миш, все шкрябала і шкрябала у нього в серці.

„І чого ж оце його взялась така досада, на кого й на що? — думав про себе в третій особі Кармелюк. Опянила його краля, очарувала, ну й що з того? Опянила в хвилину, що про це й згадувати? Ні, йому було досадно, що підлесливій красуні вдалось бодай на час обманути його й упевнити у своїй вірності для хлопів”.

Він злобно плюнув на бік і перевернувся на спину, заложивши руки під голову. Нудьга й туга поволеньки виповзли з його серця і простерлись на грудях... — Чого ж йому треба? — говорив дальнє Кармелюк. — Душі чистої, ласки дружньої, серця вірного? — злобна усмішка вкривала його уста. — Якраз пора розбійникові думати про це! Бери, що пливе під руку, ось і все!

Але грубе закінчення не найшло відгомону в серці отамана. Перед його очима станули обі жінки, що його окружали: вдячна розбійниця Уляна з своєю безодмов-

ною, але пристрасною і дикою любовю і красуня пані, хитра і підлеслива, наче змія, але й невірна наче гадюка... Кожна з них знала тільки свою печаль й свої особисті інтереси й кожна по своєму намагалась відірвати Кармелюка від його діяльності й заставити його жити тільки для своєї любові. Немиле почуття знялось в душі Кармелюка при згадці цих жінок. Навіть їх палячий любові не доставало жіночої ніжності й ласки, що заспокоювали б розбурхану, бунтівливу душу отамана.

„Друга, душі чистої і ніжної — ось чого тобі недостає”, знов виринула тужлива думка.

Вона виплила без слів і без виду, але відразу наповнила серце його почуттям гіркоти й самоти й понесла думки Кармелюка до тихого дому, до світлиці, освіченої смерком лямпади, до дівочої головки, схиленої над книгою біля вікна... І на цю одну згадку тихий спокій розілявся в душі Кармелюка... Слова Олесі, її рухи, її усмішка й уся вона з оточуючою її обстановою встали перед ним наче живі: якийсь несмілій голос наче шепнув йому, що дівчина тільки й думає про отамана. Йому нестерпно забажалось поскакати туди і опинитись бодай на день в тім чарівнім світі. Але тут зараз і злоба й призирство закипіли в серці Кармелюка.

— Цить, вовче ненаситний, — прошипів він крізь зуби й сильно вдарив себе кулаком в груди, — над тихою хай вітають святі ангели, а ти, гайдамаче, виймай свій ніж і кінчи, що почав! — він протягнув руку до близько стоячої пляшки з горілкою й припавши до шийки устами, висушив зміст майже до дна, насунув на очі шапку, загорнувся в кирею й заснув вкінці тяжким томлячим сном.

Ранок приніс із собою доволі багато клопотів. Ще досвіта віправив отаман Дмитра з частиною відділу, давши йому попереду подрібні прикази, як ошукати москалів і відвернути від себе їх увагу, а сам пішов оглядати місцевість, бо було поставлено поки що лишатись ядрою відділів на дотеперішній стійці. В деяких місцях лісу

Кармелюк казав перекопати рови, в інших — навалити пнів дерев, в третіх — уладити прикриті галуззям і листям вовчі ями. Після того він оглянув потайну греблю, проведену гайдамаками крізь непроходимі болота, що окружали обоз з другої сторони, поставив тут вірних людей і вернувся назад.

У весь час отаман діяв бадьоро й енергічно, але разом з тим невдоволення й туга, що заволоділи ним вчора, не покидали його і сьогодні. Вернувшись назад до обозу, він виправив Олексу з кількома хлопцями у Вівсяники, щоб дізнатись там про те, що стрінуло Уляну й знов пішов оглядати всі роботи, намагаючись збільшеними заходами заглушити гризучу його серце нудьгу. Вечором, коли гайдамаки зібралися біля баґаття до вечері, Кармелюк почув нагло втішний крик і гамір, що наблизався до того місця, де сидів він з Андрієм, дядьком Явтухом і іншими, більше довіреними особами.

— Що там таке? — спитав здивовано Кармелюк.

Андрій мигом скочився з місця і через дві хвилини вернув радісний, сяючий, вимахуючи здалека шапкою.

— Отаманіха вернулась, батьку. — закричав він ще біжучи, — а ось і вона сама!

Всі посхапувались з місця. Справді, з-поза дерев показалась товна розбійників, передом яких ступала Уляна. Зараз таки товариші окружили отаманиху.

— Де була? Що сталося? Як попала? — засипав Кармелюк питаннями свою бувшу кохану.

— Янчевський зловив, — відказала Уляна.

— Янчевський? — крикнув Кармелюк, а за ним і всі інші. — Коли ж? Як?

— Три дні тому назад, — і Уляна переказала про свою стрічу з Янчевським, промовчавши про це, з якої причини й де саме нагнав він ї...

— І як же ж ти утікла від нього? — Як вирвалась, нещаслива? Куди він тебе відправив? Чи питав? Розпитував про все? — заговорили всі разом.

— Не питав, а це тому, що на щастя не пізнав мене.

Я переоділась за циганку й хотіла під видом циганки переврастих у Вівсяники, та перевідати в челяди, де тепер перебуває Янчевський, а тут він якраз по дорозі і вхопив мене, певне щось перенюхав; хотів було і переглядіти й перетрясти мою одягу, та Бог змилувався, — кудись то він спішився; завіз мене в село, запроторив у холодну, приставив вартівників і велівстерегти, щоб я нікуди не втекла. Обіцяв приїхати. Стала я розглядатись, якби то втекти, — не можна: під вікнами й біля дверей вартові. Два дні намагалась я іх підкупити, гроши були в мене... Та де там! І слухати не хотіли... Аж третього дня попався один, більше балакливий, чим інші... взяв, що в мене було, й випустив мене. Ну, хай лише тепер попадеться мені собака Янчевський, вже я доберусь до нього!

— Йому вже заплачено, друже, й то з лихвою! — всміхнувся Кармелюк.

— Як, ти зловив його?

— І щедро угостив, віддячив за христини!

— Буде тепер тямити не то що до нових вінників, а до самої смерті, — додав, сміючись, Андрій.

Кармелюк оповів Уляні, як соромно покарав він Демостена.

— Мало! — сказала понуро Уляна, вислухавши оповідання отамана. — А де ж ти його зловив?

— Сам на мене напоровся. Іхав враз з двома слугами бричкою.

— Гм... — відкашляла Уляна, але більше вже про ніщо не питала.

Ніч минула без тривоги. Другого дня вивідачі принесли вістку, що москалі все ще таки стоять на тому самому місці. Кармелюк занявся ще більше й ширіше заходами коло скріплення обозу. Він з розмислом старався якнайменше оставати з Уляною: поява її в обозі ще більше придбавила його душевний настрій. Остаточно Уляна держалась на боці і не чіплялась до Кармелюка з своєю любовю; понура, мовчалива, вона тільки поглядом слідила за ним, а цей погляд, що Кармелюк находив всюди,

й родив у ньому тяжке, боляче почуття. Він нарочно приказав Уляні виправитись у віддалену частину лісу припильнувати будову укріплень, а сам обійшов більше доступні точки. Вже наблизався вечір, коли Кармелюк вернувся назад.

Першим на стрічу попався йому Хоздодат.

— А, пане писарю! — привітав його втішно Кармелюк. — Вернувся!... Ну, що? Все добре?...

— Богу дякувати, що відразу попав на тебе, пане отамане.

— А на що мене тобі так швидко треба? Чи що сталося?

— Нічого, а ось лише я з кралею приїхав, гідною пісні Соломона... Дождає твоєї милости.

— З кралею? — Кармелюк припинився й почервонів: — „невже ж вона прибула аж сюди? Як? Значить слідити?...” — попліли в його голові думки. — Але з якою? — докінчив він з трудом питання.

— Та з поповою Олесею з Деражні, отця Михайла дочкою. Стрінув її на дорозі, вона до тебе їхала на найтичанці... Побачив я її, та й сам злякався: довкруги й москалі нишпорять, а й наш брат, гайдамака, ну...

— Та де ж вона? Веди швидше! — перебив йому Кармелюк і нагло відчув, як серце його стиснулось від палячої втіхи й надії.

— А там під горою... дожидає...

— Так чого ж ти ще й базікаєш?! Швидше! — крикнув Кармелюк і, не дожидаючи на свого секретаря, сам скорою ходою пішов вперед.

LXXX.

— Бач, баби! — пробурмотів сердито Дмитро, коли Кармелюк з Хоздодатом заховались в глибині лісу. — Ну, й липнуть же вони до отамана — наче мухи до меду. І відігнатись від них, наче від бліх не можна...

— Лише голову батькові морочати... — відізвався понуро Андрій.

— Що морочати, то морочати, це правда, — на те

здається й соторена баба!... Та не було б з тим ще такого клопоту, а діло в тім, що куди лише баба свій ніс всуне, і то ще не одна, — там вже добра не дожидати. Скрутятъ вони голову отаманові!

— А хай Бог боронить!

Обидва замовкли. У тій хвилині в глибині лісу показалась з-поза дерев Уляна.

— Ось, — одна справа, друга зліва, — пробурмотів сердито Дмитро, вказавши очима в сторону отаманіхи.

— Коли б тільки не дізналась... шепнув Андрій.

— А чого з ними панькатись? Коли б так на мене, взяв би я їх всіх за коси, та одну до другої „фронтом”, поки би носів не порозквашували й сабаш! Спокій! Знай свою чергу! Не смій жадна верховодити...

— Не кожну і за коси візьмеш...

— Кожну! Хоч би вона й під хмарами сиділа... все одно — баба... Дмитро з пересердя плюнув. — Ось так: плюнути й розтерти! Ось і все!

Уляна швидко підійшла до розмовників. Декілька слів з Дмитрової мови долетіло до її ух і вона відразу догадалась, що ця розмова чи сяк чи так, торкається її.

— Про що ви говорили? — запитала вона.

— Та так, ні про що... — поквапився недбало відповісти Андрій.

— Про яку бабу я чула.

— А хоч би і про бабу, — відгризнувся Дмитро, — а що ж то, у нас манастир, чи що таке, що про бабів говорити заказано?

— Про яку? — повторила уперто Уляна.

— Та що ти до мене пристала? А тобі що до того? Сповідник ти мій, чи що?

— Не скажеш, ну то й не треба, — промовила вона холодним, зловіщим тоном і, відійшовши на бік, присіла на пеньку.

Дмитро глянув уважно на її обличчя й похитав поважно головою.

— Ей, пані отаманихо, дуриш ти...

— Навчи розуму.
— Лиши, кажу!...

Уста Уляни викривила злобна усмішка.

— Швиденько лишу! — відказала вона спокійним грозячим тоном.

Олеся в той час сиділа в глухому куті зарослої лісом ущелини.

Щоб охоронити дівчину від можливих неприємностей, Хоздодат поставив недалечко від неї двох гайда-маків.

На плечі дівчини був накинений простенький салопчик, голову її вкривав білий платок, а у тому скромненькому убраниі вона здавалась бути ще молодшою і гарнішою. Вона була бліда й зворушена, але це робило її лиць ще більше мілим і принадним.

Холодне проміння заходячого осіннього сонця ховалось по золотаво багрових вершках лісу, що з трьох сторін спускався до піdnїжжя долини. Окружена тою величавою декорацією, одинока молода дівчина справляла зворуваюче враження.

Кармелюк вже здалека побачив її і незвичайна майже батьківська ніжність відразу наповнила його серце. Він підбіг до Олесі, вхопив її за обидві руки і промовив із захоплюючою радістю:

— Панночко, голубко моя, яким чином прибула ти сюди?

На вид Кармелюка бліде личко дівчини покрилось ніжним румянцем.

— Я наняла з дому підводу, не знала напевно, де добродій, думала — люди покажуть, та ось на щастя стрінулась з паном богословом і він на своїй підводі підвіз мене сюди.

— Але, Боже мій, і як же пустив тебе панотець.

— Мене ніхто не стримував. Я від'їхала сама.

— Дитинко моя, подумай тільки, що могло тебе дожидати? Як ти могла на таке зважитися?

— Ах, що то про мене говорити, — перебила йому Олеся навіть з деякою досадою. — Мені треба було тебе попередити: татко привіз лячну вістку. Я зразу думала післати письмо, але як, куди, через кого. І я рішилась поїхати сама. Отамане, втікай чимскорше відсі: москалі знають місце твого сховку і знають, де находитися та гребля, що ти вигатив в болотах!... Але ти не слухаєш мене? — сказала вона журливо, вдивляючись у зворушене обличчя отамана.

— Ні, слухаю, панночко, і не знаю, як мені віддячити тобі за це, про що ти нас повідомляєш. Не журись, ми так москалів пошиємо в дурні, що й „куцій“ посміється. Пане писарю, — звернувся він до Хозодода, — відпусти людей, а сам побудь на сторожі, щоб хто не напоровся.

Хозододат махнув значучо головою й заховався з розбійниками в лісі.

— Не знаю, як тобі за те віддячитись за твою вісточку й за це, що ти рішилась на нерозумну відвагу й приїхала сюди, — повторив тихо Кармелюк, не випускаючи рук дівчини. — Ох, панночко, зіронько моя ясна, коли б ти знала, що ти виробляєш з моєю душою!

Глибоке зідхання вирвалось із грудей отамана й журлива тінь набігла на його обличчя.

— І радію тим, що бачу тебе, так радію, що й сказати цього не вмію, але разом з тим і якась невисказана мука рве мое серце...

Олеся залякано глянула на нього й поблідла.

— Так, пекельна мука, — говорив дальше бурливо Кармелюк. — Ось коли так чоловік сидить в шинку, в болоті, напів пяний, а довкруги нього такі самі пяні, злобні люди, а довкола дикий сміх, лайки, та вуличні жарти, — так у тому воючому опяненню й не завважуеш свого болота і накипілої на серці крові! А ось знов, коли побачу тебе, чисту, святу, так зразу відчуваю, що я Каїн, Марко проклятий, звір неситий, що нема для мене ні прощення, ні поради! Мені вже ніколи не жити

людським життям. І така мука випливає з дна душі, та-
ка туга защемить в серці... Ex!...

Він не договорив, махнув рукою і присів на камені
проти Олесі.

— Не Каїн ти, не звір! — Ти заступник наш, — вир-
валось голосінням в Олесі; вона закрила обличчя руками
й плечі її задрижали.

— Жаліш мене?... — спитав тихо Кarmelюк, впля-
ливши журливий погляд в дівчину й відчув, що якась
грудочка припинилася в нього в грудях й утруднила до
болю віддих.

— Більше душі своєї жалію! — крикнула гаряче Оле-
ся і, віднявши руки від зрошеного сльозами обличчя,
корчово їх стиснула. — Серце би своє вирвала, життя би
віддала!

— Ангеле мій! Сонечко мое ясне! — крикнув Кар-
мелюк і гаряче стиснув дівчині руки. — Чи варт я, пото-
нулий в болоті і крові, чи варт я, проклятий Богом, бо-
дай одної твоєї чистої сльози?

— Не говори так, — перебила йому перелякане Оле-
ся. — Треба усіх жаліти!

— Заступнице моя рідна, потішити хочеш?... А ко-
ли б ти знала... Та ж я останніми часами став і кров
проливати... Не видержав! Пімста опянила і за людей
і за себе... Але ти встала?... Відійти хочеш?... Підо-
жди! Подаруй мені ще годинку...

— Та ж я один-одніський в гучній товпі... а як це тяж-
ко, коли б ти знала! — Кarmelюк подавив зідхання. —
Ось тільки коли побачу тебе, наче сонце зійде в моєму
серці... — він взяв обі руки дівчини і притуливши до
них чолом, сказав зовсім тихо: — і рани гояться й віра
воскресає... І хотілось би слухати тебе, забути про все,
та так і заснути, заніміти навіки...

— Боже мій, Боже! — простогнала Олеся, опуска-
ючись на камінь. — Чому ж ти до нас не приїхав? А я
дожидала, виглядала...

— Або ж у мене є власна воля? Крутять мною ві-

тер і заверюха, шпурляють зі сторони в сторону... Полюють за мною, тровлять псами пани... По що й на що отже шматувати своє серце?... Полетиш до вас, наче в святій воді обмиеш свою душу й не знаєш опісля: чи в прірву головою кинутись, чи кинутись знов у те пекельне життя? Е, та що я оце все про себе та про себе... Налив гігркої, треба й випити до дна!

Олеся положила свою тремтячу руку на стиснений кулак Кармелюка й промовила тихо:

— Не будь жорстокий, лишньої крові не проливай!... Вибачай, що я, дурненька, таке тобі говорю... Чому ти не той самий, що був раніше? Що з тобою сталося?

— Був пир, а тепер наступило похмілля, а при ньому невеселі думи навалились каменем на серце, і, нема з ким поділитись ні горем, ні думками, коли чуєшся одним-одніським в цілому світі, тоді й мука стає невиносима й розпука обхоплює холодом душу.

— Чи ж у тебе нема ні одного друга, ні одної близької душі? — спитала Олеся так тихо, що й сама не дочула своїх слів, але Кармелюк зрозумів їх і, взявши в руки холодну, тремтячу руку дівчини, стиснув її у своїх лицарських долонях.

— Друзів по чарці в мене багато, а по серцю, по душі — ні одного... Ех, проклятий я, проклятий! — крикнув він голосом розпуки. — Один одніський з безпросвітнією тugoю...

— Ні, ти не один — Олеся спалахнула. — Я божусь... — але зворушення не дало їй дальше говорити.

— Один, усюди один, — говорив дальнє похмуро Кармелюк, — і бюсь, наче риба об лід, і згину або під кулями, або під палками, — все одно один. Ось тільки коли з тобою сиджу, то здається мені, що є в мене рідна душа... Е, та що там! Вовкові — вовче життя!

— Що ти? Як? — промовила з якоюсь палаючою радістю і сльозами Олеся. — Ох, коли б це справді так було! Коли б я хоч чимбудь могла облегчити твою долю,

я би життя своє віддала, душу би за тебе положила!

— Що ти говориш? — крикнув Кармелюк, стискаючи руку дівчини. — Ти? Ангел чистий? За мене, розбійника, убивцю, грабіжника?

— За нещасливого...

— Ні, ні, ти не знаєш мене... Я не вартий твого мізинного пальця, я лячний сам собі. Ти відвернешся від мене, заглянувши в мое серце! Я не смію доторкнутись тебе моїми олопаненими руками... Втікай, ідь! Забудь про мене, як забули мене Бог і люди!

— Ніколи! — крикнула Олеся. — Скорше мое серце завмре в моїх грудях, чим я забуду тебе! — і, вхопивши руку отамана, вона припала до неї й облила її гарячими сльозами.

— Дитинко моя, щастя ти мое! Ти ще цілуєш мою руку?! — Вирвалось із жаром Кармелюкові. — Але ні, ні, — промовив він одхилившись поквапно, і стиснув свою голову руками, — розбійник я, але чесний козак. Не візьму чистого серця! Тобі жаль бездольного бурлакі!... Не жалій мене, не зігне туга моїх плечей... а коли й нагне, туди й дорога! А ти ж ще молода, тебе дожидає щастя, радість...

— Чому ти насміхаєшся з мене? — перебила йому гірко Олеся. — Яке щастя може дожидати мене далеко від тебе? Я нікчемна, глупа, нікому не потрібна дівчина...

— Ти — ангел!

— Так дозволь мені вмерти за тебе!

— Боже святий! Невже ж ти любиш мене, гайдамаку? — прошепотів Кармелюк, притягаючи до себе триметчу дівчину. — За що? На що? Куди я тебе можу завести?

— Хоч би й на каторгу, хоч на смерть, тільки не відпихай мене від себе!

Олеся ціла затремтіла від нахлинулого ридання і припала Кармелюкові головою до грудей.

— Щастя мое, радосте моя, друже мій єдиний, — промовив Кармелюк, вкриваючи поцілунками руки й ли-

це дівчини. — Що ж я тобі дам за твою чисту душу?

— Свое горе, свої муки!

Олеся обвила руками шию Кармелюка і з гіркими сльозами притиснула до своїх грудей буйну голову козака...

Кармелюк з Хоздодатом і ще трьома козаками провели Олесю за границю лісів; він хотів проводити її до самого дому, але вона випросилася в нього відпустити її з паном богословом, а самому вертатись назад.

Кармелюк вернув до обозу пізно вночі. Всі вже спали, тільки Уляна сиділа непорушно біля погасаючого багаття, наче втілення понурого, невимовного горя. Вона уважно глянула на Кармелюка і Кармелюк відчув мимоволі, що йому стало моторошно, а поза шкіру пішов мороз, під впливом гострого погляду її очей. Уляна завважила що з отаманом сталося щось незвичайне...

— Відки так пізно? — спитала вона коротко.

— Виїжджав поглянути, чи де поблизу не розтaborились москалі... А ти чому не спиш?

— Не спиться.

— А я втомився здорово.

Кармелюк загорнувся в кирею й розтягнувся біля багаття. Він не спав, але бажав спекатись питань Уляни. У нього на душі було так гарно! Думка про те, як йому росправитись з Уляною, сумніви про можливість нового життя, ще йому не приходили до голови, в душі царювала тільки свідомість дивного щастя, віра у все добре, святе... Теплі сльози виступили отаманові на очі, а душа його наче розпускала крила й неслася кудись далеко — далеко, в незнану голубу далечінь...

Остаточно солодкий сон вколисав козака і йому приснилось, що він знов стойть на колінах перед Олесею, положивши її голову на груди й говорить їй про свої довгі й тяжкі муки, що роздирають його душу, а вона ласково проводить рукою по його голові і тихо плаче, і кожна сльоза дівчини змиває пятно з його душі, а йому все легче і легче стає на серці.

Збудився Кармелюк пізно; він ще не зовсім прочував від сну, як вже відчув, що з ним сталося незвичайне, невимовно — радісне.

Сяючий, щасливий скопився він на ноги й енергічніше чим колибудь принявся за роботу. Зараз таки прикликав він до себе найближчих товаришів: Андрія, Дмитра, Явтуха й Уляну, і познайомив їх із своїм новим замислом. Треба було, після пляну Кармелюка, збудувати на противній стороні болота нову гать, а стару, — що про неї вже дізнались москалі, розірвати у багатьох місцях — біжче до середини болота, щоб на випадок появи ворога, допустити його до половини болота, а тоді, коли люди й коні стануть потопати в приготовлених засідках, ударити на них з двох сторін; але щоб і цей новий плян не був зраджений москалям, Кармелюк приказав товаришам змінити вартових на греблі і станути на варті самим, а на поміч до роботи приклікати трьох чотирьох вірних людей.

Розбійники з захопленням вхопились нового помислу Кармелюка.

— Прекрасно! — не вдержалася від радісного оклику Дмитро. — Ну ж, команда, наліво зворот, марш!

Вибрані отаманом розбійники попрямували з Уляною до греблі, а сам Кармелюк, бажаючи відвернути увагу розбійників від нової роботи, вправився з ними в противну сторону лісу.

Радісна енергія отамана перейшла на всіх його підвладних: все довкруги нього горіло і кипіло того дня. Він і приказував і сам працював враз з іншими, але думки про Олесю не покидали його.

І все жому видавалось сьогодні можливим і доступним! — Ні, він не залишить святого діла! — Сама Олеся не хоче того. Він звінчається з нею, переведе її в Басарабію, а разом з нею переведе й своїх одиноких дітей. Він буде прилітати до них, звідуватись і знов у нього буде свій теплий куточок, своя дорога сім'я. Буде серце рідне, чисте й святе. А тимчасом прийде резолюція на

його жалобу; там справу розслідять, змилосердяться над кріпацькою долею, а опісля ще зневірються й до панів... І, може бути, йому ще суджено буде діждатись бажаної волі, відпочити по кривавій різні й зазнати тихого щастя, біля дорогої істоти.

Уляна стояла на сторожі по тій стороні греблі. Уривок вчорашньої розмови Дмитра з Андрієм, дивне зникання отамана, його радісний вигляд — всі ті дані спричинили у неї в голові те незаперечне переконання, що Кармелюк ходив до своєї нової коханої. „Не вже ж аж сюди осмілились прийти? При мені, на моїх очах? — говорила до себе Уляна. — Смієшся надімною? А, собака! Не знаєш же ти, на чию дорогу вступила!”

Наче розжарена лява кипіла в її серці несамовита заздрість, а муки її були тим сильніші, що вона з ними перед ніким не звірювалася а мовчки все переносила в своєму озвірілому серці. Вона сама не могла б сказати, яке почуття з неї тепер сильніше говорить: чи любов до отамана, чи ненависть до суперниці? Що розлучниця її маршалківська покоївка Фрося, — Уляна була цього більше чим певна й тому за всяку ціну намагалась позбутись її. Тепер вона і думала про це, яким чином покінчити з нею?

LXXXI.

Затоплена у свої лячні думи, Уляна й не запримітила, як до неї підійшов один з молодих гайдамаків.

— Пані-отаманихо, — сказав він, — прийшов якийсь старець до твоєї милости, каже, що йому треба негайно з тобою бачитись.

— А де ж він?

— Та там, на горі.

— Стань тут на моєму місці, — Уляна передала зброю гайдамакові й ринула цілою силою своїх ніг стежкою на вершок гори, де властиво й находився обоз розбійників.

Вона застала там старця, якого обличчя видалось їй знайомим.

— Ти до мене, діду? — звернулася вона до нього, розглядаючись на боки.

Поблизько нікого не було, тільки подальше купка гайдамаків заходились коло приготування вечері.

— До тебе, молодище.

— Я, здається, бачила тебе вже десь?...

— А на облаві.

— Так, так, — Уляна відразу пригадала собі старця, який їх упередив про небезпеку в часі облави. — Чого ж тобі треба?

— Письмо тобі приніс.

— Мені? Від кого?...

— Від маршалківської покоївки Фросі. Вона з отаманом з одного села; разом у Пігловського в дворі були, разом і до Хойнацького перейшли.

Дівчина добра, золота душа, про отамана, наче про рідного брата, дбає; що тільки вчує на панських покоях, — від неї письмо до отамана.

— А-а, приносив? — вихопилось мимохіть з уст Уляни.

— Приносив, приносив, і отаман дякував і став обережнішим. А тепер ось післала мене до тебе з письмом.

Про мене, значить, знає! — прошипіла крізь зуби Уляна, ледве скриваючи свою лють.

— А якже, — говорив дальнє старець, не запримічуєчи настрою Уляни. — Біда, каже, велика грозить, а отаман не повірить, насміється, а вона, — значить, ти, каже, оглядна й розумна, все обдумає і на своє поверне.

— Спасибіг красуні за ласку, — процідила крізь зуби Уляна. Вона відразу відчула, що письмо суперниці з ділом не так про затій панів, як про щось інше, більше пекуче.

— Ну й тобі, діду, спасибіг за службу.

— Нема за що. А де ж отаман?

— Його нема в обозі, виїхав, — відказала поквапно Уляна.

— А хлопці говорили що тут.

— Брешуть, лишень що виїхав, — повторила уперто отаманіха, боячись, щоб старець не побачився з Кармелюком і не оповів йому про письмо. — А ѿти, діду, не гайся, вертай швидко назад, а то якраз можуть окружити москалі.

Дід, наляканий вже доволі своєю припадковою участю в облаві, — почувши понуру осторогу отаманіхи, поквалено вернувся додому.

Уляна з дикою злобою затиснула письмо в руці; так, значить, це вона, Фрося, ѿ першим разом прислава письмо до Кармелюка, виманювала, визивала і знов присилала сюди цього старого дурня...

І ніхто, ніхто не сповістив про це Уляни!

— У, собаки прокляті! — прошипіла вона, озираючись з ненавистю в сторону гайдамаків, що снувалися біля багаття. — Ale хто перечитає письмо? Коли б бодай не вийшла знов така історія, як тоді з Янчевським? Можуть передати отаманові. — Уляна стала думати й міркувати, кому би з шайки могла вона звіритись і нагло доглянула серед кашоварів молодого Довбню; він вже дев'ячі виловив її потайні припоручення й був письменний.

Уляна викликала хлопця на бік і промовила до него крадькома та ласково.

— Слухай, хлопче, вчини, будь ласка, мені одну прислугу: на ось, я давненько спрятала тобі гостинця, — вона тицьнула йому в руку кілька червінців, — ти розумний і спритний хлопяга, тебе не гріх і ватажком настановити і я про це скажу отаманові, тільки ось що: перечитай ти мені цього листа, але нікому про це ні гу-гу, розумієш?

— Розумію, розумію.

— Гляди ж, я тобі вірю, а ошукаєш, — ми чайже з тобою бачимось не востаннє.

— Та скарай мене Боже, пані отаманіха, чи ж я дурень який.

— Ну, гляди ж!

Уляна передала хлопцеві письмо й жадібно впялила в нього свій погляд.

Розбійник розірвав коверту; в ній лежала коротка записка:

„Соколик твій, який був і моїм коханцем, найшов собі тепер нову любовницю і сьогодні буде з нею голубитись в землянці, що в маршалківському лісі за фігурою. Коли хочеш налюбуватись голубятами, приходи тамечки ж перед вечером. Маршалківська покоївка Фрося”.

Гайдамака зложив папір, зняв очі вгору і мимохіть відступився назад; таке лячне й змінене було обличчя Уляни.

— Ну, дуже гарно, — сказала вона з натугою, викликаючи на своє обличчя усмішку, але замість неї лице її зогидило страшне, зловіщє викривлення. — Дай же сюди письмо і гляди: ні кому ні слова! Йди до своєї роботи, а я піду поглядіти за отаманом.

Збитий з пантелику і змістом записки і видом отаманихи, Довбня попліася назад до своєї компанії, а Уляна повернула у той бік де повинен був находитись з іншими розбійниками Кармелюк.

Вона вже не йшла, а бігла, наче скажена кітка. Тепер в серці її горіла лише жадоба ломсти; ця паляча жадоба полумям обхопила її і в ній погасло все: любов, розсудок, совість. Йі треба було лише переконатися, чи Кармелюк справді вибрався на ті сходини, а тоді вже метнутись слідком за ним, притайтися за дверима солодкого пристановища закоханих і, коли вони одно другому впадуть в обійми, — впасті несподівано до хати й на його ж таки очах вбити суперниці ніж в серце.

Небавом Уляна наткнулася на купку розбійників які копали рови.

— Де отаман? — звернулася вона, задихуючись, до одного з них. Несамовитий вид отаманихи відразу вразив гайдамаків.

— Що сталося? — спитали всі, кидаючи заступи.

— Нічого. Де отаман?

— Та ось тільки що виїхав.

— Виїхав? — злорадна усмішка викривила рот Уляни. — І куди ж?

— А хто його знає, здається на Березівку.

— Ага, на Березівку! — обличчя Уляни геть змінилося; вона бістро завернула в глибину лісу...

В полуздні всі гайдамаки, за вітком вартових, зійшлися на обід; прийшли й Кармелюк і Андрій з Дмитром.

— Ну що, як справа? — звернувся до них Кармелюк.

— До вечора, батьку, все буде готове.

— А Уляна там лишилася?

— Та ні... Пішла кудись.

— Пішла? Що ж це?... Із становища зійшла?... Куди ж вона пішла? — спитав голосно Кармелюк. Немиле передчуття охопило його.

Тривога отамана перейшла й на Андрія, — він значучо переглянувся з Дмитром і звернувся до сидячих довкруги козаків-розвбійників: панове, чи не бачив хто з вас отаманіха?

— Та вона до нас прибігала, якась непевна. — відказав один із розвбійників, що колали рів. — Питала за отаманом.

— А я бачив, як і коня виводила! — відказав другий.

— Коня! — налякався Кармелюк. — Значить відіхала кудись?

— Здається що так. Стрілою понеслась, — притакнули гайдамаки.

Кармелюк встав. Правдивий неспокій заволодів ним. „Вже ж чи не дізналася про Олесю? — мелькнуло йому в голові. — Ця скажена кітка в одну мить погубить безвинну дитину!”...

— Але ж бо що сталося, — спитав він наголос — що відіхала отаманіха?

— Заждіть, а тож до неї приходив якийсь дід, — відізвався один з кашоварів, — письмо якесь, чи що приносив... А ось, Довбня, отаманіха тебе чогось викликала?

При перших словах цеї розмови Довбня, признаючи,

що це все не жарти, став завзято їсти; тепер же він зовсім оторопів, але тим разом товариш виручив його з біди.

— Письмо? Я бачив, бачив! — крикнув розбійник, який доложив що бачив, як отаманіха виводила коня. — Коли пані вскочила на коня, то випустила папір; я його підіймив і закричав у слід за нею, але вона вже не чула... А ось позвольте, ось він, цей папірець, — крикнув гайдамака й добув із-за халяви зім'яту записку Фросі.

— Давай! — Кармелюк майже вирвав її з рук розбійника.

Ледве тільки перечитав він перші стрічки письма, — обличчя його вкрилось багряними плямами.

— Зрада, западня, пастка! — закричав він не тямлячись. — Дігнати несамовиту! Коня!

**

А тимчасом в домі маршалка знов зібралася оживлена компанія; приїхала принадна пані суддіха, а за нею й Альойзі Пігловський.

Літинський суддя викупився в своїх „суддів“ від покарання вогнем в той спосіб, що добровільно віддав свої ключі й не затаїв перед екзекутором збережених дома грошей; він тільки одержав сувору відплату за свій суд і два тижні перележав в гарячці, вкритий ранами, що їх спричинили нагайки. Але при кінці другого тижня гарячка уступила, рани стали гоїтися і небезпека минула. Від нападу гайдамаків був тепер суддя забезпечений і словом отамана й військовими віддлами, які примашерували з Камянця.

Агата увесь час піклувалась чоловіком; і хоч нещастливій жінці щиро помогав у всьому вірний приятель до му — Альойзі, то все таки, привычена до розгульного життя жінку, кінець-кінців взялась дурійка й вона написала до Розалії письмо, і в ньому доносилася її про подужання свого чоловіка, а крім того жалувалася перед своєю подругою на нудьгу.

Розалія негайно відписала пані-суддісі й запросила

її приїхати до себе, бо вона сама лежить хвора в постелі, а тут ще дім повний гостей.

„Крім того, — дописала ще вона на кінці листа, — нам пора вже, ангеле мій, прикінчiti почате діло. Все мною підготовлене дождає лише розвязки й кінця. Тому й послішай до нас із своїм секретарем, тямлячи на приказку: „*Le fin couronne L'oeuvre*“.*)

Любляча подруга засмутилася дуже, що дорога Розюня хвора; вона навіть хотіла кілька разів плакати, але разом з тим попадала в страх на згадку лишити дома хворого чоловіка, але він примушений був сам упросити свого „аньолка“ відвідати поважану пані маршалкову. Намовивши вкінці жінку, судя звернувся з сердечною просьбою й до свого обожаного друга Альойза — відпроводити його дорогоцінну перлину в Маршалківку й охоронити її в дорозі від усякого лиха.

Агата негайно прибула з своїм секретарем до дому маршалка, де на час закватириувались майор і двох хорунжих присланого з Камянця віddілу.

Після страшної приключки з Янчевським, Розалія перележала три дні в постелі, не допускаючи майже нікого до себе й уперто вимовляючись від лікарів. Після довгих прохань чоловік її побачив, що його „яскулечка“ з кожною годиною щораз то більше блідне й що в її очах появився якийсь підозрілій блеск. В дійсності ж, крім фізичного розладдя, Розалія страшенно мучилася душевно: почуття страху, ревнивості, боязнь виявленъ і переслідувань зі сторони одуреного любовника термосали її нерви й не давали її ні на хвилину спокою.

Довгі години своєї самоти вона проводила в обдумуванню того, як би її випутати із незручного положення, а вже її загнали несподівані обставини. Остаточно вона перемогла себе, встала з постелі й приказала прикладти до себе чоловіка. Розпитавши його для навязання розмови про останні новинки, вона порадила йому

*) Кінець діло хвалитъ.

запросити офіцерів прибулого відділу війська до замешкання в їх домі, устроїти в них, так сказати б, штабову канцелярію-квартиру. Вона пояснила чоловікові, що лишені Янчевським москалі, будуть бродити тепер наче сліпі, що їм доконче потрібні вказівки людей, обзнайомлених з місцевостю, а такі вказівки можуть їм давати лише вони й пан Рудковський. Головно ж, запросявши до свого дому панів офіцерів, вони господарі дому, можуть бути зовсім певні про свою особисту безпечність: з офіцерами також прийдуть вартові, стійчики (побігачі), деньщики, чергові, словом, двір заповниться узброєними людьми й Кармелюк втікатиме від нього, наче диявол від ладану...

Про себе ж Розалія мала ще дві причині для запросяння москалів у свій дім: передусім, перебування старшини подальше від команди, в багатому домі, де все буде на їх послуги до уприємнення часу, з найбільшою певністю припинить діло переслідування Кармелюка і дасть спромогу йому рятуватися втечею; а по друге, не менше важкою справою було й це, що, — будучи завсіди разом з офіцерами, її легко буде провідувати всі їх пляни і підприйняття та передавати про те все вістки завчасу обожуваному коханцеві.

Вислухавши усього того, маршалок попав в неописане одушевлення. Він розцілавав сто разів ручки Розалії і пішов просити дорогих гостей. Своєю дорогою і панове офіцери, яким зовсім не вsmіхалися перспектива постою в сільських хатах, з вдоволенням прийняли запрошення поважного магната й таким чином палац маршалківський, що стояв якийсь час в тишині і мовчанці, знов оживився веселим дзенькотом чарок, звуками музики і розмов при столах.

На дворі вже густішали вчасні осінні сумерки; сіяв дрібний дощик; було холодно й непривітно. Але вікна маршалківського палацу сяли веселими вогнями.

Всі гостинні кімнати були розкішно освічені великою силою воскових свічок. Овочі, вина, наливки стояли

на столах і столиках; панство недавно перейшло до салюну після розкішного й довгого обіду. Крім офіцерів гостював тепер у Фінгерів і старий Пігловський, занепокоєний довгою неприсутністю свого сина Альойза, якого тепер саме не було в гостинній.

Обличчя гостей були розохочені й оживлені; не менше оживлені були й обличчя прегарних дам, особливо Розалії; хоч вона за цілий час обіду ані раз не доторкнулася чарки з вином, щоки її пашіли, очі горіли якимсь внутрішнім блеском; вона тільки й те робила, що торгала свою тонку, пахощами насычену хусточку і підходила до вікон, то приглядалась, то прислухувалась долітаючим знадвору звукам. Але осінній день швидко догоряв, і бистрий зір красуні не міг нічого розглядіти в нахлинулій зі всіх сторін на дім вогкій, гнилій мраці.

Вкінці втомлена неспокійним дожиданням вона присіла на крісло біля вікна.

Хватський майор завважив, що чарівна господиня дому сама одна, підійшов до неї, побренькуючи острогами й припинився біля її крісла.

— Пригадна пані маршалкова все вдивляється в вікна, — сказав він з усмішкою по французьки, покручуючи вуси, — наче б вельможна пані боялась появи голосного розбійника.

— В присутності наших відважних оборонців я не боюся нічого, — відказала також по французьки Розалія з вищуканою ввічливістю, — але несправедливо пан майор відноситься так легкодушно до розбійника; страшні його вчинки доказують, що це особа, яка володіє незвичайною силою і владою.

— Гм, сміливий грабіжник чинив все підкупством й обманом, але при мені він не встигне визначитися своєю нахабністю... І справді, коли б пані маршалкова не передержувала нас в своєму замкові, наче німфа*) Каліпсо Одиссея, я би давно вже виудив цього чортяку з болота,

*) Русалка, мавка.

в якому він застряг, і привів би сюди, наче ведмедя, з перстенем в губі.

— О, будьте ласкаві, тільки не сюди! — крикнула з уданим переляком Розалія. Мені здається, що я би вмерла при першому погляді на цього страшного горлоріза!

— Правда переборщує чари цього поганця, — всміхнувся вибачливо бравий герой. — Правда, йому вдалось довершити декілька значніших грабунків і убивств, але він же всюди діяльний був при помочі панських слуг, двірні й мужиків, — в тім то й тайна його успіхів, а сам він собі не має нічого страшного, от збіглий солдат...

— Однакче — перебила з натягненою усмішкою Розалія, — стріча його з нещасливим паном Янчевським доказує щось протилежне; він же відмстив йому, а не ограбив, а й вийшов, як видно, один на одного!

— Але відки ж пані про це дізналась, що він вийшов один на одного? — здивувався майор.

— При тій замітці Розалія нервово прикусила губи; але офіцер говорив дальше не зважаючи на враження, що вчинили на красуню його слова:

— Противно, спосіб кари, придуманий для нещасливого пана, доказує, що розбійник не був один; не міг же він сам і держати й пороти пана, — очевидно, були помічники. А ось таким чином презус ваш напоровся один на шайку, — це моя думка!

LXXXII.

Вчувши прізвище Янчевського, маршалок і Пігловський поквапно включилися в размову.

— Ах так, наш нещасливий пан Янчевський! — підхопив, зідхнувши, маршалок. — Скажіть, дорогий пане майор, — він доторкнувся рукава офіцера, — ми ж до цієї пори не знаємо про це: чи не відомо вам, що слонукало його відлучитися від війська й ринути одному на зломання потилиці в ліс?

— Зовсім незрозумілий вчинок, — майор розвів в непевності руками — високоповажаний пан довів нас, ми вже майже вивідали, де засів проклятий розбійник і

нагло довідуємося рано, що пан Янчевський виїхав з двома слугами не знати куди й обіцяв вернутися щойно вечором.

— Нешасний! — зідхнув маршалок. — Найімовірніше він спішив до нас... Але якого дідька він кинувся у цей ліс? Ти, пане коханку, — звернувся він до Пігловського, — здається, бачив його на дорозі; чи не пояснив він тобі свого дивного вчинку?

— Нічого! — Пігловський з такою ж непевністю здигнув плечима. — Він сказав мені тільки це, що його провели й одурили й що хитрий диявол з його рук не виховзнеться, а також питав ще про здоров'я нашої дірогої пані маршалкової.

— О, добрий приятель, вірний приятель! — маршалок зніс очі до стелі й наче застиг в безмовній молитві.

При перших словах тої розмови, Розалія якось неспокійно вертілася в кріслі; аж коли Пігловський згадав про обман, вона злегка зарумянилась і поквапно заявила:

— Коли наш дорогий пан Демостен говорив про це, що його обманули, то мова певно була про Кармелюка. Цей поганець — майстер на вигадки таких штучок; він вміє підробляти й підписи, й печатки, а що він від давна вже глядить за паном Янчевським і ненавидить його більше всіх, то, накраїнку, й видумав якийсь жарт, щоб заманити пана Демостена в наш ліс.

— Таки так! — кликнув маршалок. — Ох, як же ти все те правдиво представила, моя крульово.

— Зовсім, зовсім правдолоподібно, — піддержали маєр і Пігловський.

— Я поговорю з ним про це...

— Борони тебе Боже, друже мій, — перебила поквапно чоловікові Розалія, — чи ж можна пригадувати нашему славному герою таку страшну подію?...

— Так, так! Сердешний страшно терпить, — притакнув Пігловський, — він сказав мені, що в нього лишилась тепер одна ціль в життю — відомстити ворогам.

Тільки маршалок не виявляв цікавості до висказаних Агатою слів, лише неспокійно засопів і з страхом глянув на Розалію.

— На цьому діло не спиниться. Завтра зловимо гультіпаку й за першим разом випишемо в нього на спині список всіх його злодійств, — заявив майор. — Він вже окружений, він в наших руках і я взяв би його навіть сьогодні, коли б наш любий пан Рудковський, який обіцяв перевести лісними нетрами відділ, щоб відняти відворот шайці. Ale до речі, — звернувся він до Розалії — чи не може мені ясновельможна пані пояснити, куди саме випало її секретареві так нагло іхати, і в якій цілі взяв він із собою пів сотні гусарів?

— O, nі, — всміхнулася лукаво Розалія. — Цього ми не можемо пояснити панові аж до завтра.

— Так, так, nі за що, це наша тайна! — підхопила, прилучившись до товариства Агата, й навіть погрозила пальчиком страшному „москалеві”.

— Ось як воно!

— Так, значить і прегарні пані помагають нашому щасливцеві?

— Вони хотуть нас зацікавити, — всміхнувся Пігловський.

— На всякий випадок, в тайні нашій не міститься нічого страшного, пане, завважила з граціозною усмішкою Розалія. Завтра ви про все дізнаєтесь, і пан майор не пожаліє того, що визичив нам на день відділ гусарів.

— Уся моя команда до послуг панських, — бравий майор зруочно бренькнув острогами й поклонився Розалії.

— O, нам не потрібно цілого відділу, ми при помочі однієї горсточки подаруємо вам, панове, такий дорогий даруночок, про який ви навіть не мрієте! — Агата по дитячому надула губки й окинула всіх бундючним поглядом.

— Пані рішучо хоче примусити нас вмерти з цікавості!

— Ale я правом батька питаю наших чудових пове-

літельок, — придав із жартовливим поклоном, — що ви вчинили з моїм сином? Де ви його післали?

— Ні, ні, хоч і як питайте, не скажу, це тайна, а жінки їх вміють берегти, — затарахкотіла Агата, — ось, щоб ви не випитували мене, я йду в найдальший кутик і мовчу, мовчу, мовчу!

Вона відпурхнула від Розалії і в супроводі майора й старого Пігловського відійшла в глибину гостинної.

Небавом слідком за гарненькою цокотухою пішли й решта офіцерів. — Один маршалок лишився біля Розалії.

— Розюню, ангеле мій... — прошепотів він, схиляючись до неї, — невже ж?...

— Ах, заспокійся на Бога! Простий жарт і більш нічого, — відказала з досадою Розалія; вставши з місця, підійшла до найдальшого вікна, що виходило в сад.

Вона притиснула гаряче чоло до холодного скла й застигла в неспокійному дожиданні.

Зовнішній спокій і жартовливе залицяння, яке вона виявила перед гостями були для неї безконечно тяжкими. Нерви в неї були напружені до останнього ступеня: сьогодні вона велику ставку поставила на карту і з нетерпінням дожидала тепер наслідків задуманого діла...

Цей плян вона вимучила в своєму серці, а після останньої стрічі з Кармелюком, він став її палити невгасимим вогнем... Але чи вдасться Рудковському зловити Уляну? А як вихопиться?

І як віднесеться до цього Кармелюк? Чи не подумає він, що це вона, Розалія, устроїла засідку на його любовницю? — Але ні... діло так обдумане, що на неї не може впасти найменьша тінь підоzerіння: пани й комісари придумали цю диявольську штуку. Але все таки він може подумати... Треба йому пояснити... Але як, куди їхати, як побачити Кармелюка? Чому ж він про це не подбав. Так, справді, чому він про це не подбав? — повторила вона уперто. — Йому ж це зовсім легко прийшлося би вчинити. П'ятий день вона не бачить його, не знає про нього нічого, а він і вісточки ніякої не прише!

Розалія зімняла в руках тонку батистову хусточку.

Адже він піддався її чарам, загубив розум... Та ж не міг так охолонути за один день?... О, ні, ні, це та, зненавиджена суперниця, перепиняє її у всьому! Вона наче кітка, слідить за ним всюди, наче олір переслідує його. А, може бути, вона знов пробудила в ньому зледеніле почуття, впойла його своєю скаженою пристрастю? У, ненависна!... Розалія закусила до болю уста й знову, при одній думці про це, що та жінка знаходиться там, близько Кармелюка й, може бути, поділяє його ласки, кров хлинула її в голову й люта злоба спалахнула в серці.

Швидше, швидше позбутися її, а тоді й кінець всім мукам!

Розалія відвернулася від вікна й оглянула гостинну. Маршалка не було в кімнаті... Між гостями, які окружали Агату, проносився срібний сміх її й весела гутірка.

Розалія наслухувала: ані знадвору, ані з саду не чути було ніякого гамору.

„Ах, чи потрафить цей хвалько-молодик прикінчити діло якслід? Чому він до цієї пори не вертає?” — прошепотіла вона роздратована й знов задумалась, але тепер думки її взяли інший оборот. Історія з Янчевським почала приймати гострий характер... Янчевський згадував про якийсь обман... Не вже ж догадався, перевідав? Припустім... Але яким способом? Що могло її видати? Записка? Але ж бо вона написана зміненим почерком й адресована не знати кому. Та й хто міг виказати йому, де скована записка? Циганка?

Розалія нахмурила брови... Так, яка шкода, що вона її звірила. Всіх інших легко переконати, що це вчинок Кармелюка, але Янчевського не здуриш. Однаке, коли циганка й видала її, то на всякий випадок тепер після нинішньої облави на Уляну можна буде сміло переконати й Янчевського, що записка ця була підкінена на те, щоб заманити розбійницю, що його недовірливість і підглядання і втягли в біду. А найлуччим оправданням її, Розалії, може служити це, що вона лежала хвора в постелі й

не виїздила з двору... Але Кармелюк не в пору отямився — думала дальше Розалія. — Ах, нащо це він пустив Янчевського живим? Чи не ліпше було не показуватись йому зовсім на очі — або вже, коли карати його, то так, як треба — вирвати раз на все жало гадюки! Все те таке глупе! Таким узлом оплелись довкруги неї всі нитки, що тепер вже годі їх і розплутати... Але те все дурниця, — коли б тільки він, незрівняний і любий, був з нею, а тоді чого не буде можна розплутати, то можна буде й розрубати!

Розалія відійшла від вікна й попрямувала до оточуючих Агату гостей, коли нагло до її вух виразно доносіться знадвору гомін, крик і тріскання бичів.

Агата теж почула те все: — ідути, Розюню, ідути! — крикнула вона й побігла до подруги.

З причини неспокою й довгого дожидання пані маршалкова поблідла, наче папір, і вхопилася руками за спину крісла.

У тій хвилині в сусідній кімнаті пронеслися голосні відгомони кроків, двері відчинилися і до залі увалились обризкані болотом Рудковський, Альбізі і ще декількох молодих шляхтичів; обличчя всіх сяли торжеством; слідком за ними виглянула з-поза дверей і лукава, втішна Фрося.

— Ну що? Як? — кинулась до них Агата, але її голос заглушили голосні крики: „vivat!”, „vivat!” — з якими увійшли в залю шляхтичі.

— Vivat! Наш славний презус! — крикнув Рудковський, підбігаючи до Розалії.

Дружній хор підхопив його оклик.

Присутні в залі гості стовпились довкруги двох дам.

— Накрили? Зловили? — спитала швидко зарумянина Розалія.

— Пані презус — наш перший герой, — говорив дальнє з одушевленням Рудковський, — все склалось так, як розрахувала пані: зловлена розбійниця, а вслід за нею зловився Кармелюк! — випалив він.

— Кармелюк зловлений?! — крикнули всі присутні в залі, не довіряючи своїм ухам.

— Лежить звязаний під охороною москалів...

Розалія захиталась... і, чіпаючись поруччя, пово-леньки сковзнулась на крісло...

**

Повільно двигалась партія арештантів широким шляхом, що тягнувся до Ярмолинець, останньої станиці перед Камянцем.

Передом йшав віз, окружений двома рядами гузарів. На возі лежав Кармелюк; його руки й ноги в тяжких кайданах і наручниках були приковані до полудрабків драбин; шию обхоплював залізний нашийник, від якого йшов короткий ланцюх, прикріплений до поперечної перекладини воза. Завдяки всім тим обережностям Кармелюк міг робити порушення дуже обмежені, але тепер у нього, здається, не вистало б сили й на них. Гордий отаман лежав на соломяній підстілці, що вкривала дно воза, недвижимою грудою; обличчя в нього було бліде, очі наполовину примкнені, права нога, завинена в окровавлені шмати, запухла наче колода. В двісті кроках від воза двигавсь і брењкотів ланцюхами другий густозбитий відділ, окружений рядами піших солдатів-інвалідів.

Арештанти йшли по пятеро душ рядами. Їх усього було чоловік сорок. Компанія складалася з всіляких елементів: утікачів з каторги і засуджених злочинців, і зловлених на розбійничих ділах мужиків, — а ці останні становили більшість. Деякі йшли в кайданах на руках і ногах, інші були приковані один до другого.

У кількох обличчях були прикрашені обридливими клеймами, які між іншим будили в меншої арештантської „братії“ почуття поважання; в інших же тільки виголені половини голов вказували, до котрих місць призначенні були ці люди, одіті в сірі халати.

В середньому ряді чотирокутника двигались три істоти, які остро визначувались між іншими. Вони не були ні пятновані, ні голені, на них не було навіть арештантської

одежі й без огляду на це, що вони представляли очевидно у тій компанії припадково зловлених птиць, — всі товариши дороги відносились до них із сердечною пошаною.

Були це: Уляна, Андрій і Явтух; вони йшли поруч у одному ряді, бо супроводячим навіть і на думку не прийшло, що це птиці — з одної клітки.

Арештанті йшли мовчки, звісивши голови, зрідка перекидуючись доривчастими словами й реченнями; довга дорога втомила всіх; тільки оклики конвойних, та брязкіт заліза переривали тишу.

За арештантами ліниво тяглись два вози, наладовані пожалування гідним скарбом переселенців.

Ряд кінних солдатів замикав цей сумний похід.

Попереду ж його, подальше від гузарів, що окружали віз, їхало поруч двох офіцерів. Один з них був молодий хорунжий, який зловив Кармелюка, другий — штабовий капітан, начальник конвою, вів партію арештантів, який двигався етапами до Камянця. Сьогодні обидва відділи припадково стрінулись в дорозі, а що обом їм дорога випадала на Ярмолинці, то начальники рішили для більшої безпечності злучитись, а також і тому, щоб вкоротити у двійку скучний час дороги.

Уляну й Андрія з Явтухом хорунжий примістив в середині капітанської партії, а Кармелюка казав відвезти на значну віддаль вперед. І тим способом вони рушили в дорогу.

Вже наблизався вечір. Коні обох офіцерів поволенько йшли в густому болоті, яке цілими грудами ліпилось до їх копит. Заняті своєю розмовою, оба начальники не чули ні милого хлюпотіння болота під ногами, ні віддаленого скрипіння воза, ні росячого холодною, грубою мякою „капусянку”...

Вони попустили коням поводи й полишили розумним звірятам вибирати ходу після власного погляду.

— Т-так, — завважав капітан, який видавав бути зовсім полинялим перед молодим, квітучим і хвертиковав-

тим хорунжим, що супроводжав Кармелюка, — не завадило б і по чарці...

— В таку погоду цілий день на коневі... Хай то чорти візьмуть, тъфу! — Він сплюнув набік і задрижав. — Але коли б бодай було що вести, а то самий нікчемний багаж: злодії, волоцюги й конокради! Ось вам, добродію, інше діло. Сліпе щастя, так сліпе. І як це ви умудрились зловити такого бобра?

— А сказати вам поправді — і сам не знаю як, — всміхнувся добродушно молодий хорунжий, — просто сам шельма попався мені в руки, як каже мухицька приказка: „коли Бог дасть, то й у вікно подастъ”. А ось як це все скілось. — Хорунжий поправив на голові шапку й почав: Як я вже вам згадував, задумав там один панок зловити он тамту молодицю, — любовниця вона розбійника, чи що? Ну, пхнули там до неї когось, щоб виманив і уладили засідку. Переконуємося, йде діло до ладу, клюнуло. А місце ми вибрали саме секретне... Землянка мала в лісі, довкруги гущавник, а з-заду й з правої сторони яр, порослий корчами, та такий закритий, що хоч й цілу шкадрону у ньому спряч — не побачить ніхто. Розставив я ланцом сторожу, двадцятью моїм юнакам казав зліти з коней, засіли ми, дождаємся. Бачу, баба на коні проскакала мимо нашого крила: припинила коня, зіскочила з нього, та схильцем, крадькома, в землянку, що у ній і засів той панок із своїми помічниками. А тут нагло роздався знов тупіт і недалеко. Хтось летить скільки духу, та так летить що аж земля дрижить. У мене, знаєте, дрібку евкнуло й стало галушкою під горлом. „Ну, — шепнув своїм, — стій, братіки, смирно!” Притайлися ми, а кінь все ближче, ближче, наче б прямо на нас. Коли нагло чуємо тріск, а за ним гуркотню. Так на сто кроків від нас щось зірвалося і гримнуло на дно яру. Кинулися ми туди, бачимо, лежить кінь, а під конем якийсь розбійник; кінь йому притиснув праву ногу й праву руку; силкується він, та ніяк з-під коня видобутись не може. Окружили ми шельму, дивимось, — молодий та гарний...

Пригляділись, — батюшки святі! А чайже це ніхто інший, а соловій розбійник, Кармелюк! „Піддавайся, шельмо!” кричу йому, а він зібрав всінці сили, піdnіс голову, та як швирне в мене лівою рукою кинжалом... Але Бог милував: кинжал застриг лишень в еполєті. Розлютивсь я. „Звязати собаку та наложить на нього кайдани й нашийник!” Кинулись мої молодці, відібрали йому зброю. Добре ще, що собаку кінь привалив, а то він би й одною рукою так бився, що довелось би нам з ним повотузитись. Ну ми наложили йому на руки й на ноги кайдани, а на шию нашийник, стягнули з нього коня, поставили шельму на ноги, але не стойть, падає: поломив, здається, ноги...

LXXXIII.

— Зі згляду на втечу ця ситуація вам дуже на руку, — завважав капітан і глипнув з завистю на вдатного хорунжого, додав знов: так, все щастя, сліпє щастя. І для гонору вашого підхлібне, й у начальників ця подія викличе належне вдоволення. Тож тут можна відразу махнути і в поручники, а ні, то й в столицю в кавалер гарди... А й панство не лишить без віддяки. Привалило вас щастя, добродію мій! Тільки й глядіть тепер, щоб не втік соба-ка! Він же до цього мистець.

— Не втече! Я його так прикував, що хай буде на його місці й сам диявол, то й йому не вдасться виправатись із ланцюгів: а й нога у нього розторощена; лишається частина дороги, а там віддам його — і бувай здоров!

— Так, але чайже осталась ще ватага: можуть вчинити несподіваний напад, відіб'ють.

— Не вдасться! — хорунжий самопевно махнув рукою і вдоволено говорив дальше: — берліг тої шайки вже був мною окружений. Але заледве майор наш дізнався, що Кармелюк, і його спільнниця зловлені мною, дав мені відпровадити їх негайно в Камянець, а сам з рештою солдатів кинувся, щоб відразу всіх ось накрити в гнізді.

— Думаю, що вони тепер або лежать повязані, або

тягнуться вже дебудь за нами. Чисто справа пішла, — як?

— Так... А де ж ви ще тих двох приловили?

— А й ті так як би самі напоролись на нас. За Баром вони переходили дорогу, а як побачили, що ціла шкадрона іде, — давай на втікача. Ну, ми їх швиденько й догонили: у нас коні були світлі, а в них зігнані; післали ми шельмам на здогін кілька куль; під одним коня вбили, а другому плече драпнули, ну й зловили. Хто їх знає, що це за волоцюги? Грошей у них в кишенах найшлось не мало. Божаться, що боячись Кармелюка, узбрілися від ніг до голови, але я не дурак: чого втікати?

— Певне, й це щастя. Е — ех! Натура дура, доля інничка, а життя копійка. Копійка, паночку мій! Закинуть ось так чоловіка в болото й топлять у ньому... і гріш йому ціна! — він урвав свою понуру бесіду, здивив плечима під витертим плащем і закінчив: — коли б вже раз до станції; не гріх і чарку перекинути.

— А ось і відпочинемо: буде і мадерка*) і все інше. Можна буде й заграти! — крикнув весело бучний хорунжий і хвацько насунув на чоло шапку.

Обидва замовкли: хорунжий в засмаку приманливої розкоші й гульні, капітан злобно роздумуючи над несправедливістю долі, що посыпала дурненським молокососам смачні шматки, а лишила в тіни й забуттю інших, гідних уваги.

Конвойні, що окружали віз із Кармелюком, іхали мовчки задля близького віддалення від начальства; але солдати, що супроводжали останніх арештантів, позволяли собі перекинутись від часу до часу поодинокими словами й короткими реченнями. Арештанти також час до часу порозумівались між собою при помочі своєї злодійської мови.

Явтух, який вже давніше мав нагоду познайомитися з тою мовою, в часі свого перебування в літинській тюрмі, познайомив з нею Уляну й Андрія; остаточно те все ро-

*) Вино (Madeira).

билось дуже обережно: товаришам залежало дуже на тім, щоб переконати хорунжого й капітана, що вони, хоч і підозрілі волоцюги, то із шайкою Кармелюка нічого їх не лучить. Це давало їм спромогу находитися разом з Уляною і враз з нею роздумувати над тим, як рятувати отамана.

Хорунжий правду казав: Андрій і Явтух напоролись на нього майже з власної волі.

Коли Кармелюк пігнав, наче скажений, слідком за Уляною, Андрій і Явтух також виправились за ним, а часова влада над відділом сама собою перейшла на Дмитра. Доскаявши вже до місця катастрофи, Андрій і Явтух не застали там нікого й зрозуміли, що отаман зловлений, звязаний і що його вже кудись везуть.

Зарах таки кинулися вони слідком і справді, не більше як годину, догонили відділ, що супроводив Кармелюка і тут саме зрозуміли, що відбити отамана від такої сильної сторожі було б правдивим безглаздям.

Першою думкою їх було вернутися зараз таки до табору, зібрати шайку й поспішити негайно на виручку своєму батькові, але обдумавши, скільки часу прийдеться їм прогаяти на це, а головно те, що якраз шайка вирушить, то з найбільшою певністю спричинить переслідування зі сторони розтабореного недалечко відділу гузарів, — вони зрозуміли, що дігнати військо й відбити від нього отамана силою було неможливо, тому рішились самим віддатись до рук начальника конвоя, щоб враз з отаманом попасті в тюрму й після своїх сил уладити його втечу. Ця думка переслідувала їх вдень і вночі. Вже шостий день вони так тягнулися, зупиняючись на короткі відпочинки, але навіть в часі тих коротких спочинків товариші не могли заснути. Думка про втечу вертіла їм мозок, впиваючись все глибше й глибше, прикликуючи на поміч всілякі можливі уяви й обчислення, але самі вони не могли нічого придумати, а увійти з Кармелюком в якінебудь зносини не було ніякої можливості, а до того, в дополнення своєї розпуки, вони дізнались із розмови

конвойних, що в отамана ушкоджена нога.

Тимчасом відділ хоч і повільно, але все таки наблизився до Камянця; і Андрій і Уляна і Явтух дуже добре знали, що з каменецької кріпості не виховзне й миш.

Сьогодні ж, в часі останнього спочинку, злучилася з ними ненадійно велика партія арештантів. Многі з них знали Кармелюка не лише з людського поговору, але й особисто, а до Явтуха призналось відразу кількох недавніх знайомих. Почувши себе в великій компанії, друзяки підбадьорилися, а нові спільніки, дізнавшись, що з ними везуть і славного отамана Кармелюка перейнялися геройчним духом.

Близкість нічлігу підбадьорила й команду, що оточувала отамана.

— А що, ваше благородіє, днівка буде? — звернувся молодий солдатик до сивоволосого фельдфебеля, який йшов поруч нього з правої сторони.

— Змучився, хлопче?

Фельдфебель звернувся до нього й сердито глянув на нього з під навислих бров.

— Ніг не чую!

— А чому ж ти не казав заложити до брички?

— Та кого ж і закладати, коли й своя пара не везе!...

— І горло пересохло. Молочка б, перечистити гортанку, — ддав захриплим голосом йдучий разом з молодим ловажний солдат, з чорними бакенбардами.

— Молочка! Ей, гляди ти, Федорів, щоб капітан з тебе самого олію не витиснув!

— Нехай і витискає, а чи ж бо то порядок, що вже третій день ми не бачимо днівки!

— Та буде вам днівка, а може й дві. Чого гвалтуєте, Іродові сини?

Солдати замовкли, але вістка про це, що в Ярмолинцях буде днівка, невидимою біскавкою рознеслась між арештантами.

Уляна піднесла голову й з таємною надією оглянулась довкруги.

Від часу свого арештування вона страшно змінилася, помарніла, почорніла з горя й відразу постарілася на багато літ. Думка про це, що в наслідок своєї дикої заздрості вона дала загнati себе в пастику й погубила Кarmелюка, рвала її, і коли б тепер для врятування все таки любимого отамана прийшлося жертвувати життям, Уляна з одушевленням віддала її його.

Арештанти вже не йшли сумною лавою. Чи спомин про денний відпочинок, чи яка інша рапуба підбадьорила їх, досить, що лиця їх оживились, а рухи стали легчі, швидші.

— Чого кульгаеш дядьку? — звернувся Явтух до йдучого біля нього заклеймованого арештанта, низьколобого, широкоплечого чоловіка з холодними, голубими очима, що понуро глядів з-під навислих, рудавих брів.

Його уважали злучені арештанти старостою й він користувався великою пошаною за те, що, як каторжний, вспів втекти з каторги.

— Чобіт лихий, до ноги може розпоротись, — відказав каторжник, не дивлячись на Явтуха.

Але тих кілька слів, висказаних безбарвним тоном, викликали незвичайне враження серед цілої партії.

Ніхто не оглянувся в сторону rozmовляючих, але всі з натугою стали прислухуватись їх розмові.

— Абож дратви не стане зашити?

— Та дратва є, і то довга, але те шило, хоч і нове, так тупе.

— Цвяхів можна роздобути в місті.

— В он тім? Чотирма!

— А де ж в чоботі вада?

— В лівому обцасі.

— Ну, а шкіра ж як, ще держить?

— Довкола держить: сильна ще, ось там лишень здорово витерлась, а й луба я сам вирвав.

— Давно?

— Минулого року. Жаль дуже чобота, хотів його було зовсім викинути.

— А чого ж ти його, дядьку, так і лишив з дірою?

— Та я ганчіркою заложив.

— Треба би копита дібрati, — вмішався до розмови Андрій, — та прибрati до ноги зграбну онучу, — останні слова він вимовив з незавваженим наголосом.

— Сам знаю. Та як? — каторожник блиснув очима в сторону Андрія.

Ніхто нічого не відповів.

— Як підігнаний?... Придумай... Швидше... Треба... — шепнула, задихаючись від зворушення Уляна й незавваженим рухом стиснула гарячою, наче вогонь, рукою Андрія.

— Тс... — прошепотів цей відвернувшись в бік, — буде станиця, обдумаємо... Бог ласкав...

— В який спосіб подати вістку Кармелюкові про новий помисл і, головно, як переконатись про це, чи дуже покалічена його нога?

Ці два питання не виходили з голови Андрія, Явтуха й Уляни. Мовчки йшли поруч себе. Але не тільки друзі Кармелюка ломали собі голови над розвязкою тих двох, не до розвязки питань, але навіть каторожник, кожний член шайки роздумував над цим. Сама свідомість присутності в їх компанії Кармелюка подвоювала сили арештантів. Ім всім здавалось що вистане тільки Кармелюкові познайомиться із їх замислом і взяти провід над ними, — а ніякі конвої не стримають їх! Таж він як „характерник”, з’уміє й очі відвести й сон навести й дасть всім розрив трави, для поломання кайданів і замків; все він зможе, — придумує такé, що й чертові не снілось!

Але як не придумувала чесна „братія” над всякими способами зносин з Кармелюком, так ані один з них не був можливий до виконання.

Нічого було й думати про якийбудь оклик, або розмову. Передовсім віддалъ, яка ділила віз від партії, не надавалась до того, бо була задалека, а не було навіть сумніву, що найменша проба цього роду, зістала би перервана в самому зароді. Щож знов торкається переда-

чі якої будь записки, або якого будь умовленого знаку, то з причини подвійного ланцюха сторожі, яка окружала віз і строгої заборони хорунжого наближатися кому-будь до тої живої кріпости, — цей спосіб треба було виключити з пляну. Можна було б остаточно підкупити когось із сторожі, але до того треба б мати можність бодай протягом двох хвилин переговорити з ним в четверо очей, але ця можливість не могла ніяк нагодитись арештантам.

Словом, надія прилучити Кармелюка до свого пляну виховувалась все більше й більше з голови Андрія і його товаришів. На передньому пляні лишилась тільки тюрма. Певно, коли б у тій тюрмі довелось оставати через довший час, то був би час все обдумати; але що можна було вчинити за одну ніч?

— А може в чоботі найдеться й онучу на велику ногу? — звернувшись вкінці Андрій до клеймованого старости.

— Пошукаємо. Ех, коби так спочинку день-два, можна би й ногу вилічити й чобіт переробити...

Розмовники знов замовкли й пірнули у свої роздумування.

Тимчасом партію стали минали вози із всякою поживою, нетичанки, брички, — мабуть місто було недалеко. І справді небавом показались на вузькій і довгій долоні, серед критих гонтами і черепицею дахів, хрести двох пишних костелів, а дальше під горою серед біленьких, соломою критих хат, тонучих в синяві безлистих садів, височів і хрест православної церкви. На другій стороні містечка за протяглим горбком виднілись білі стіни й червоний дах тюрми.

— Ну, ось і скінчена далека дорога, — прочуняв по своїх понурих думках капітан — розігріємось, і, що так скажу, відведемо душу.

— Н-так, стрібуємо й фортуни! А тільки ось що: припинім наш етап. Хай відлічнуть солдатики й попоїдять трохи, то тюрма он чорт знає де, зовсім за містечком, в степу, там же нічого не дістанеш.

— Справді так, — згодився капітан, — тут, осьдеч-
ки, базар і провізії можна накупити.

— А в тюрму треба післати негайно післанця, щоб
очистили осібну камеру для моого гусака, а й всіх ваших
„подорожніх” не можна мішати з іншими.

— Так, так, певне... — отямився капітан. — Треба
поквапитись, а то метушня в тюрмі забере доволі часу.
Та ось і для ваших волоцюгів треба зажадати осібної ка-
мери.

— Аля котрих саме? — хорунжий зневажливо всміх-
нувсь. — Ну, це вже зайва розкіш; посидять вони, капі-
тане, і з вашими паничиками.

— Не раджу: хто їх знає, що вони за люди.

— Ха, ха, ха! — розсміявся хорунжий просто в лиці
капітанові: — здається, вами вже заволоділа кармелю-
ківська гарячка. Будьте спокійні, не нашли ми в того
ніби-чарівника ні розрив-трави, ні шапки-невидимки. З
тюрми він вже не втече.

По блідому лиці капітана перебігло жовчне викрив-
лення.

— Робіть як знаєте, добродію, — сказав він, здви-
гаючи раменами, — глядіть тільки, щоб знов не дове-
лось жалувати.

— Не доведеться! — всміхнувся певний себе хорун-
жий, і, відвернувшись назад, дав приказ зупинитись.

— Так, я ще забув розвідати, чи в містечку найдеть-
ся достатня скількість фуражу?

— Ледве, — сумнівався капітан: — містечко погань,
правдива, болотняна, жидівська діра, а економія є одна
за вісім верств, там певне дістати можна й вівса і сіна...
а в тутешньому панському дворі навряд...

— Ось побачимо. Коли партія припинилась і верхо-
вих післали і в панський дім і в тюрму до начальника, —
а хорунжий звернувся до свого сопутника:

— Чи не хотіли б ви подивитись на цього полонено-
го Бонапартого? Не бійтесь, закований...

— Я добродію, француза не боявся, а не то лісового
розвідника, — спалахнув капітан.

— Ну, ну, таж я жартую, — протягнув хорунжий ласково й, навернувши коня, попросив капітана їхати за собою.

— Молокосос! Щенюк! — прошепотів до себе капітан, навертаючи коня за молодим милованцем долі.

Офіцери припинились біля воза Кармелюка. Він поглянув на них мутним зором і зараз таки примкнув очі.

— Погано — сказав капітан, — здається нога зломана. Ви би увільнили йому бодай шию, а то можна так і неживим довезти.

— Видержить... — почав був хорунжий, але опісля, передумавши, додав: — а остаточно здійміть з нього нашийник, хай віддихне.

LXXXIV.

Арештанті розсілись здовж дороги, дожидаючи приказу йти до Ярмолинець.

Тимчасом вістка про те, що на передмістю стойть велика партія, рознеслась по базарі; зараз отже на дорозі з'явилися перекупки з кошиками, наповненими булками, пирогами, смаженою рибою, студениною з свинських ніг і іншими подібними присмаками.

Перекупки хотіли було підійти аж до ланцюга що, окружав партію, але сердитий фельдфебель крикнув на них і вказав їм місце подальше. Жінки розмістилися у деякій віддалі, майже проти конвою, що окружав віз Кармелюка. Зараз до них стали підходити солдати й купувати поживу; вони торгувались, балакали, перекидалися жартами, — словом, „відводили” душу після довгої і скучної дороги.

Прийшли і денщики офіцерів — закупити провізії для начальства, яке розложилося подальше на розставленій на землі бурці і, поскаливши зуби, також відійшли.

Андрій мовчки глядів на ті сцени; здавалось, що якась нова думка почала укладатись у нього в голові.

Нагло він швидко повернувся до своїх товаришів; в очах у нього спалахнув якийсь вогонь; всі лінії загорілись одушевленням.

— Е, братіки, голуби!... — сказав він швидко, — благословіть закупити провіянту.

— Купуй! Проси їх благородія, — загомоніли довкруга арештанти.

— Що ти задумав? Скажи! — шепнула Уляна і вплямилась в руку Андрія.

— Тс! Мовчи!... Слухай! — відповів ледве чутно Андрій і звернувся до найближчого солдата з просьбою передати фельдфебелеві, що партія хоче закупити провіянту й просить їх благородія, щоб він призволив йому це вчинити.

Андрієві вдалось, що минула ціла вічність, заки солдат дійшов до фельдфебеля, заки зібрали гроші й заки вкінці прийшов дозвіл. І щойно тоді, коли він в супроводі двох вартових попрямцював до купки перекупок, віддихнув він свободно й навіть піdnіс було руку, щоб перехреститись, але в пору отямився.

І ось вони припинилися біля перекупок. Андрій оглянувся на миг в сторону гузарів, що окружали Кармелюка, наче мірив очима віддаль: вона була невелика...

— Пироги! Бублики! Ласощі! Риба печена! Ноги свинячі! — закричали враз всі перекупки, простягаючи до Андрія свої товари.

Андрій глипнув неймовірно на один кіш, другий...

— Ге-ге ге! А що ж бо це за товар! — сказав він насмішливо й протяжно свиснув.

— Чого свищеш, бовване? Чортів скликуєш, чи що? — grimнув на нього грізно конвойний.

— Не по губі їх мордородію, чи не по кишені, завважила насмішливо товста перекупка з червоним, грубим від вітрів лицем, в зашмальцованиму фартусі і великий хустці, звязаній в перехрестя на грудях.

— Чи по губі, чи по затиску, а тільки нема що купувати, тіточко, — сказав голосно Андрій. — Нам треба багато, нас чайже сорок душ і одна форемна баба.

Останні слова він викрикнув голосно, гордовито.

— Коли б тільки були гроші, а тут вистане, щоб за-

ткати ваші „пельки”... Купуй, ось, у мене рибку печену, свіжа рибка. Гуртом все дешево продам!

Перекупка дістала смажену рибу й подала її Андрієві. Цей взяв її в руки й став пильно приглядатися хвостові.

— Та що це ти її від хвоста оглядаєш! — розсердилася товста баба. — Ти ось гляди на зябри (зіви!) Ось і висмажені, а червоні.

Вона підняла хрящ, що прикривав зябри риби й тицьнула її майже в лиці Андрієві.

— Та що це ти мені зябрами у вічі тицькаєш, коли у неї на хвості сказа.

Останні слова Андрій викрикнув навмисне голосно.

— У твого батька, дурню! — плюнула сердито перекупка й вирвала з рук Андрія рибу.

Замітка товстої баби викликала голосну похвалу між солдатами.

— Бач ти, босий ірод, а ще й перебирає! — кричала дальнє розкудкудакана баба.

— Ну, що ж, тітко. Чобіт лихий, а вмімо ходити по горах, — підморгнув Андрій весело червонощокій бабі.

— А коли поможуть ноги, то і в гречку через пороги!

— Хвацько! — загомоніли солдати, що прилучилися до гурту. — За словом в кишеню не полізе.

Всі оживились; але жарти арештанта не задобрили розгніваної матрони.

— Коли б він так швидко за грішми до кишені ліз!

— говорила вона дальнє. — Диви на нього, чортів син, риба йому не свіжа! А чи ти коли їв таку рибу, дідьчий волоцюго? Вона в мене ще нині на сковороді скакала, як не заскаче й добрий козак на вприсідках. Прямо з води!

— А мені потрібна така, яка би з рук випорснула і в воду втікла! — перебив її з голосним сміхом Андрій.

— І втікла б, втікла б, коли б я зараз із невода не виймила.

— Ге-е, діравий же в тебе невід, бабо! — завважив насмішливо Андрій.

Слухачі голосно розсміялись, але перекупка вкінці таки розбісилась.

— А ти відки знаєш, який він? — закричала вона, беручись попід боки. — Бачив ти його? Га? Бачив? Говори!

— Небіжка бабуня говорила, що в ньому часто сиділа і пірвала... Та йди геть, сатано! Цур тобі! — відмахнувся від перекупки Андрій. — Я тільки бідъкаю, що щупака нема.

— А тобі на що щупака? — спитала інша перекупка.
— Ось линки, ось карасики, ось окуні, а тут і таранька найдеться.

— Без щупака діло не йде! Ну, давайте обі, зеберу все, — закінчив поквапно Андрій, завваживши, що перша перекупка приняла воєнну поставу.

— Так би тобі й відразу, а то забираїся! — подобріла перекупка.

Після короткого торгу згодились. Перекупка голосно висякала ніс, обтерла брудні палці об зашмальцований фартух, виймила з-під нього витертій гаманець і взяла гроши.

— Пожди, а в що ж я заберу товар? — Андрій, вагаючись розвів руками. — Нема там у тебе кошика якого, або ряденце?...

— Кошик мені потрібний, а рядно будь ласка, віdstупаю, згодилася перекупка, виймаючи з другого кошика зложене в кілько рядно.

Очі Андрія загоріли.

— А чи видержить?

— Це рядно? — навіть образилася перекупка й, тріпнувши, розвернула його перед Андрієм. — Та воно не то, що ввесь наш товар, а й тебе самого видержить!

— Ну, заспай вже! — сказав скороговіркою Андрій.
— Нема коли!

— А ноги, ноги, дядечку, товсті свинячі, підбігла до Андрія третя перекупка, молоденька, румяна, із широким задертим носом.

— Назвала дядечком, так не можна й ображати тебе, всміхнувся Андрій, — ніг ми й потребуємо... Коли є рядно, кидай їх сюди, заберемо й ноги на плечі! — крикнув він хвацько.

За одною перекупкою перетиснулась до Андрія друга й третя, і небавком всі баби стовпились довкруги веселого жартуна арештанта.

А Кармелюк тимчасом сидів на возі, придержуючись закованими руками за щаблі драбин і жадливо ловив долітаючі до його уха уривки розмови арештанта... І лице його вже не було бліде, а очі розгорілись вогнем.

Тимчасом молодий хорунжий показався прозірливішим, чим того можна було сподіватись по його чванливій розмові. Коли передрогла і перемокла до рубця партія дочалапкала вкінці до етапу, що стояв у віддалі за містечком, він попросив капітана приказати партії підождати під воротами, поки остаточно не розпорядиться з Кармелюком.

Віз із отаманом в'їхав у тюремні ворота, які зараз таки й замкнули.

Офіцерів стрінув доглядач етапу, худий чоловічок, невеликого росту, літ 50, із сивіючим волоссям, зачесаним на виски й дрібку підоєрілим, червоним кінчиком носа; держався він з доброю, солдатською муштрою і говорив із „словойорами“. Після звичайних формальностей, хорунжий звернувся до наглядача:

— Ну, що, чи найшлося в етапі гідне приміщення для моого гусака?

— Мішок! Птиця не вилетить! — відказав наглядач. Може бажаєте собі оглянути? Прошу! В мене всюди чистота, порядок... Строгий, але справедливий.

— Чи не схочете й ви полюбуватись?... — звернувся хорунжий до сопутника-товариша.

— Добре, — згодився капітан.

Офіцери увійшли в обширний, тьмавий коридор, що з нього йшли двері направо й наліво.

— Дозвольте оглянути, присвідчити, — звернувся

до офіцерів наглядач, стукаючи ключами по стінах коридора — не камінь а залізо. Будова не нинішня... Ра-ніше був „палац”, так ось сконфіскований і під моїм надзором приспособлений. Етап не етап, а прямо золота клітка... Кріпке дно!

Офіцери увійшли до призначеної для Кармелюка камери. Капітан і хорунжий одобрили приміщення.

— Тут якийсь юнак... з дзвінковим тузом... задумав було перепилювати грati... та я... хе, хе! замурував вікно... Стіна! Лобом розбий, шельмо!

Хорунжий похвалив сприт наглядача і велів впровадити Кармелюка. Цей хотів сам злізти з воза, але мимоширої волі, не міг поступити на ногу, так що в камеру внесло його чотирьох солдатів.

В часі, коли солдати несли його крізь коридор, отаман уважно все оглядав; але заледве до його ух долетів голос розмовляючих офіцерів, так зараз таки його очі примкнулись, а обличчя прибрали мертвецький вираз.

— Ге-ге, щож це трапилось із цим соловієм-розвідником? — здивувався наглядач. — Охляв? Ослаб?

— Та ні, нога в нього, хто її знає, поломана, чи що, — відповів хорунжий. — Звалився він в яругу й під коня.

— Гм, так собі, — завважив наглядач. — Так чей можна й хребтовий стовп переломити. А позвольте побачити.

Кармелюка положили на причу.

— Відкрий ногу! — скомандував конвойному хорунжому.

Солдат розвинув ганчірку, що прикривала ногу Кармелюка, піdnіс лоєву свічку і всім, окружуючим Кармелюка, представилась страшна картина: ціла нога нещасливого отамана, від стегна до коліна, розпухла наче колода, а в багатьох місцях була вкрита розірванням, долом же, около залізного перстеня, що сковував ногу, пухлина мала зловіщу сильно-червону, майже чорну краску й настільки звисала на чиколотку, що майже вкривала все залізо.

Наглядач глянув на ногу, значуче покивав головою і заявив офіцерам, що зломання й гангрина певні й тому, хочачи бодай на короткий час продовжити життя отамана, треба з нього негайно зняти кайдани.

— А що до втечі ви, добродію, будьте ласкаві не боятись. — Ви видно мало ще знайомі з нашим ділом, а я на ньому собаку з'їв і щуром закусив: ні кайдани, ні ланцюхи, ні нашийники до втечі тим паничикам не перепиняють. Думаєте, що й цей гусак, коли б у нього нога була здорова, не скинув би кайданів? Го, го! Таки на ваших очах скинув би, от таким же способом, як ми скидаємо чоботи. Так тюрма і конвой — ці твердині — перешкоди нездобуті, а кайдани й інші хитрощі — пусте! Ось, — він знов стукнув в стіну: — заклад, — розкуйте їх всіх і дайте їм хоч і сталеві долота й пильники в руки, не втечуть. Як Бог святий, не втечуть!

Хорунжий згодився з думкою наглядача й звернувшись до конвойного, приказав здійняти з арештanta кайдани й дати йому гарячої страви. Офіцери вийшли з камери. Наглядач власноручно замкнув замок.

— Ключики в мене переховуються, — додав він, йдучи слідком за офіцерами по коридорі, — і нікому ні на хвилину: строгий, але справедливий...

На підвір'ю до хорунжого підійшов віщовий і держачи „руки по швам!”, відрапортував:

— Ваше високоблагородіє, у поміщика в місті фуражку нема; в економії, з причини ночі, дістати не можна!

— Бовван, а чим же я коней кормитиму?

— Не знаю, ваше благородіє.

— А у міщан ти питав?

— Ні, ваше благородіє!

— А чому ж ти, віслюку, не доглупався сам розпитати?... За рукав тебе водити, чи що?

— Ні, ваше благородіє: Я й догадався, але бо й вони догадались: куди не піду, відхрещуються, наче від біса, — кажуть: нема нічого.

— Брешуть чорти! — вилаяв хорунжий. Але, щож

робити? — звернувся він до своїх співбесідників.

— Розставити солдатів на постій! — порадив капітан.

— Ні, далеко, — замахав головою хорунжий, — на випадок тривоги, де я їх шукатиму?

— Правда! — притакнув наглядач. — Хоч з мого етапу і курятко не вилетить, але все таки... стережено-го Бог стереже. Я вам ось пораджу примістити солдатів в заїздній коршмі, відсі недалеко, за пів версти при в'їзді в містечко,крите підсіння, фуражу доволі й душ на 10 до — приміщення.

— Хай буде, — згодився хорунжий, — але позовльте мені лишити тут у вас, на конюшні 5 до 6 верхових, на всякий випадок, знаєте...

Наглядач подумав і сказав, що для шестеро коней нема приміщення, але для чотирьох навіть поживи може найтись.

Покінчивши отже з тими всіми зарядженнями, капітан приказав відчинити тюремні ворота й після його команди: — „по чотирьох рядом, марш!” — партія увійшла на тюремне подвір'я.

Провірення відбувалось швидко і вся „шпака” ринула наче правдиве стадо овець, штовхаючи й перебігаючи один одного, захопити на долівці ліпші місця.

— Ну, а тепер, будьте ласкаві до мене! — запросив наглядач офіцерів, замкнувши камеру і розставивши усюди вартових. — Недалечко, тут таки за муром. Чарку з гараком не завадить?

— Не завадить! — згодились врадувані офіцери.

— А й зелене сукно можна буде розстелити!*)

Вони вийшли за ворота тюрми й повернули до невеликого домика, в 50-ти кроках за огорожею.

В сінях стрінув їх денщик і помог нещасливим подорожнім звільнитись від перемоклих плащів. По чистих килимах, розстелених на підлозі, увійшли офіцери в об-

*) Заграти в карти.

ширну кімнату, що була й столовою і гостинною і їх відразу обхопило оживляюче тепло, що перебігло по цілому тілі й, здавалось, увійшло в кожний суставець.

В печі ярко горіли дрова, кидаючи жваві відблиски на лискучу, мальовану підлогу. Коло стіни, проти печі, стояла великанська канапа, з високою загненою, дерев'яною спинкою й незручними, дерев'яними поруччями. Перед нею на круглому столі прикритому камчатською скатерт'ю шипів, викидаючи смуги пари, лискучий, наче дзеркало, самовар. Тарілки з грибками, оселедцем і іншими закусками були розставлені в симетричному порядку, а дві горняті пляшки довершували прикраси стола. Над канапою висів вишитий волічкою килим, що зображав принадну, на пів голу туркеню; тутечки ж, поруч неї висіла гітара. По другій стороні кімнати стояв приготований, розкритий, зелений столик.

— Ух, ти, яка благодать! — кликнув мимоволі капітан, соваючи рукою по грудях.

— Н-так, — піддержал і хорунжий, затираючи застосені руки, — справді попали ми в царство Семіраміди!... Але ж бо дощ, дощ... бач, аж заливає!

Всі стали наслухувати. Шум дощу здавалось, з кожною хвилиною змагався.

— Так, сказав наглядач: — Стихії розігрались не на жарти й коли до ранку не перестане, то завтра рушити дальше не буде можна ніяк. Ну, але приступаймо! — він налив три чарки й рухом запросив своїх гостей до пиття.

LXXXV.

Арештанті почувались в замкненій камері не менше гарно. Після слоти й холоду, навіть і ця кімната, понура й тьмава наче пивниця, ледве освічена каганцем, мигаючим над дверима, видалась їм чудовим пристановищем. На всякий випадок було тут сухо й тепло; велика піч, що виходила двома стінками в камеру, була сильно натоплена, а й сорок душ, стовплених в розмірно невеликому приміщенню, своєю живою теплотою огрівали один одного. Шум дощу, що долітав з надвору, чинив ще біль-

ше чутливе почуття осолоди часовим дахом над головою й теплом. Арештанти сиділи на причах; тільки двоє з них стояло біля дверей, поглядаючи за „совиним оком” і прислухуючись рівномірним крокам вартового, що гучно відбивалися від камяних плит коридора.

На розстеленому рядні лежала куплена Андрієм провізія, але ніхто до неї не доторкнувся. Всі сиділи мовчки, звернувшись до каторожника: він говорив, тому, що повірка вже минула, а предмет розмови був таємний, то бе-сіда велась шепотом. Біля него з одної сторони сиділа Уляна, з другої — Андрій і Явтух.

— Ну, братіки, — промовив каторожник, звертаючись до товаришів, — отже знаете, який сокіл прибув сюди разом з нами? Говоріть же, чи ми повинні його випустити з клітки, чи ні?

— Повинні, повинні! Кажи тільки, що робити? — загуділи довкруги голені голови.

— Так я й знав, братіки, що ми всі будемо однієї думки. І так: не були б ми чесними арештантами, коли б не виручили такого брата. Про себе нам нема що й думати, наше діло попереду: вспімо завсіди втекти. Глядіть же, попереду кажу: діло не жарти. Пристаєте всі?

— А тож як...

— Не гаркай дармо, кажи, що чинити? — відказували нахилені голови.

— Спасибі, братіки, за отамана! — не вдержалася від гарячого оклику Уляна. — Вже коли Бог позволить стрінутись на волі, відплатимо вам!...

— Ну, ну, чого там!... — забурмотіли кругом арештанти, збентежені словами отаманіхи. — Махнідралів, говори!

— Гарно, тільки ще раз повторяю: тям „Шпанка”, обявиться який „язичник” (поганин), задумує „підписати” (зрадити) — своїми руками „пришию!” (придавлю).

— Та ну тебе до плюгавої відьми, чого по сто разів приговорюєш! — вилаявся недалеко сидячий великан, із на половину сивою, скуйовданою бородою і понурими, сірими очима.

— Так ось, дітоньки, почав вже спокійно Махнідралів, — я вже вам говорив в дорозі, що я сидів вже в тій тюрмі минулого року одинцем і зовсім було перепилував грati, та несподівано перевели в інший стан. Камера ця буде поруч з нашою, ось з тої, з лівої сторони й вікно виходить на ту ж сторону на подвір'я. Грati ті тепер за пів години й дитина висадить, а до того в мене там під камінцем і „струмент” захований.

— Хитро, хай то чорти візьмуть! — одобрив чийсь захриплій голос.

— А як же до тої камери дібратись? — завважив другий. — Пічнемо двері ломати, — вартові почують.

— Ех ти, собаче ніздря: „двері ломати!” — перекрившися йому Махнідралів. — Або ж інших способів нема? Підпоімо „служивих” (вартових), а тоді й обробимо діло: усього чей же дві годині, більше не треба. Отамана посадимо в рядно, через вікно спустимо, а там на дворі вартових я вже заспокою. Стіна не висока: один другому на плечі, — і по всьому. Пуцьвірок жовтокрилий кінних постоєм розставив, піхотинцям нас в таку слоту по вік не дігнати, а тут і ніченька — матуся рідна!

— Грошай, — братіку, голубчику, я не пожалію... ще візьми... у мене в очіпку зашиті!... — сказала із зворушенням в голосі Уляна.

— Як придадуться... візьму... ось хоч би на моторич.

— Малина! — крикнув весело чийсь молодий голос.

— Ціль, когутику підскубаний, — grimнув хтось з гурту.

— То все, брате, гарно, — промовив Андрій, — а тільки відкіля тут горілки взяти?

— А як би так було, що вона вже на подвір'я увійшла, та до нас вже чимчикає? — каторжник спід лоба глипнув на Андрія.

— Та як же ти її дістав? Коли встиг?

— Ніби то я, Махнідралів? За двоє морей ходив і щоб цього сліпого щенюка не обдурив? А чи то ми

дармо під воротами стояли? Не сумнівайтесь. Горілка буде, а поки ще її нема, — треба переконатися, в котрий мішок запхали отамана. Їх тутечки чотири: два напроти, а два по боках від нас. Ну-ко, пошукуйте, братіки.

Зараз зірвалось з пріч кількох охотників і принялися стукати в сусідні стіни.

Спершу застукали на право, — відповіди не було. Тоді перейшли на ліву сторону.

— Ось, коли б тут отаман був, — було б і гаразд! — сказав Махнідралів.

Але на стукання ніхто не відкликнувся.

— Ще раз застукайте, — дітоньки! приказав він.

Знов застукали, але надаремно.

Обличчя арештантів посумніли.

— Кепська справа, — зачав було каторжник, коли нагло з лівої сторони почувся слабий стук.

— Стукає!... — крикнула втішно Уляна.

Всі насторожились.

Стукання повторилось ще і ще раз.

— Всі сумно замовчали.

— Розпитати вартового, — сказав вкінці Махнідралів. — Ну, мати отаманихо, тепер ось і виймай свої грошенята!

Уляна швиденько підпорола очіпок і, вийнявши із нього два червінці, всунула їх в руку каторжника:

— Доволі?

— Потяжкі, — підкинув їх той на руці, — розвяжуть „бовтало!” — Ну, дітоньки, нічичир!

Він взяв в другу руку смажену рибу, паланицю і підійшов до маленького віконця, яке містилось в дубових, окованих залізом, дверях.

Всі припали на причі; здавалось, ціла камера спить сном праведних, а завмерлі постаті застигли в непевному дожиданню висліду переговорів Махнідралова з вартовим.

Шепіт каторжника долітав уривками до їх слуху, але відповідей вартового не можна було розібрати.

А проте нарада недовго тривала.

Через п'ять хвилин каторжник вернувся назад, злобний і непевний.

— Не бере, чортів син! — прошепотіли з якимсь острахом товариші.

— І не глянув... Кремінь, а не чоловік!

— Що ж чинити? — прошепотіла непевним голосом Уляна, безломічно оглядаючись на Явтуха і Андрія.

— А може він і не в цьому домі спрятаний? — завважив великан із скуйовданою бородою.

— Не в цьому домі! Ех ти, бородо! — перекривив його Махнідралів. — А в якому ж іншому болоті був би він, коли не в цьому? Нас, дурна маківко, й нарочно за воротами лишили, щоб ми не дізналися, куди отамана спрячуть. Він тут. А ти, мати, не трать надії, — звернувся він до Уляни. — Надія на горілку. Вчує запах — не віддергить. А ось, здається й вона голубонька.

Справді, у віконця в дверях почався якийсь шелест. Каторжник підбіг до віконця й побачив підстаркуватого солдата, з чорними бакенбардами.

— Ну, що, дядечку, роздобув? — прошепотів він.

— Бери, — відповів коротко солдат, пересуваючи крізь віконце одну за другою чотири зелені пляшки.

— П'яту лиши собі, вказав Махнідралів на п'яту пляшку. — Почастуй і тих, що на дощі мокнуть.

— Діло, — махнув головою солдат.

— А що там перешептуєш? — підійшов у тій хвилині до дверей вартовий.

— Та ось, окропу партії приніс.

— Знаємо ми цей окріп. Гляди!

— А що ж, брате, передрогли ми до костей, погрітись не гріх, — сказав підлесливим тоном каторжник.

— Чей і твоїй милости не душно. Проковтнув би чарочку чайку? Га? Ми за любки...

— Рація, — піддержив солдат. — У цьому коридорі й так наче в пивниці... І в одній печі на цілий коридор і топиться.

— Ну, ну, ти... змовчи, — прикрикнув на солдата строгий вартовий. — Гляди, щоб я начальникові не доджив, а то, — тпрусь! — звернувся він до Махнідралова.

— Коли що взяв, лізь де треба й мовчи...

— Бач, столовір проклятий! — пробурчав сердито солдат, відходячи від старого вартового.

Махнідралів підождав, аж солдат підішов і знов звернувся ввічливо з пропозицією до строгого аргуса, але цей так грізно крикнув на нього, що каторожник мало що не випустив своїх пляшок і швиденько сховався в глибину камери.

Всі присмиріли і з хвилину нерішучо поглядали одні на других.

— Столовір! — прошипів вкінці Махнідралів. — Ну, стрінемось якнебудь з тобою на волі!...

— Що ж тепер? — прошепотіла знов Уляна, ніхто не відповідав.

Діло, яке зразу видавалось бути таким легким до виконання, стало несподівано наштовхуватись на найбільше непередбачені перелони...

— Солдат бовкнув, що в одній печі на коридорі топиться, — заявив вкінці понуро каторожник, — значить отже, що отаман тут, поруч з нами; це він до нас стукає... не стало б його морозити... Так і є, що хотять довезти живцем.

— Так, так! — прошептала, зрадівши Уляна. — Навчи ж, голубе, що чинити?... Братіки рідні, поможіть вивезти отамана на волю!... Поможіть ріднесенькі: таж його на смерть закатують, замордують, таж йому сто смертей завадінуть, а він за вас голови своєї не жалів... Ой, братіки! Все добро, все золото вам віддам, наймічкою вам буду!

— Ех, матусю! — гаркнув Махнідралів. — Це ми на волі за гроші робимо, а в неволі честю живемо. Чула ж: всі порішили за отамана голови положити, та що робити? Річ ясна! Дістатись до отамана в камеру, висадити грати й винести його крізь вікно, та як в камеру зайти?

Ніяк крадькома диявола не „пришиєш”, — блиснув він очима в сторону вартового, — а при ньому із камери не видерешся. Ось і стовп!

— Спитати б отамана, він придумає все, з дня моря винесе! — завважив Андрій.

— Так, так! — притакнув Явтух і інші.

— Спитати, — перекривив їх каторжник, — ще коротше сказати йому, що грати підпилені; так він, може й без нашої помочі хитренко би втік. Та як сказати? Ось ви міркуєте! Стіна мурена, їй за ніч не розбереш!

Всі знов насупились... Задум видався неможливим до розвязання. Уляна з молінням й надією водила очима з одного обличчя на друге, але всі сиділи мовчки...

— А крізь піч? — крикнув нагло й тихо Явтух. — Таж вона, здається, і в його камеру входить.

Махнідралів бистро відвернувся до Явтуха і обличчя його зас'яло.

— Правда, діду! Ось бач, таж всі дивились й нікому до голови не прийшло, а він доглуниався!... Ну, братіки, лідставляйте спини, решта кладіться на причі, та уважайте на „око” (віконце в дверях і вартового).

У напів темну, похмуру кімнату, знов влетіло оживлення. З пристрасним запалом вчіпилися арештанти за нову ідею. Думка про освобождення отамана, а може бути, при його помочі й своє власне, спалахкотіла ярким вогнем у іх тьмавому існуванню і запалила одушевленням всі серця.

У тому бажанні зійшлося все: і гордість арештантська і пробуджена знов відвага, і пристрасне бажання випустити на волю дорогоого батька, і жадоба свободи, і паляче паляче бажання уладити несподівану неприємність начальству.

Каторжник викарабкався на плечі сивастому великанові і, відіткавши каглу, промовив у видніючу над ним діру.

Всі завмерли в очікуванні.

Махнідралів помовчав і знов повторив свій маневр,

Знов всі насторожились.

— Може бути, що не чує... голосніше спробуй, — шепнув Андрій.

— А може не в силі і встати, — простогнала Уляна і боляче стиснула свої руки.

Махнідралів майже крикнув у димник.

Знов наступала тяжка, томляча хвилина дожидання.

Коли нагло каторжник звернувся до товаришів і поквапно та втішно сказав:

— Говорить чую...

Легке зідхання пронеслось по камері. Придавлене хлипання вирвалось з грудей Уляні, а вона сама, обезсанена гарячою радістю, майже впала на найближчу причу.

— Що говорить? — роздалось відразу декілька нетерплячих голосів.

— Тихше... не розберу, — шепнув каторжник, не відриваючись від димника.

Всі застигли.

Довго стояв Махнідралів припавши духом до димника, вкінці знов звернувся до камери і заявив сумно:

— Не розберу. Щось гуде, а що — не розберу. Лізь хто інший.

— Я, — вирвався Андрій, — я голос батька й крізь воду почую!

Він бистро викарабкався на плечі товариша і припав до димника.

Довго стояв він так, то викрикуючи в димник короткі вислови, то припадаючи до нього ухом; вкінці і Андрій звернувся до товаришів і сумно заявив, що голос отамана чути, але про що він говорить — не можна розібрати ні слова.

Смуток захопив усіх. Після спалахнулої ярким полум'ям надії — розчаровання видалось ще більше гірким.

Зголосилась ще Уляна розібрати слова отамана, але її проба закінчилася повною невдачою...

— Ну, щож... видно, не судилося...

— Ще і в дорозі можна спробувати... — почулись з кількох груп понурі замітки.

— Ні, братіки, — сказали разом Явтух і каторжник, — коли тепер не полагодимо діла, то вже в дорозі — кінець! Не вчинимо нічого!

— А ось що: спробуємо ще підкопатись попід стіну, говорив дальнє Андрій. — Стіна, здається, потім поставлена, глибоко не доведеться копати; в мене є ніж.

— Є ніж в мене... і в мене! — роздалось кілька голосів. — Можна спробувати...

Але вже в звуці тих голосів давалась відчувати непевність в наслідках нового підприємства.

Однак, декілька чоловіків, в тому числі Явтух, Андрій і Каторжник, мовчки принялися за роботу.

Час минав. Ніхто не спав; всі напружену увагою слідили за наслідками з'усиль товаришів; змучених зміняли інші, але все те робилось без одушевлення, а здавалось тільки тому, щоб мати спромогу з повним правом сказати собі, що для рятовання отамана було все зроблене, що лише можливо.

Знадвору доносився шум дощу, що мішався з тихим шелестом працюючих біля стіни рук.

Уляна сиділа тутечки ж, мовчки, стиснувши руки й наче застигла в понурій розпуці. Вона хотіла копати землю враз з іншими арештантами, але товариші не допустили її, і це безділля томило її більше гарячої роботи. Вона вже змучилася скажено рвучись всіми помислами до обожуваного отамана, може бути, вмираючого тепер за камяною стіною, — тепер нею заволоділа туга розпуки. Очі її машинально слідили за рухами рук арештантів, а в голові цвяхувала одна і та сама думка: „Не вспінуть... не вийде... не буде нічого”...

Приблизно такий же настрій обхопив, очевидно, і усіх арештантів, що зберігали глибоку мовчанку.

Реакція настроїв заволоділа звільна і тими, що копали яму: вони мовчки працювали, переконуючись з кожною викининею грудкою землі, що затія їх не доведе ні до чого.

— Піvnі піють... Швидко світатиме... — завважив вкінці коротко сивастий великан.

Ця проста замітка поділала на всіх наче знак.

— Буде, — заявив рішучо Махнідралів, кидаючи ніж, не підкопатись нам: стіна „капітальна”.

— Ще два аршини копати! Не тільки до розсвітку, але й до вечора не звинемось!... — притакнув другий.

Андрій мовчки вstromив довгий ніж в землю і також мовчки витягнув його назад: вістря (леза) сковзнуло, впродовж камяної стіни по саму ручку, і видно було що й дальше в глибину йшла таж сама стіна. Явух поглянув у викопану яму й не знав, що сказати...

Всі переглянулися.

Навіть Уляна не промовила й словечка.

Тяжка мовчанка зацарила в камері. Всі зрозуміли, що дальші з'усилля до нічого не доведуть, але ніхто ще не відважувався висказати цього голосно.

**

Дощ, лупить... — заявив нагло й тихо з причі чийсь захриплий голос.

— Ну і що? — відізвався другий каторжник. — Завтра не підемо, а ранок від вечора мудріший.

— А тож як, по твоєму, може злякаютися, що ми від дощу розтопимось? — спітав насмішливо перший.

— Ми не розпустимось, а дороги всі розпустить; така тутечки країна. Я вам напевно кажу, що коли дощ до рана не уgomониться — не підемо.

І знов всі замовкли.

Каторжник звільна витягнувся, стрілав з себе землю і попрямцював до печі. Всі мимохіть повернули за ним голови.

Низький лоб каторжника, здавалось насунувся ще нижче на очі; глибока морщина, що перетинала його чоло від волосся до носа, здулася, виявляючи уперте рішення, що заволоділо тим понурим чоловіком.

Він знаком сказав одному із товаришів підставити плечі, дірвався знов до димника й просунувши крізь нього руку, став щось обмачувати в середині.

— Давай ножа! — скомандував він вкінці до найближчого сусіда.

В одній хвилині домагання Махнідралова було виконане.

Кількою людей стовпились біля нього, мовчки слідячи за всіма його рухами.

При помочі ножа каторжник виколупав залізну раму димника і, поширивши таким чином отвір, засунув у нього руку по плічко.

— Йде, — сказав він, тяжко віддихаючи, і обернувшись до товаришів: його лице було червоне від силкування, грубі каплі поту вкривали лоб, але очі каторжника гляділи вже веселіше.

— Ех, нема лому! давай бодай палку яку, дубину!

Всі в камері оживилися. Зараз шарахнулись по причах і за хвилину кількою рук протягнулось з множеством імпровізованих інструментів.

— Ну, гарно, буде... Засипуйте яму, та так — щоб й сліду не лишилось; остані лягайте на причі та „духа” (вартового) з очей не спускайте.

Арештанті розійшлися і знов полягали на причах; двох принялось засипувати й придоптувати яму, але декількох гарячіших, у тому числі друзі Кармелюка, все таки стовпились довкруги каторжника.

На щастя, піч містилася так глибоко в куті камери, що вартовому не можна було її бачити крізь віконце, вирізане в дверах.

Товариші, що обступили каторжника, притаївши віддих, слідили за його роботою.

— Слухай, діду, а пусті но ще мене; — не відержал вкінці молодий арештант. А тож я змалку у мулярів був.

— Чого ж мовчав, дияволе! — гаркнув на нього каторжник витягаючи з димника руку, покриту крівавими смугами. — Муляр, пічник! А не доглупався скоріш з печі перегін пробити. Диви на нього, горлач, солені вуха! Наплювати у твої безстыдні баньки ось що!

— Та не прийшло зразу до голови, дядечку.

— Ну, ну тебе до чорта, лізь же швидше, а то втомився.

Каторжник зліз з плечей товариша і, витираючи спочене лицє, притулившися до печі.

Молодий муляр принявся жваво за роботу. Хвилин через двадцять почувся в печі глухий шум від уладку каміння одного й другого і в тій хвилині у віконця роздався оклик вартового: „що за гомін?”

— Витрішкуватий з причі звалився, — відказав сонливим голосом великан, підводячись на причі.

— Бач ти, глитий єнісейський! — пробуркотів похвально Махнідралів.

— Диявол, просто диявол! — роздався дружний шептіт в кутах.

Через дві хвилині в камері стояла глуха мовчанка, переривана лише штучним хропінням.

— Лізь же, лізь швидше! — не відержала Уляна і сіпнула каторжника за рукав.

— Тихше, мати, зараз!

— Батько, батько голос подає, — перебив Махнідралові шептіт Андрія.

І справді всі почули глухий звук з печі.

У в одному мить Андрій вскочив на плечі товаришів і припав ухом до димника.

— Живий, не помер, — заявив він радісно, звертаючись до Уляни. — нога не зломана, лише ступити на неї ніяк не може. Питає, чого так довго з печею вовтузились?

— Ну, усього ж відразу не переможеш! — гаркнув каторжник, широко всміхаючись. — Ти ось йому про вікно скажи, хай грати стрібую, коли зможе до них дістатись.

Андрій знов припав до димника; але за хвилину звернувся до оточуючих його товаришів і заявив змішано:

— Батько каже, що в камері нема ані одного вікна.

— Як нема? — крикнув каторжник, — куди ж воно до дідька ділось? Та ти не дочув може, або що?!

— Чую, — відповів Андрій, — але все таки припав ще раз до димника і після короткої обмінні слів з Кармелюком знов обернувся і заявив рішучо: — ні, — батько каже, — голий мур доокола.

— Анахтемі! Прокляте чортяче насіння!... заричав Махнідралів. — Це вони, падлюки, замурували його. Стій, пусти мене, я йому поясню, де глядіти... Може недавно... Не вивели ж вони, іроди, нової стіни?!

Махнідралів став поясняти Кармелюкові, де повинно находиться вікно, в якому він підпилував грата.

Довгий час із камери отамана не було чути ніякої відповіді. Вкінці до вуха каторжника долетів глухий голос:

— Є, відшукав, заложене камінням... здається не давно... глина ще мяка...

— Ну й ладно! Виломимо! Хочемо тебе освободити, отамане! — крикнув, зрадівши Махнідралів.

— Трудно! — почулось у відповідь: — ступити не можу: нести мене треба.

— Є в чому й нести. Кажи тільки, що робити?

— Трудно.

— Нас сорок, всі за тебе підемо.

— На смерть, на муку, всюди за тебе! — крикнули мимохіт Уляна, зачуви слова каторжника, — скажи йому, сілнула вона його, — що тут і я, і Андрій, і Явтух, що ми за нього, за сокола нашого, живими у огонь кинемось...

— Ладно, ладно, отаманихо, не гарячись. Тепер вже надія є... — і Махнідралів переказав Кармелюкові слова Уляни.

— Спасибі за добре слово отаманисі, друзям і вам, дітоньки, — почулась відповідь. — Будемо ще банкетувати на волі. Слухайте ж і робіть все так, як я вам буду говорити.

І довго говорив в димник Кармелюк.

„Шпанка” жадібно уважала на долітаючі до неї слова.

А дощ все періщив і хлющів, розріджуючи чорнозем, затоплюючи дороги...

Ранком голосний клич вартового розбудив „шпанку” на провірку. Зіваючи і потираючи заспані очі, скочу-

вались всі з пріч і починали з поспіхом вмиватись; а вмивання це відбувалось зовсім звичайним способом; кожний набирав в рот ковток води, випускав його на руки і тою скількістю вохкості обмивав руки, і лиць, а утирався берегом брудної сорочки.

О сьомій годині рано явився на провірку наглядач. З ним випадало прийти і хорунжому поглянути на головного арештантів, але йому ціліску ніч не велось, а над ранком не хотілось переривати щасливого „паса”... А і наглядач, як любий хазяїн, обіцяв сам поглянути і крім того впевнив своїх гостей, що з його мішка і блоха не вискочить.

Наглядач був дуже вдоволений видом арештантів. Він обявив їм, що з причини беззвинного дощу партія останеться на нині в тюрмі, і що в його тюрмі арештантів випускають лише на прохід, а що нинішна погода не пригожа до цього, то вони мусять всі сидіти замкнені в тюрмі; а виходити на коридор є тут гостро заборонене, отже щоб навіть і не просили...

Така заява в інший час могла би сильно розворушити арештантів, але сьогодні „шпанка” віднеслась до слів наглядача майже рівнодушно.

На закінчення наглядач спітав, чи не має хто до нього якого прохання або домагання?

З домаганнями нікого не було, а тільки Уляна звернулась до наглядача з проханням помістити її у віддільній камері. Правне домагання Уляни зараз таки вдоволили; наглядач навіть розсердився за допущення вчора порушення правил і приказав перевести негайно Уляну в єдиницю, що находилась проти загальної, арештанскої камери. Замкнув арештантів, наглядач перейшов в камеру Кармелюка. У тій комірчині годі було що відразу доглянути. Стіни її довкруги були наглухо закриті і слабе світло з коридора проникало тільки через невеличке віконце, вирізане в дверях. Наглядач пристанув на порозі, не знаючи куди ступити і звернувся до вартового:

— Живий?

— Здається живий, ваше благородіє, ворушиться!

Через хвилину очі наглядача привикли до темноти і він розпізнав під лівою стіною на причі безфоремну купу, прикриту арештантським халатом.

Він підійшов до Кармелюка і пристанув біля нього, в головах. Очі останнього були на пів примкнені.

— Ну, що, брате, як же?

— Помираю, ваше благородіє... Все нутро горить... Кvasу би мені випити... та оцту на ногу... вже не чую ї... — сказав ледве чутно Кармелюк, не підносячи повік...

— Ну що, це можна... — згодився наглядач, не глянувши навіть на ногу Кармелюка, з певним переконанням, що цей чоловік до вечора не дотягне.

Замкнувши власноручно двері, він приказав служачому поставити Кармелюкові і оцу і кvasу, ще раз повторив приказ вартовому не випускати нікого в коридор, наказати це й старшому і, піднявши комір шинелі (плаща), пішов додому, до своїх гостей.

Дощ прав без впину, затемнюючи довкруги околицю сірою, гойдаючи пеленою. Швидко перебіг наглядач невеличку віддаль, яка ділила його дімок від тюрми і з вдоволенням пірнув в двері своєї теплої хати.

Тільки конечна потреба могла вигнати кого небудь з хати в таку погоду... Дорога, яка вела мимо тюрми, була пуста; ніхто по ній ні їхав, ні йшов... Вартовий — той не ходив здовж стіни понурої будівлі, а намагався ховатись за передний виступ тюрми, що творив собою щось в роді дашка.

О десятій годині солдати внесли арештантам гарячого борщу... Обід минув тихо, спокійно, без жартів, без суперечок, без зайвої балаканини. Лише каторжник перемовився тихцем з одним із солдатів і ткнув йому в руку взятий ще від Уляни червінець. Горілки, принесеної вчора, випили лише одну пляшку, останні дві, а також і більшу частину закупленої поживи заховали на вечір.

Після обіду арештанті знов залягли на причах; однomanітний шум дощу наганяв сон, а треба було й віддихнути, набратись сил, — перед ними стояла тяжка лячна ніч. Хто спав, а хто вдавав сплячого, але голосне хропіння арештантів наповняло увесь коридор. Коли б не це хропіння, перемішане із шумом дощу, і коли б вартовий уважніше прислухався, то він почув би легкий, але безвпинний шелест в камері Кармелюка... Може бути, що це гризла влізлива миш... Але миш не турбувала вартового.

Офіцери раювали і не виходили із малого домика наглядача... Після вчасного, ситого обіду, хропнули воно собі недовго, і знов засіли до зеленого столика. В тюрмі все було гаразд і тому всі в глибині душі були вдоволені тим, що плюгава погода подарувала їм два дні спочинку.

Щойно перед вечером в камері арештантів можна було завважити якесь оживлення. Два рази піднімався каторжник до печі, після чого з вдоволеним обличчям перешіптувався про щось з товаришами... Уляна також заворушилась в своїй комірці, тільки ѹ того, що підходила до віконця і із скритим зворушенням поглядала на противлежні двері, що за ними замкнені були її товариши.

— Треба дати знак бабі, що діло йде на лад, — шепнув каторжник, пробираючись до дверей, в за ним йшов Андрій.

Уляна сторожила у своєго віконця. Махнідралів, вийнявши трут (губку з дерева) з кишені, запалив його і, влучивши хвилину, коли вартовий відвернувся до нього спиною, піdnіс вогонь до віконця і значуче підморгнув Уляні.

Уляна ціла спалахнула і ледве здержалась від радиального оклику. Опісля, слідчи за вартовим, вчинила те саме і, підвівши вогонь в сторону вартового, пригасила рукою вогонь.

— Ну, і баба, — гаркнув Махнідралів, — і нагріти і спалити може. Відкіля в неї така сила?

— Вже змова? — крикнув грізно вартовий, — до

якого долетіли слова каторжника, — а і вогонь, бачу, в камері. — Зараз крикну на трус (ревізю).

— Та що, служивий, це тобі в баньках блиснуло; я ось дивлюсь, що молодиця — малина! Перший сорт! — вишкірився Махнідралів, вказуючи вартовому на Уляну, яка застигла біля віконця. — Пусти но мене до неї, служивий! Га?

Він підморгнув значуче бровами; але його жартівливий рух не нашов відгомону у понурого вартового.

— На місце йди! Геть від вікна! — крикнув він грізно, але все таки мимохіть звернувся в сторону Уляни.

Зворушення, непевність, одушевлення — знов переродили красуню... Сліду хмурих морщин вже не було на її обличчі: очі її горіли, наче два чорні діаманти, щоки палахкотіли палічим румянцем, споза напів відчинених уст мерехтіли два рядки зубів, крілких, гострих, блискучих; кожна жилка красуні тримтіла від притаєного зворушення... Вартовий обвів злобним поглядом обличчя Уляни й пробурчав сердито:

— Чого приступила до віконця? Чого випулюєш очі? Назад! На своє місце!

І знов в коридорі зацарила тиша, переривана відгомоном рівномірних кроків солдата...

Темрява осіннього вечора швидко наступала.

Арештанті вже не лежали, а купками збивались на причах, тихо перешептуючись між собою.

— Пройме, чи не пройме? — шептав молодий пічник, звертаючись до сивастого великані.

— А тебе вже й підмиває, — одгрізнувся той сердито.

— Шо ти, дядечку, я так лише, для діла, — засоромився навіть арештантник.

— Пильники є? — питав тихо в іншій стороні Махнідралів.

— Є! — відповів шептом Явтух.

— Так ось що, братіки, зараз після провірки, — за роботу. Хто сам вміє „роззуватись” (скидати кайдани),

роззуватися сам, а хто ні, бери пильник, та лише тихо... щоб ніхто не вчув. Та ось ще, звернувся він вже до цілої камери: — горілки не пити, так тільки буцім... напешся вже на волі...

— Само собою... Що тут товкмачити! — роздалось довкруги глухе муркотіння.

— А що, як там?

Андрій поглянув виразно в сторону печі.

— Ну і силища ж! Сокіл, а не чоловік... — почулись із ріжних груп похвалальні замітки.

— Цить! — перебив нагло всіх каторжників, — на ганку стукотять, „баланду” (гаряча страва) несуть... Ну, діточка, бережіться!

Справді, двері в коридорі грюкнули і в нього увійшли два конвойні солдати, несучи на довгому коромеслу велику, деревяну лоханю, повну якоїсь гарячої страви, що від неї заносило запахом калусти. За ними йшов з ключами помічник наглядача.

Він відчинив двері камери і солдати внесли лоханю.

Каторжник зігнувся і витягнув з-під причі велику, зелену пляшку і невеликий ківшик.

— Он бач ти, машка, заховав... — вискірився солдат.

— „Для милого дружка і сережка із ушка!”

Він налив ківшик і подав солдатові.

— Чого ти такий понурий?

— Та як не хмуритись! — солдат перехилив ківшик і обтер руками губи: — начальство також! Я й на варту призначений і лоханю несу... Чи ж бо нема нікого з молодших?

— Ти на варту до нас призначений? — спитав поквално каторжник.

— Ніби сюди, думаєш? — солдат повів очима в сторону коридора: — ну, ні, сюди старцун тутешній своїх лише ставить, є в нього такі вірні, а мене в такий дош, що добрий хазяїн і собаки з хати не вигонить, ставить вартувати подвір'я, болото місити здовж стіни...

LXXXVI.

Арештанти дружньо гостили веселих і ймовірних солдатів.

— Випий на доріжку, щоб не відморозити ніжки, — сказав до старшого солдата каторжник.

— І то не жарт відморозити, — воркнув старший солдат, витягаючи руку по ківшик і душком перевалив його в горло...

— А де ж закусочка наша, дітоньки? — звернувся каторжник до товаришів.

У в одну мить вийшли з-під пріч закуплені Андрієм приласи і компанія попала в найвеселіший душевний настрій.

— А мабуть і Єрмошка не від того, щоб трохи напився? — всміхнувся каторжник і підніс ківшик молодому солдатові.

— Собі на потіху! — вишкірився Єрмошка й осушив ківшик.

— Піднести б й тому? — сказав Андрій, вказуючи очима на ходячого по коридорі вартового.

— Ні, ні, не займай! — навіть прикрикнув старший солдат: — питва в рот не бере, столовір проклятий, від того то йому й таке довір'я від наглядача. Цілу ніч тутечки ходить і не задрімає, а щоб горілки, так і... не то щоб пити, а самого запаху її, голубчики знести не може!

— Анахтема! — вилаявся з лукавим розрухом Явтух.

— Ірод! — притакнули інші.

— А по чім ти знаєш, що начальник йому так вірить? — запитав солдата каторжник, підносячи йому знов чарку.

— Та якже? — крикнув озлоблений і почервонілий вже солдат: — цілу ніч же він тут сторожить без зміни, це раз, а друге, — він понизив голос і сказав, оглядаючись на всіх з таємно-торжественным видом: у нього навіть, кажуть, і другі ключі від камер у збереженню.

Всі довкруги якось мимохіть заворушились.

— Ей же? — спитав недовірливо каторжник.

— Слово чести, — притакнув солдат.

— Ну, а що до бабів, як? Також строгий? — підморгнув значучо Махнідралів.

— Ну, цей товар він любить... — відказав з цинічною усмішкою солдат.

Замітка його була заголошена вибухом відповідних жартів.

Почалась весела випивка. Арештанті самі пили мало, а більше частували солдатів, так, що коли вартовий крикнув вкінці, щоб ладились до провірки, — то і старший солдат, і його молодший сопутник з великим труdom піднялися з місця і помітно заточились, понесли з камери лоханю.

Провірка минула як слід, без пригоди.

Наглядач зразу не брав участі в грі, але після пообіднього спочинку спокусився присісти до своїх гостей і стрібувати щастя. Карта, друга, третя — захопили його зовсім. Небавом з'явилися на столі пляшки і завзяття обхопило всіх. До часу провірки ніхто не захотів відриватись від гри і провірку поручили перевести старому фельдфєблеві, помічникові наглядача.

Він зайшов до спільноти камери, зайшов до Уляни і заглянув на хвилину в камеру Кармелюка... Кармелюк лежав на лиці і лише тяжко віддихав. На питання помічника він не відповідав: здавалось, що свідомість його була приголомщена. Остаточно заспокоєний становом головного преступника, помічник замкнув камеру, оглянув всюди замки і скоблі, ще раз повторив вартовому приказ наглядача не випускати нікого в коридор і пішов з докладом до начальства.

Голосно грюкнули за ним двері в сінях; донісся ще віддалений відгомін кроків і все замовкло.

В камері арештантів стало тактично, що чути було віддих більше зворушених осіб.

Минуло з пів години в такому напруженному дожиданні: вкінці, Махнідралів не видеряв і голосно закашляв. У відповідь на нього почувся слабий кашель з камери Уляни й знов все замовкло.

Вартовий ходив по коридорі.

— Чого стоїш при вікні?! Йди на місце! — почули нагло його крик арештанті.

— Зачала, — шепнув врадуваний Андрій.

— Скучно мені самій, служивий! — донеслась до арештантів відповідь Уляни.

І хоч у її словах не було рішучо нічого особливішого, але тон, яким вони були висказані, був повний такої визиваючої пристрасти, що навіть Андрій і Явтух не пізнали голосу отаманіхи, а сивастий великан не міг здергатись від похвали, махнув головою і прошептав: „ну, і баба ж! Опарила!”

— Мовчи! Галасувати не можна! — обірвав Уляні строгий вартовий.

Але красуня не так зрозуміла приказ начальства.

— Моторошно, холодно мені одній, — говорила вона дальше, знижаючи до шепоту свій голос, який нагло став якимсь незвичайно мягким, співучим, — а ніччю, то, наче море... душу пітьмою вкриває...

— Чого ж сюди просилася? — відрубав вартовий грубо, але вже не так остро, — а ти подальше, подальше від віконця.

— А як поблизче? — підморгнула Уляна і спарила лдата таким поглядом, що в нього затремтіло серце й ина, наче від струї електричної.

— Ну, ну... ти! — хотів було вилаятись вартовий, та тільки очима повів на двері Уляни і, відвернувшись, сердито зачав ходити по коридорі, відчеканюючи запятками звороти.

— А що ж, ти думаєш, що я розбійниця? — зачепила Уляна знов вартового, після недовгої павзи, коли він порівнявся з дверми. — Ні, не розбійниця я, а вільна птиця з буйною душою, — це правда. Нічию не була, а жила так, як мені було до вподоби, як моєму серцю любо було!

— Ніби то? — солдат знов припинився біля дверей!

— І так таки ніякого начальника ти над собою не мала?

— Ніякого, крім ось того серця! Уляна розчіпнула корсетку. Під ростібненою сорочкою ясно зарисувались її молоді, повні груди... Світло від висячого в коридорі ліхтаря падало на віконце, з-поза якого виглядало, наче з рамок, лице Уляни, пашіюче дикою, гемонською пристрастю.

„Ех, не два рази жити на світі, а раз! Сьогодні наша година, сьогодня наш день! Що там і думати про завтра!” — здавалось, говорила вогнем палахкотячі очі красуні.

— Ось як воно?... Ніхто?... — махнув солдат головою і чогось зідхнув.

— Так, вільна я, — говорила дальнє Уляна із зростаючим зворушенням. — Погубили родичі мою душу, за нелюба віддали, а серця не обвили; утікла я від чоловіка і волочусь, а серце віддам лише тому, кого полюблю.

— Значиться все ще таки глядиш любого? — моргнув з черги солдат.

— Гляджу, а може вже й нашла. Ось ти мені любий, — випалила несподівано Уляна, — і не боюсь я сказати правду в очі. Може ти... але таки любий мені і вже!

— Ось воно як! Бач, ти... — заморочився солдат і почервонів, наче буряк: — насміхатись задумала!

— Й Богу, не сміюсь, а ось серце мое до тебе тягне.

— Та ну тебе! — відмахнувся рукою солдат і знов став ходити по коридорі.

До ух арештантів донеслось зідхання Уляни, та таке глибоке, привабливе, спокусливе...

Уляна заговорила шепотом, наче в умученню:

— Та припинись... скажи ж хоч слово... чи ти боїшся? Чи в тебе нема серця в грудях?

— Тихше! — сказав шепотом вартовий і став огляdatись на всі сторони. Довкруги було тихо, тільки дощ глухо бубонів об черепицю і заганяв при поривах вітру у вузьке вікно в коридорі.

Вартовий став підходити доожної камери прислухуватись, опісля ж закрив на всіх дверях залізними залонками віконця (глипки).

В камері арештантів стало зовсім глухо й темно. Але кроки вартового дальше гомоніли в коридорі, лише окрики його роздавались все рідше й рідше, та вкінці й зовсім їх ніхто не чув.

— Клює, хай мене вовк з'їсть, клює! — прошелотів з одушевленням каторжник.

Всі насторожились.

Знов наступила мовчанка. Аж ось пронісся шепіт Уляни, а вслід за ним голос вартового, вже не такий строгий. Ось на хвилину припинились його кроки. Почувся сміх Уляни, підродочуючий, опянюючий...

„Шпанка” завмерла на місцях, не рішаючись піднятись, щоб не сполосити неподатливого солдата... але кроки вартового загомоніли знов.

— Диявол, прямо диявол! — не відеряв каторжник і навіть скопився було з місця, коли нагло вартовий круто завернув, і „шпанка” почула тихий ляскіт замку...

Цей слабий звук спричинив на всіх таке враження, що багато з арештантів припіднялось із місць. Не було сумніву, — вартовий увійшов в камеру Уляни.

В коридорі було тихо, наче в гробі.

— Але чи справиться? — шепнув печник.

— Ніби наша отаманіха? — сказав з гордостю Андрій. Та вона сама одна й на ведмедя вийде!

— Так, так! — притакнув Явтух.

— Ну, дітоньки, тепер хвилини гайнувати не можна! — перебив їм каторжник.

Всі скинули з себе чар першої хвилини й стовпились біля нього.

— Кидайте жереб швидше: кому до Кармелюка йти, кому тут лишатись.

В одній хвилині все було готове... Довкруги засвіченого огарка лойової свічки стовпились арештанти і стали тягнути із шапки зазделегідь приготовані з хліба кульки.

Вийшло, що йти до Кармелюка мали: Явтух, каторжник, молодий печник і ще трьох арештантів.

— Тепер слухайте всі приказу! — промовив сухо каторжник, звертаючись до стовплених довкруги нього голених голов, тъмаво освічених лойовим огарком.

— Коли отаманисі вдастся покінчити діло, ти, Андрію, йди і спряч вартового, а сам одягнись за нього, ти на нього із всіх найбільше обличчям похожий, а й голова твоя не обголена. Ну, і ходи вартою. Ми ж всі кого доля вказала, гайда до отамана, помогти йому в роботі, а коли вже все буде готове, тоді вам знак дамо, починайте бунт. Ти, Шкуро, звернувшись він до сивастого великана, — старшим будеш. Ковток не жалійте, щоб не було чути нашого гамору, а ти, Андрію, метнешся до начальства, сповісти, що — бунт, а там догадайся сам, як визволити бабу і власним ногам дати знати... А ми понесемо отамана в рядні. Бунтуйте довго, дітоньки, щоб довше з вами повозились, дайте нам час подальше втекти. Піхотинці навіть не кинуться за нами, в таку погоду, в погоню, а коні їх, сторож говорив, в постійльному дворищі. Заки прочумают і полапаються, заки за верховими пішлють, то ми за той час до ліса доберемось. Ну, а там вже — близнюк їм поможе! Ніч в Пилипівку темна й довга, а до рана дощ сліди сполоче. Тямте ж, дітоньки, вдастся, переможете вартових, кидайтесь в ріжні сторони по степу, прямцюйте ровами, долинами до ліса, ну, а не допише вам тим разом сила — другим разом переможе.

— Добре, добре... — почулось з усіх сторін. — Розуміємо діло.

— То-так, — почав було каторжник і нагло припинився.

За дверима почувся шелест... Всі оглянулися...

Залізна закривка піднеслась і в отворі глипки показалось бліде, наче полотно, лицез Уляни.

— Пришила! — шепнула вона.

На хвилину всі заніміли, але зараз таки з гарячкою бистротою принялись за роботу.

При помочі добутого Уляною у вартового ключа відімкнули камеру й шість арештантів, з Андрієм впереді, вискочили в коридор.

Андрій увійшов в камеру Уляни, а сама вона не втерпіла і, притулившись до віконця Кармелюка, шепнула:

— Живий батьку?

— Спасибіг, друже! — відповів Кармелюк, а голос його прозвучав твердо і приказуючо: — ей, діти швидше за роботу!

Андрій вже стояв в мундурі вартового.

— Спритно! — похвалив Махнідралів. — По пяному й не пізнаєш... Ключ від отаманової камери подавай!

Андрій понищорив в кишенях, але ключа не нашов; або він вилав з кишені вартового, як він упав на підлогу, або наглядач не дав його й вартовому.

— Ну, чорт його й бери, справимось і так! — Махнідралів махнув рукою і в супроводі своїх товаришів ринув до камери Кармелюка.

В кількох хвилинах злученими зусиллями вдалось їм відірвати скобель від дверей і всі шість постатей людських скочились за дверима.

В коридорі стало знов тихо. Здавалось, що тут не сталося нічого особлившого; тільки шелест, що доносився із камери Кармелюка, свідчив про поквалну працю, що там доконувалась.

Остаточно арештантам остало небагато до роботи: за день Кармелюк всів розібрati вікно до половини.

При помочі оцту й кvasу, він розмочив заправу муру, обережно її вибираючи і складаючи на причу; виймлений же камінь, він знов вкладав на місце; на випадок появи наглядача, в камері не можна було запримітити жадного непорядку, — каміння усе було на своєму місці, а на розсипану по причі заправу, лягав сам Кармелюк.

Від здвоєної dennої праці отаман знемігся і тепер лежав на причі, поглядаючи лише за роботою товаришів.

Вона бистро поступала вперед.

Вітер вив, дощ хлюпотів, кроків вартових під стінами тюрми не було чути.

Минула година такої здвоєної роботи і ось, вкінці, двері на коридор відчинились і Явтух заявив шепотом:

— Пора!

В тій хвилині в камері арештантів почувся відразу глухий шум, а за якийсь час той шум, змішаний із страшним бренькотом ланцюхів, перейшов у дикий рев.

Андрій вхопив Уляну за руку і швидко вибіг з нею на підганок.

Тут стояв вартовий і дрімав другий вартовий.

— На поміч! Сюди! — крикнув йому Андрій. — Арештанти збунтувались!...

Дрімаючий вартовий здригнув і глянув бездушними очима на Андрія.

— Бунт! — крикнув йому ще раз Андрій. — На поміч!

До вух солдата донісся з-поза відчинених дверей коридора дикий рев, і, не розпитуючи про ніщо більше Андрія, він кинувся туди, а Андрій вибіг на тюремне подвір'я, держачи Уляну за руку...

Головна небезпека минула й вони вже були на подвір'ю тюрми. Але на дворі, довкруги тюрми мало ходити ще двох вартових, біля замкнених воріт також стояв вартовий, а там же містилась також вартівня для конвойних солдатів.

На миг Андрій припинився, не знаючи що робити, але зараз таки кинувся у цей бік, де повинен би находитись підпитий солдат. Він справді там був, тільки що не ходив, як йому було звелено, здовж стін тюремних, а стояв, спершись об виступ стіни і явно хропів.

— Ну, цей не небезпечний, — шепнув Андрій, — коли б його штовхнути, то так би й протягнувся в болоті, а он той, що сидить...

— Він не був у нас і не пив, — відказала Уляна.

— Гм... нічого робити... може і він із тих столо-вірів, який був в коридорі...

— Так що ж? — мигнула очима Уляна. — Не пропадати ж нам із-за падла... пришити!

Андрій кивнув головою на знак згоди й шепнув:

— Швидше! Рушся!

І, підбігши до вартового, він нагло завважив, що останній встав і взявся за курок, доглянувши тінь на розі тюрми.

Ждати не можна було й хвилини: Андрій розмахнувся і всадив солдатові в груди багнет.

— Ну, тепер сюди! — шепнув Андрій, — кидаючись з Уляною до високої стіни, яка окружала подвір'я.

Під стіною були зложені дрова.

Із зручністю дикого кота, виліз на них Андрій і поміг викарабкатись Уляні.

Над дровами стіна зносилась ще на аршин, а хребет її був натиканий гострими половинками черепиці, так, що вчепитись її не можна було ніяк; але це не було перепоною для Андрія: положивши на стіну поліно, він став ну на ньому.

— Крайка, на тобі? — шепнув він тихо до Уляни.

— Є!

— Давай один кінець сюди.

Уляна подала йому кінець вузького й міцного пояса, другим же обвязала себе в стані.

— Ніж є?

— Є!

— Підожди мене тут недалечко за стіною, я зараз вибіжу з воріт... А коли не встигну, то махай сама до лісу... Клич — вовче виття...

Уляна мовчки кивнула головою і стиснула в руці гострий, довгий ніж...

LXXXVII.

Андрій став наслухувати; і коли кроки вартового, що ходив здовж стіни знадвору, притихли поза закрутом, швидко спустив із стіни Уляну, а сам зіскочив назад на подвір'я; перебігши тюремне підвір'я, він метнувся до воріт.

Біля замкнених воріт стояв ще один вартовий.

— Біда! — закричав йому Андрій. — Відчиняй швидше, треба кликати начальства: „шпанка” збунтувалась, двері ломлять...

Ані дрібки не підозріваючи у вартовому переодітого арештанта, солдат відімкнув перед ним фірту і Андрій проповз в нічній темряві, крикнувши на бігу вартовому,

щоб доложив фельдфебелеві, що в камері арештантів бунт.

— Негайно доложити наглядачеві. Гони, Шворень! — скомандував наляканий фельдфебель.

— Вже побіг „столовір” — заспокоїв його вартовий.

— Так за мною, дітоньки, в коридор; там здається, нема нікого! — крикнув фельдфебель і ринув з трьома інвалідами в тюрму, лишивши решта із Шворнем коло вартового.

В часі, коли арештанти вили й дзвонили ланцами, наповняючи диким, звірячим ревом усю тюрму, із задньої сторони понурої тюрми тихенько виповзувало із проголмленої в стіні діри пять людських постатей, опісля витягнули і шесту, яку положили в рядно і, заховуючи велику обережність, понесли до зложених біля стіни дров... Без перепон перебралися вони через стіну і позіскакували на землю. В тій хвилині роздався за протилежною стіною вистріл...

— Тривога!... — крикнув каторжник...

— Так, пропало! — простогнав Кармелюк і поквапно додав по хвилині: — спасайтесь, братіки! Киньте мене!... Зараз налетять шуліки...

— Ні, тебе не лишимо! — прошепотіли всі. — Усе діло задля тебе, батьку.

— Бери рядно, всі разом і біgom! — скомандував каторжник.

Коли втікачі зі своїм тягаром відійшли від стіни кроків на п'ятдесят і стали спускатись в долину, за стіною тюрми прогремів знов вистріл і роздались крики: „лови держи!”

Втікачі прилягли до якоїсь ковбані.

До кличів тривоги: „лови, держи!” прилучився ще один голос, опісля ж ще один, але крики не приближувались до долинки, а віддалювались...

— Це Андрій „ману пускає”, — завважив Кармелюк.

— Справді, — підхопив Махнідралів. — Вперед! Тепер, дітоньки, наляжте: по двох на зміну.

Двох арештантів вхопили рядно з Кармелюком і всі кинулись бігти.

— Ех, коби ноги! — вирвалось мимохіт у Кармелюка...

— Нічого, батьку, донесем, — шепнули разом Явтух і каторжник.

Перебігши якийсь час, Явтух і каторжник мали припинитись і передати Кармелюка двом другим своїм товаришам.

— Вітер кріпшає, дощ перестає, — завважив затурбовано Кармелюк, поглядаючи на небо.

Дійсно, подув сильний вітер і через темряву стало проникати неясне світло.

— Не журись, отамане, донесем... А Андрій молодець... Коли б бодай сам вискочив! — відозвались інші.

— До ліса не більше як чотири версти, — вспокоював Кармелюка каторжник, — а ті барани не швидко прочухаються...

Коли роздався вистріл, Шворень метнувся на звук, і, заки він кликав вартового і глядів за ним, минуло кілька хвилин. Опісля ж, наткнувшись на трупа, він з остраху став кричати: „калавур!” (варта!) і побачивши сліди, ринув за ними в погоню... Але, втративши їх в темноті, він поспішив до наглядача. Виявилось, що начальство ще про ніщо не знало і що „столовір” неявлявся...

Начальство в страху схопилось на ноги...

— Підкіп! Розбій! — крикнув наглядач, зриваючись з місця. За ним схопився і капітан і хорунжий і всі, в розяренню, кинулись до тюрми...

Хорунжий, перебігаючи мимо конюшні, встиг крикнути денщикам, щоб негайно велів гузарам сідлати коней і його коня й летіти до тюрми, а також післати кого-небудь на постояний двір за тими, що остались. Наглядач скомандував усім солдатам йти слідом за ними в тюрму. А там вже пекло було в повному розгарі...

Хорунжий, не звертаючи уваги на бунт, перетиснувся крізь товпу в коридорі до камери Кармелюка і нагло крикнув не своїм голосом:

— Зрада! Скоблі відбиті!

Він трутів двері і на нього відразу хлинуло холодним і вогким воздухом. Хорунжий стрімголов ринув у камеру розбійника і тут доперва побачив виняте вікно...

— Сюди! За мною! В погоню! Кармелюк втік! — крикнув він не своїм голосом і метнувся до виходу.

Тимчасом втікачі вспілі вже перебігти зо дві версти від тюрми.

Зразу ставала їм на перепоні темрява: декілька разів попадали в рови і ями, падаючи враз із Кармелюком, але мало-по-малу стало прояснюватись, непевне сумнівне світло стало проникати крізь прорідлі хмари і вкінці на витворених між ними прогалинах блиснули шматки темно-синього неба з мережкоточими зірками, а береги хмар стали посріблени ніжним сяйвом місяця...

— А сто чортів! Місяць! — вилаявся Кармелюк і оглянувся.

Понура тюрма, хоч і слабо, але все таки виднілась ще оподалік темною, безфоремною кутою; в переді ліс не був близче: його можна було догадуватись по чорній смузі, що наче в рамці, уставляла виднокруг... Самі вони тепер находились якраз по середині віддалі, що ділила ліс від тюрми.

— Донесем! Ще перед нами добра година передом... а вони застягнуть, — прохрипів каторжник, надсаджуючись із всіх сил.

Але діло не було таке-легке, як зразу видавалось. Добродійне болото, яке, після обчислень арештантів, повинно було утруднити погоню, не менше утруднювало і втечу: ноги втікачів грузли в болоті; виривати їх із липкої глини ставало все трудніше і трудніше, вітер, згущаючи грязюку, чинив її ще більше липкою; клаптики болота обліплювали до колін ноги і ще в двоє побільшували тягар, який арештантам довелось нести. Все частіше й частіше змінялись товариші, несучи Кармелюка.

А тимчасом вітер сповняв свою задачу. Зразу невеличкі прогалини — одна, друга стали мамо-помалу по-

більшуватися, зливатись, і, вкінці, увесь окраєць неба очистився, і з-поза пливучого за другими срібним пасом, виплив ріг молодого місяця...

Кармелюк знов оглянувся довкруги і нагло мимовільний крик вихопився із його грудей; усі впялили очі в далечину і заніміли зі страху: по отвертій рівнині, тепер освіченій місяцем, бистро наблизалось до них пять чорних точок...

— Кінна погоня! — крикнув Явтух.

— Їх п'ять, а нас семero... — прохрипів каторжник.
— У кого є ножі?

Виявилося, що у втікачів було тільки три ножі і ніякої більше зброї... А погоня приближалась і була не дальнє від них, як на верству.

— Нічого, справимось, — сказав каторжник, але в глибині серця відчув холодну струю.

— Бігцем, дітоньки! — крикнув він для байдорости.

З гарячковим зусиллям вчіпились всі за рядно, що в ньому лежав Кармелюк і кинулись бігти; але по пяти хвилинах вони були зневолені звільнити свої кроки, а по других пяти — воліклисі ще більше умученою звільненою ходою... Віддалъ між ними, а верховими бистро маліла... Вже чути було оклики гузарів і ось роздався перший вистріл, він, правда, не зачіпав нікого, але куля перелітіла над самим вухом печника...

— Стійте, братіки! — скомандував нагло й рішучо Кармелюк. Всі мимохіті припинились.

— Лишіть мене здохляка, говорив він приказуючо.
— Зі мною вам, чи сяк, чи так, не втекти... Спасайтесь самі!

— Ні за що! — обурились всі арештанти.

— Здохну тут, біля тебе батьку, а не відступлю навіть на крок, — крикнув Явтух, не випускаючи із рук рядно.

— Поборемось із собаками, намагався було каторжник підбайдорити товаришів, але Кармелюк рішучо цьому спротивився.

— Божевільні! Ви своєю упертістю погубите себе і мене. Та ж у них рушниці й пістолі й шаблі, а й самі вони на конях, а ви з голими кулаками: вас або тут перебють, або передадуть ще катюзі...

— Все одно, без батька не бути нам! — крикнув Явтух.

— Та зрозумій же ти, що вони мені лиха не вчинять, — обурився отаман, — мої голови вони стерегти-муть більше своєї. А ось коли вас переб'ють, то мені вже опісля й „тикати” не буде кому. Так отже розбігайтесь зараз таки в ріжні сторони... — ради моєго визволення! — крикнув приказуючо Кармелюк.

Каторжник з Явтухом, взявши рядно, кинулись у протилежню сторону, щоб відвернути і розділити погоню. Останні, уложивши отамана в рові, кинулись в ріжні сторони...

Загреміли вистріли. Зразу вони не спричинили нікому шкоди, але ось Махнідралів нагло замахав якось страшно руками й перевернувся ниць.

**

Побачивши Кармелюка, Олеся вернула додому, наче збожеволіла: щастя, яке на неї так неожидано нахлинуло, так її опянило, до того ступня захопило і поглинуло її душу, що дівчина стала майже глуха і нечула на явища буденнього життя. Її думки були не тут, в скромненькій світлиці, а там, в таємній ущелині дрімучого лісу; слух її ловив не розмову рідного батька й матері, а уявлювані звуки далекого голосу, що немовкаючи третмів у її серці... Вона не думала ні хвилини над тим, що її дождає в будучності, вона тільки відчувала, що Кармелюк любить її, шукає у неї помочі і ця свідомість наповняла серце дівчини невисказаною розкішю.

По п'ятьох днях після повороту з обозу Кармелюка, Олеся проходжувалась по своїй леваді, над берегом ставка. Вітер був холодний; тяжкі, безбарвні хмари повзали по небі якимись брудними пластами; верби не шуміли, а жалібно хвоськали безлистими галузками; хмари гайворон-

ня з наляканим криком крутились над оловяною водою і вкривали верхи верб і осик чорними плямами; уоздусі перелітали швидко скісними лініями платочки снігу.

Олеся задумавшись, йшла, не відчуваючи ні холоду, ні суму в болісному стогоні природи... Вона йшла, не оглядаючись і не приглядаючись нічому, все вперед і вперед, перейшла свою леваду й пробиралась утоптаними стежками між гущавником й очеретом до млина.

Нагло в одному місці, обійшовши великий корч ліщини, вона почула позаду себе тихий клич: „панунцю, панно Олесю!”

Дівчина здригнула й закаменіла.

— Не бійтесь, панунцю, це я! — повторив голос, який видався Олесі знайомим.

— Хто ви? — ледви промовила вона.

— Аз єсъм Хоздодат многогрішний! — і крізь розхилене галуззя ліщини пересунулась і виросла перед Олесею знайома постать кальнедеражнянського поповича.

— Боже мій! — спаленіла жаром Олеся. Вона пізнала в ньому не лише знайомого, але й того самого товариша Кармелюка, який проводив її до Кармелюка, а опісля безпечно доставив у Дережню. Вона зараз таки й догадалась, що він післаний сюди від отамана, з письмом від нього й тому ховався в гущавнику. Подумавши це, дівчина ще більше зачервонілась і промовила, задихуючись від зворушення: „щож там?”

— Біда, отамана взяли! — так і випалив Хоздодат.

Олеся зблідла, тихо крикнула й заточилася; переляканий Хоздодат кинувся до неї й підхопив її.

— Панунцю, стямся, чайже ж батько живе, лише треба його рятувати!... Я на тебе головно й числив, на твоє вірне серце, — промовив попович, — отже „вострінь духом і гряди!”

— Так, так... справді, — захвилювалась Олеся. — Ах, тільки, Боже мій! Боже мій! Ліпше би мені вмерти!

— крикнула вона від нестерпного болю й заридала.

Довго, наче осінній дощ, лилась по її блідому лич-

ку слози. На розважання поповича вона лише нервово хлипала, просячи: дай виплакатись, легче буде!"

Перемігши себе, Олеся вкінці спитала більше твердим голосом:

— Де ж його взяли? Як? Куди повели? Чи не покалічений він?

Хоздодат подрібно переказав попівні все те, що сам знов і що чув про отамана. Після його думки, отаман велів накопати довкруги обозовища западень, ям — для обступаючих ворогів і поскакав сам іх оглянути, та й пропалився в одну з них; поки він викарабкувався з-під копна, на нього наскочив відділ уланів і звязав лежачого, беззбройного.

— А чому ж ви зараз не кинулись спасати батька?

— Дізнались про все щойно другого дня, а в додатку юнаць всіх облягли москалі в таборі...

— Ну, й що ж?

— Там була в нас передше гребля крізь болото, ну, москалі якось і перевідали й попрямцювали нею до нас в гості... А батько про це дізнавсь, здається ти, паннунцю, про це йому доложила, ну, й велів батько ту греблю по середині розібрati, а з другої сторони промостити нову гать. Наче передвидів усе, сердешний! Другого дня, раненько, стали ми роздумувати, — що це за причина, що батька нема, чи не трапилося, мовляв, йому що, хоч він і раніше одинцем блукав, а тут нагло всім страшно стало, наче відчули... Коло полуудня прибігають до нас селяни: „зловили батька й потаскали москалі здвоїнним маршом!” Що тут робити? Як рятувати? Стало ми ради-тись, а тут біжать вартові, лунає крик: „москалі підступили!” Ну, Дмитро за отамана; він в нас мудра голова! І приказав всім висипати на розібрану греблю — ніби до втечі. А ті, як сипуть всі, та вперед, вперед... Ми, тимчасом, неабиякі й розсипались по лісі, та до нової греблі. Всі втекли й все з собою забрали. Ну, а тоді й порадились розсипатись довкруги, хто куди знає, щоб про отамана розвідати й москаля збити з пантелику.

— А куди ж повезли отамана! — перебила Хоздодатові оловідання Олеся.

— Здається, в Камянець... В Літин поведуть...

— В Камянець, в Камянець... Туди панотець вибирається тими днями...

— Ось і знаменито, — перебив їй Хоздодат, — коли виявиться, що в Камянці батько, то буду просити паночку й батька поїхати туди й помогти освободити від смертної кари отамана.

Олеся вхопилась рукою за серце, але сила духа взяла в неї верх над утомою; дівчина перевела рукою по чолі, поправила волосся й випрямилась: в очах у неї спалахнув вогонь відваги й рішучості.

Лише не батюшку, — сказала вона, — батько серцем прихильний отаманові, до його замислів, але прихильний таємно й лише потайки міг би йому допомогти... А щоб він явно заступався за розбійника — ніколи! Крім мене, вам не можна й признаватись, що ви в отамана служите й що мене проводили...

— Так, справді, — після надуми сказав попович, — на всякий випадок треба собі підготовити дорогу й хвостом, наче лис, замести слід... Але треба доконче бути в Камянці й там на місці все обдумати...

— О, я буду там! — крикнула рішучо Олеся. — Упрощу батька, винайду причину... А коли б все проти мене повстало, то пішки, „з довгою рукою“ (на жебраному хлібі), дебрами, непроходимими лісами, побреду в товаристві диких звірят, а в Камянці буду й побачу нещасливого...

— Не тільки побачиш, але й спасеш його, — сказав патетично Хоздодат. — А чи не можна б мені, панунцю, притулитись дебудь у твоего батька в шолі на сіні, або в коморі?... Про мою участь в нашого отамана ще ніхто й нічого не знає. Вертаю, наче блудний син після мандрування, — лише боюсь відразу явитись перед грізними очима батька.

— О, батько тебе прийме відразу, не турбуйся. Хо-

дім, ходім зараз я тебе погодую... Батька якраз нема дома, але він і мати не раз згадували й жаліли тебе.

Не один вкінці Хоздодат удався за помічю до приятелів, щоб лише вирятувати Кармелюка від соромної смерті. Розалія зараз другого дня, після страшної вістки про зловлення Кармелюка, поздоровшала й зараз заявила окружуючим її особам, що несподіваний успіх задуманого нею діла, а головно страх на саму згадку про це, що страшного розбійника можуть привести до них у двір, зробили на неї таке потрясаюче враження. А що на всякий випадок, тільки завдяки старанням і заходам Розалії, — про що вона вже й раніше говорила, — зловлено Кармелюка, то ніхто не підозрівав і дрібки нещирості слів красуні.

Покликуючись на свою слабість, що спричинили постійні тривоги, Розалія заявила чоловікові, що вона годиться остаточно виїхати з ним із того нещасливого дому, в якому не можна спокійно перебути ні одної ночі і поселитись на якийсь час у якомубудь порядному місті, хоч би і в Камянці в крайнім разі, до тої пори, поки не виловлять цілої шайки Кармелюка. Чоловік попав в одушевлення, коли почув, що жінка його годиться на його бажання і посугестував замість нудного Камянця веселу й розкішну Варшаву, але Розалія за чверть години змогла переконати чоловіка, що їм випадає їхати тільки в Камянець, а більше ніде.

Улаштувавшись на одинокій камянецькій площі, де стояв і губернаторський дім, Розалія наче воскресла й поквапилася зложить візити достойним особам міста й магнатам, починаючи від губернатора.

В часі всіх візит, розуміється, оживлено обговорювано зловлення Кармелюка й скривання від переслідування його шайки. Всі прославляли Розалію, подивляючи її сприт і далекоглядність, приписуючи їй одній славу в цьому важному ділі. Розалія скромно всміхалась, але не відмовлялась, противно, до подробиць оповідала своїм співбесідникам, як у неї в голові дозрів цей хитрий плян і як їй вдалося, при помочі приятелів, перевести його у виконання.

LXXXVIII.

Завдяки невичерпаній темі розмови, Розалія могла виловити всі новинки про дійсний стан Кармелюка і про нові пляни супроти його шайки, про суд й страшні кари, що його чекають. Із питань і відповідей виявилось, що шельма прикинувся було вмираючим з причини зломання ноги й гангрини на те, щоб з нього зняли кайдани і встиг у своїй хитrosti втекти, але його здогонили й перевезли в Камянець... Виявилось, що нога в нього цілесенька, лише вивихнена; вивихнення йому справили й за-проторили гайдамаку в турецьку твердиню в башту, що над пропастю; відти вже хіба ворон його кости винесе.

Дальше говорили про те, що губернатор робить заходи, щоб того злодіяку примірно покарати і, що хоч ці заходи відволічуть суд аж до весни, за те страшна кара вразить хлопів.

Всіх тих розмов Розалія слухала наче б то й недбало, хоч з блідим лицем і з вимушеною усмішкою, — але в душі вона відчувала невимовні муки. Вернувшись додому, замикалась в своїй кімнаті і тут попадала в бурхливу розлуку.

Вона любила розбійника палячою, бісноватою пристрастю й відчувала, що журба за ним доведе її до якогось безглазого вчинку. У страшній втраті шматувало її понад все те, що вона сама передала Кармелюка в руки ворогів. Скажена заздрість осліпила її; вона придумала пастку для своєї зненавидженої суперниці, післала своїх адептів, і в пастку — о горе! — враз із суперницю попвся й її улюблений. Все сталось наче після приписів. Скільки разів вона повторювала всім, що піймання Уляни поведе за собою і піймання Кармелюка, але ніколи, ані хвилинки не думала вона, що це може справді так статись і ось доля закипила собі з неї!... Вона, Розалія, що обожнювала героя, завдяки своєму хитрому замислові, справді передала отамана в руки катів. Що він може тепер подумати про неї?... Припустім, вона може оправдатись, звалити вину на інших, але це можливє лише при побаченню, а тепер скільки душевних мук додала вона до його тілесних мук!

— Ні, спасти, спасти, або самій згинути! — крикнула вона, впиваючись руками в волосся й зриваючись з постелі, наче стаючи до боротьби з якоюсь марою; але постоявши так, вона знов з розпукою падала на постіль.

Безконечно довгі ночі проводила вона без сну і все думала, якби спасти свого чарівника, але нічого не могла придумати. Повірити ж комубудь свої думки й задушевні бажання, вона, розуміється, не могла.

Не находячи ніякого плану для спасення Кармелюка, вона передумувала тепер вже лише над тим, щоб найти якийбудь спосіб переписки, — тоді все вже добре буде. Кармелюк сам придумає щобудь, як тільки довідається, що вона тут.

І Розалія стала їздити часто на прогулочки на фільварки турецьким мостом, що за ним на противлежній стороні знімалась вгору твердиня.

Камянець раніше, ще за часів панування Польщі, представляв собою неприступну твердиню. Побудований на, гранітовій скалі, вальковатої форми, зі стрімкими гранітовими стінами, він лучився з узгір'ям одним-одиноким мостом, збудованим турками, які свого часу були заволоділи твердинею.

Міст цей перекинений не з повної висоти одного берега на другий, а із пів висоти: в кінцях моста на цьому і другому березі вирубані в скалі протаглі, слімаковаті спуски, а самий міст творить вузьку, вигнену каблуком, суцільну камяну стіну з одиноким пролітом по середині. Тим пролітом тече, хлюпочучи по камінню, річка Смотрич, яка із своєю притокою, оперізує міську скалу.

Для охорони цього моста, побудували були турки від сторони фільварків твердиню, яка по часті й до нині збереглась. Одна сторона твердині йшла від початку моста, лише на десять сяжнів вище нього, по стрімкій скалі, рівнобіжній мостові й вивищувалась із самого краю його ще сяжнів на пять вгору, а башти її краями зносились вгору ще на три сяжні; друга сторона вигнена у виді підкови, гляділа бійницями (вікнами до стріляння) в поле; тут також були добудовані і дві боєві башти.

Коли спуститись з моста в яр, — там були уладжені для пішоходів бічні сходи, — і підійти до твердині, то горішні її вікна висітимуть над пропастю сажнів на двадцять, а башти — сажнів на тридцять...

По цьому то мостові й стала їздити Розалія в надії, що вязень побачить її і зрозуміє, що вона шукає способів, щоб його спасти. Але й сама Розалія не дуже вірила тій надії; вікна в башті були так високо вставлені, що ледве чи до них міг би дістатись арештант, тим більше, що, як всі говорили в місті, Кармелюк був прикований ланцями до стіни й підлоги... А остаточно і в котрій із чотирьох башт він находився, — вона не знала.

Але мимо того Розалія таки їздила, здавалось з тим одиноким бажанням, поглянути бодай на камяний гріб, який проковтнув її божка.

Одного разу стрінула вона на мості високу постать, яка любувалась видом твердині, а риси лиця того чоловіка видалися їй знайомими; але хоч як вона напружуvalа свою пам'ять, а все таки не могла собі пригадати, хто би це міг бути.

Нарешті Розалії вдалось на забаві в губернатора познайомитись із комandanтом твердині.

Розцікавлена тим історичним памятником, вона виявила бажання оглянути його. Командант приязно її запросив.

Слідуючого таки дня Розалія поїхала до твердині. Командант показав їй всі пляни кріпости, старинні, друковані малюнки здобуття Камянця турками, первісний вид кріпости. Розалія вміло навела розмову на теперішнє значення твердині і, одержавши відповідь, що ця твердиня не має тепер, при видосконалений артилерії, ніякого значення, а пригожа лише на тюрму, стала вилітувати, як багато арештантів може в ній поміститись і де сидять небезпечні злочинці.

Наглядач тюрми заявив цікавій пані, скільки у нього тепер у спільніх казематах, а скільки в осібняках.

Розалія забажала все особисто оглянути. Командант дав на це дозвіл. Услужливий „кавалір“, по відході на

роботу арештантів, показав спільні приміщення, опісля ж повів Розалію вузьким коридором, при кінці якого стояв вартовий.

— Це куди хід? — зацікавилася вона.

— У відокремлені башти, пані, для особливо важних злочинців...

— Ах, це таке цікаве!... Понурі камяні „мішки”, ланци... щось наче у Шільонського вязня... — Коли б глянути!

— Ці башти, вельможна пані, від фільварків обі заняті, — відказав із жалем наглядач, — і по закону ніхто туди проникнути не сміє, і ключі до них подвійні: одні в збереженню в мене, а другі в пана команданта кріпости, так що осібняком ніхто з нас не може в башту увійти...

— Нічого, ласкова пані, нема там цікавого: жовті, на бресклі лиця, мутні очі... А хто вони, — мені невідомо: приведуть з приказом посадити під таке а таке число башти — і вже! Навіть не пригадають прізвища; так і є: арештант ч. 1, ч. 2.

— „Неподобеньство”! — і Розалія з досадою прикусила уста, кинувши на свого провідника холодний, недовірливий погляд. Всі її заходи не принесли ніякого хісна: не тільки побачити його, але навіть дізнатись, де він замкнений, не вдалось їй. — Цього вже занадто! — процидила вона крізь зуби й відвернулась на бік.

— Ой, пані наймиліша! Не занадто! — заворушився наглядач. — За тими шельмами треба сто очей а й ті не доглянують... Мое місце найнебезпечніше. Ось не більше, як три дні тому, — приїздить до мене в каріті шестернею якийсь архимандрит... Поважне лице... біла борода... чернеча намітка (каптур)... перстень на пальцеві... а з ним молоденький чернець-послушник... превелебна особа. Бачите, пані, — бажає він оглянути твердиню, а рівночасно промовити кілька слів до запеклих злодіяк, і зворушити закаменілі серця... Що ж? „Душеспасаємо діло, чесний отче! — сказав я і хотів було зараз повести особу, але пригадав собі, що перед начальником треба показатись строгим під зглядом приписів

і тому додав: — певне я з великою охотою... алеж бо в нас є свої правила: треба мати доконче позволення голови міста, а для духовних осіб, тим паче на промову — від його милости місцевого російського архиєрея", — „Невже ж, — здивувався архимандрит, і для моєї особи такі формальності?" — погладив бороду, поправив хреста і глипнув на свого послушника строго, а цей аж почервонів... „В приписах нема згадки про виймки, — я йому, — але не журіться, найпревелебніший отче, я можу зараз таки побігти до його ясновельможності голови міста і цим ограничусь". — „Ну, чи знаєте, дбайливий і вірний стороже, — сказав він, встаючи з крісла, не хочу — каже — наводити вас на покусу, щоб нарушували, для моєї цікавості й найменшу частину приказів. Я сам буду в голові міста, а в його преосвященства і перебуваю, так завтра вже з приналежним дозволенням прийду!"... Поблагословив мене... Приложився я до руки, провів, а опісля приказавши все прибрати в камерах, виправивсь я з докладом до міського голови, щоб самому принести позволення до архиєрея, не дозволяючи трудитись таким високим особам... І що ж би ви думали, пані? — наглядач відступив і для більшого ефекту вчинив довший перестанок в оповіданню.

— А що? — кликнула Розалія, відчувши, що в неї заворушилось якесь підозріле передчуття.

— Не був цей архимандрит ні у його ясновельможності, ні у його преосвященства! — випалив доглядач.

— А тож як?

— А так пані! Цей хвальшивий архимандрит був шельма „гунцов", дурицтв! Я його дожидав вчора вже із схованим вартовим, але не явився, бестія! А ще й поцілував його в руку! Тьфу!

— Хто ж би він міг бути?

— А „дяблі" його знають! Може бути, що з тої самої кумпанії, що тутечки сидить... Справді!... А цей послушник також...

— Перебрана баба? — кликнула Розалія й позеленіла, наче стіна коридора. — „Чи не знову її затія?" —

мелькнула в Розалії думка й розбудила прислану ревнівість.

— А що ви думаєте? — наче потвердив їй гадку наглядач. — Телер такі часи, що й собі самому не можна вірити!

Розалія задумалась: Хто б вони були? І до кого? „Так, до нього ж, до нього! І це твої вороги: вони вирвуть його в тебе з рук і завезуть далеко!” — кричало щось у неї в душі і вогняними голками ті крики вливались у її груди...

Наглядач, завваживши лихий настрій душевний у пані, поквапився його розігнати.

— Так! — наче отямився він. — Я можу одну башню показати пані.

— Ах, ходім, ходім швидше! — заметушилась Розалія.

Коли вони увійшли в другий, такий же вузький коридор, то побачили в глибині його двох вартових.

— Що це? — засміялась нервово Розалія. — Там, для страшних злочинців, був один вартовий, а тут для порожнього коридора, — два?

— „Пшепрашам”, пані! Ось ця перша башта — порожня, а друга, за наворотом коридора, — та занята...

— Ще страшнішим розбійником? — сказала Розалія і поблідла: вона відчула в своєму серці наче грудку снігу, від якого по її тілі перебігла дрож.

— Так, ще страшнішим, — всміхнувся наглядач, — запротореним тут недавно.

У Розалії потемніло в очах. Замість снігу в неї тепер спалахотів у грудях вогонь і залив краскою лицє. Щастя, що в коридорі, чи, радше сказати, у вузькій і високій щілині було зовсім темно і її зворушення ніхто не завважив; але все таки Розалія була приневолена вхопитись рукою за стіну її переждати хвилиночку, щоб зрівноважитися... Після того вона нагло промовила оживлено, намагаючись загладити замішання.

— Не думайте, пане, що я злякалася, — ні раз! Хоч і догадуюсь — то там...

Наглядач притакуючи спустив очі...

— А тут, здається, гарно відбивається звук голосу, — протягнула Розалія співучо-голосно й після того залилась трелями і заспівала кілька слів пісні... Опісля несподівано переспівала співомовку з свого улюбленого романсу, якого через останніх три роки не співала.

Наглядач не міг припинити ексцентричного вибрику поважної пані й одушевлявся лише її голосом.

— Ай, як високо в камері вікно й чому воно замазане? — крикнула Розалія, заглянувши через поріг у башту.

— Тому, пані, щоб злодіяка не міг дібратись до нього і перемигнути із спільниками.

— Т-так? — зчудувалась без хитрощів „маршалкова“ і, звернувши лицьо до вартового, додала: — яка, однаке, дивна над вікном „фігура“, наче „землянка“ — слова „фігура“ і „землянка“ вона ж прокричала, а опісля розсміялась. — Бачиш, пане, як відбивається зі всіх усюдів відгомін! Але... доволі жартів, ходім!

Наглядач був цьому дуже радий і поквапно вивів сувадильну даму до її кариті...

**

За твердинею, вліво від притоки Смотрича, тягнеться ущелина, де лупають камінь на будівлю. У цій ущелині працювали день в день і арештанті з турецької твердині. Був холодний ранок; після дощу, що лив ціліську ніч, мороз відразу вкрив верствою леду й дерева й дорогу й каміння. Не можна було й ногою ступити; але арештантів на зважаючи на ніщо, пігнали до ломів каміння.

Дійшовши з великим трудом до місця праці, вони завважили на купі набитого каміння якусь стогнучу постать. Арештанті обступили нещасного довкруги; підійшли до нього й вартові і старший фельдфебель.

Лежачий був ще живий, але лежав безпритомно; одяж якого, намітка на голові, бесаги за плечима — все те вказувало, що це сторонський прочанин. На вигляд був він кріпкої будови тіла й молодий, але в довгому волос-

сю, заплетеючи в коси і в невеличкій бороді проростала вже сивина.

Фельдфебель приказав арештантові зачерпнути води й бризнути на лежачого. При першому зіткненню холдиних капельок подорожній опритомнів і став сильно стогнати.

— А що, брате, розбився? — спитав фельдфебель.

— Помираю. Кости всі поломив. Христа ради, водиці! Подорожнього напоїли.

— Як же це з тобою скількоє? — спитав знов фельдфебель, піддержуючи голову нещасливому. — Та і відкіля ти?

— З Атонської святої гори, подорожній Божий, — промовив із стогоном й переривано вмираючий, — одвідав багато святощів, вибирався в Почаївську лавру, в Камянці хотів відпочити й зірвався.

— Як не зірватись, — завважив згорблений арештантник, — тут в ожеледу і кінь не викарабкається.

— У кожного своя границя — її не перейдеш... проти волі Божої не ремствуй... І перед смертю ніхто не втече.

Тяжке зідхання вирвалось із грудей товпи й наче підтягаром його похилились бриті голови.

— Шо ж це — він буде й помирати тутечки на камінню? — звернувсь один старець до вартового.

— Та, воно так, — пробурмотів цей, — та приказу нема. В приказі й стояло б: кому каміння бити — бий, а кому помирати — помирай!

Вмираючий застогнав ще сильніше й поворувався.

— Поможіть мені, братіки ріднесенькі, розвязати бесаги; вислухайте останньої волі.

Двох арештантів зараз сповнили його бажання. Подорожній став нишпорити в манатках, що наповняли його бесаги.

— Ось хрестик золотий, в ньому вставлений шматочок заліза з цвяха, яким були прибиті ноги Сина Божого, розпятого за нас грішних: візьми його, служивий собі й носи на грудях, при ньому ніяка вражка куля, ні залізо тебе не торкне.

— Спасибі, спасибі, рідний, — промовив зворушеним голосом фельдфебель і склав за вилоги рукава ті святощі.

— А ось такі ж самі чудотворні хрестики, лише срібні, роздай і тим служивим. Помолітесь за мою грішну душу, братики. Ви ж також для нас життя й крові не щадите!

— Спасибі, спасибі! — заворушились солдати, одержавши подарунки. — Та бо ти вже не попадай в розпуку: Бог підніме тебе певне!

— А ось вони, бідненські, — подорожній підвівся дрібку й став вдивлятись в понурі лиця арештантів і припинив свій уважний погляд на одному дідові велітенської будови тіла, — роздай і їм гостинця від святої Уляни, великої подвижниці і від Івана-воїна.

Дідуган здригнув і підійшов за іншими поцілувати руку подорожнього.

— А тепер... Прощайте, друзі... І холодно мені... костенію.

— Ну і що ж, панове служиві! — молив дід. — Майте й серце! Невже ж дозволите йому задубіти, наче со-баці... Та ж це християнин.

— Ні... хоч би і відповідати довелось, а не допушу, — сказав рішучо фельдфебель: — ти, Спінодер, і ти Шкарбун, — вказав він на діда і на метушливого, здорового арештanta, — візьміть подорожнього на шинелю (плащ), ось і віднесіть його до наглядача... Вмирає, мовляв... А ти, Лобко, конвоюй... Коли не захоче до шпиталю, то попросіть віднести його у збірний двір... Там є для подорожніх притулок... А ви, гайда до роботи! — крикнув фельдфебель до решти.

LXXXIX.

Розбитого положили на шинелю. Дід Шкарбун став у головах, а Спінодер в ногах. Мимо великої обережності, з якою несли подорожнього, він страшно стогнав. Повстяники арештантів не так ховзались, як чоботи солдата і тому цей останній відставав. Дід оглянувшись довкруги, нахилився до подорожнього і спітав:

- З вольної пташні?
- З одного гнізда... — відповів подорожній і застогнав.
- Хвацько! Що ж, вкусили?... Але туман?
- Туман... Щоб до вірла піднятись.
- Високо... Чортова клітка...
- А зломити її випустити?
- Сильні... шуліки... А їй у вірла крила прибрані...
- Що ж, — вірлові дати пір'я птаха, а шуліку прішити.
- Знаємо, коли ж бо ні смальцю ні пір'я нема...
- Ось на перший раз візьми велику долоню і кипарисовий хрест...

Розмова велась шепотом, а при тім так, що коли питав дід, то тоді подорожній стогнав, а коли відповідав подорожній, то дід кректав, наче від натуги. Не лише конвойний, який плівся в 40 кроках позаду, але і другий арештант, не могли почути ані слова.

— Лише з волі більше простору... а з неволі лише щілинка, — промовив знову дід, коли після відпочинку понесли знов хворого...

— З волі ж соколи ждатимуть... коли б тільки орел зінав.

— Знаменито... Підійти до клітки не можна... хіба коли в карцер...

— А що ж, обміркуй... Хліб же і шпанци дають... і вірлові...

— Певне.

— А хто хліб носить — любить і сало.

— Га-га! Сало для кожного ласе.

— То, то. А як би нам бачитись... І смальцю і сала не пожаліємо... є і соколи...

— Що ж... Можеш... Прийти подякувати ще раз за рятунок... А то післати вірного з долонею на шій... Камінь ломати кожному вільно.

Коли носії стали підійматись на турецький міст з камянецького берега, то вмираючий плаксиво став просити не нести його в тюрму, а занести прямо у збірний

двір: він відчуває, що надходить його остання хвилина...
Так і вчинили.

**

Тимчасом Кармелюк сидів в камяній трубі, куди світло майже не доходило. Основа труби була так вузька, що чоловік сидячий в ній на дні, не міг витягнутись, а мусів, коли хотів положитись, звинутись у клубок.

Вузеньке віконце починалось у висоті росту чоловіка від підлоги, а й то до половини заложене було цеглами, а другою половиною тьмаво лише перепускало світло крізь скабки. Залізні двері закривали трубу від сторони коридора, але крізь вузьку щілину долом попід двері все таки більше світла проникало, як крізь вікно згори. В камяній дірі було страшно вогко й холодно: піч з коридора мало її огрівала, а, таки прямо з ощадності, рідко й отоплювалась.

Сидить Кармелюк у тій вонючій дірі вже від двох тижнів; на руках у нього залізні обручки; на тілі пояс тяжкий, прикований залізним, коротким ланцом до стіни; одна нога в кайданах, а друга, та, що була вивихнена, — свободна. Болю в тій нозі Кармелюк вже більше не чує, але за те у нього ниніть нестерпно всі кости. Тільки стоячи може він витягнути закостенілі члени і, коли б цього не можна було вчинити, то засудження в тій трубі було б не катуванням, а смертою карою.

В камяному гробі царила густа пів-темрява, тільки по блідому відблискові з високого віконця й щілини під дверима можна було згадати чи за стіною день чи ніч. Звуки зовнішнього світу також сюди не доходили, але за те в мертвій тиші чути було виразно найменший шелест і лиск миший. Зразу вони були налякались нового гостя й боязко виглядали з нор, — тепер вже привикли, свободно бігають, перескакують йому через ноги, або сідають перед ним на задні лапки, а передніми миють свої писочки. Кармелюк ділиться із своїми співжителями кришками хліба і любується їх суетливим вовтузінням. Сміливість деяких доходить до того, що вони влізають йому на руки, на спину, на плечі, а навіть на шию. Коли надо-

кучать вже, отаман стрясе плечима й вони всі стрімголов втікають до своїх нор. Так чи сяк — Кармелюкові завсіди миліше слухати мишачого писку, чим одноманітного, глухого ходу вартового, якого відгук кроків похожий зовсім на стукіт забиваних у віко домовини цвяхів.

І думає Кармелюк в безконечній ночі, безконечній думі, а сліпа туга й нудьга обхоплює цупкими кігтями його серце... І один лише ясний промінь освічує темряву його останніх споминів. Цей промінь — лагідне личко Олесі і погляд, повний безграницій любові й віри в правість його діла. Цей погляд глядить йому в душу, гріє змушене серце... І один лише ясний промінь освічує темряву його тись із того гробу на волю, до нового життя, до недосяжного щастя!

І Кармелюк мучить себе, дожидаючи якоїбудь вісточки з волі... Але ніхто не відкликається... „Ті, що зі мною втекли, — думає він, — певне погибли... Не втекти їм перед верховими... А Андрій з Уляною? А інші? Чи з'умів Дмитро оборонити табор?... або бодай перевести його без втрат в безпечне місце? Коли б бодай вісточка, бодай би який відклик відкляя?!”

Але дні минали за ночами, одноманітні, журливі, а ночі тяглись, як і дні... Душа боліла, кости нили...

Раз Кармелюк почув якийсь незвичайний гомін в дальному коридорі; прислухався — і пізнав голос Розалії, а опісля по окрику кількох її слів догадався, що вона явилася сюди з певною ціллю і подає вістку, що надія на його рятунок ще не пропала. Поява дружнього голосу серед тої холодної пітьми зворушила була зразу отамана й наповнила радістю, але голосний спомин про „землянку” видавсь йому огидним, а навіть можливість рятунку за ту ціну мерзенною... Усе те недавно минуле стало перед ним вонючою, ідкою мрякою, що розкладала життя, а не підносила здорової і бадьорої енергії. „Ні! Усе геть, усе мимо, — вона тільки коли б заглянула своїми чистими очима в мою тьмаву душу!”

Але ночі воліклись знов таки чорною стяжкою...

Очевидно, що пані нічого не могла вчинити, а може й приїжджала, щоб насміятись над ним. По кількох днях Кармелюк і забув про неї, а навіть здається, у нього розум став мутніти... сили таяли...

Раз попри двері Кармелюка повели когось у сусідну башту. До його вуха долетів оклик вартового: „Чого схиляєшся, бовване?” — і відповідь „залізо поправив... З Літіна в'йлось”. — І знов крик: „Ну, дальше!”

Кармелюк здригнув: цей голос видався йому знайомим... і Літін... значить, земляк... а може бути, що і з рідної банди... Але хто, хто? Забило память... Він став прислухуватись: подальше дзвякнули двері, бренчкнув замок, пронеслись з наворотом чиєсь кроки і знов все замовкло... Лише пятеро чи шестеро миший, які бавились спокійно біля його ніг, нагло заметушились, і кинулись до щілин та зняли між собою драчу і з писком вони стали перечитись за якусь добичку... Кармелюкові вдалось це забавним і він став приглядатись, хто буде побідником, але смуга світла була дуже вузенька, а довкруги царила темрява... Він лише завважив, що боротьба ведеться за шматок хліба, який взагалі нікому не дістанеться, а буде розірваний... І справді, небавком миші з відбитими порціями розбіглись, а тільки дві ще сіпали щось довгенько, скірочку чи ганчірочку, але й ті скоро зникли... Цей епізод відтягнув був його думки, але вони небавком вернулися і зароілись у нього в голові...

— „Хто такий? Чи Андрій? Ні, ні, але знайомий... не раз чув... А, може бути, припадковий сусід, але чого він перед моїми дверима нахилився... і згадав Літін?... Тож не дармо! Конвойному Літін не потрібний... Він, значить і нахилився тому, щоб сказати „Літін”... Тож не дармо! Так, так свій! Але від кого? Від братів, чи від неї? Ні, ні, коли свій — то від братів!... Кармелюк зразу було так зрадів, що відчув, як йому ставало гаряче; але опісля башта мучила його: його посадили туди, — значить, важна птиця, значить, попався не з доброї волі... а що Літін згадав, так це тому, щоб подати вістку, що він попався... Найправдолібніше — Дмитро: —

крізь цей камінь і залізо так зміняється голос... І ось після радости Кармелюк попав у ще більше сумування.

Але по двох днях, у такий же менше-більше час, роздалися знов сторонні кроки в коридорі, замок в дальшій башті дзвенікнув і до дверей Кармелюка стали наближатись, як можна було із відгуків піznати, двох чоловіків; знов сторож, чи конвойний, крикнув: „Чого глядиш? Вперед!” — і знайомий голос знов відповів „Та ось, огляdatи „ждуть”... Але другий голос перебив йому криком: „Мовчати!” — кроки віддалились...

„Господи! — сплеснув Кармелюк руками і злякав своїх співжителів бренькотом ланців. — Та ж це Шкарбун! І не дармо ж він попри мої двері ходить... Ось тільки того не розумію, що швидко із башти випустили... Значить, приятель... і не дармо ж він сказав: „ждуть”... Радість підбадьорила Кармелюка і навіяла на нього надію; він задумався і не звернув спочатку уваги на те, що миші по відході арештanta, знов підбігли до дверей, стали там мештитись, пищати і дертись за щось... Але ця подія тепер приневолила його над тим призадуматись: свою порцію хліба зідав він усю і не втой час, а пізніше... Коли й падають кришинки, то тут же, коло нього, а не коло дверей... і миші їх негайно вибирють... Чого ж вони три дні тому назад і нині кидаються до дверей... і відбирають одна у другої хліб... Чий хліб? Відкіля він!... Чому він якраз попадав сюди після переходу арештanta?... і нагло, наче освічений ліскавкою, Кармелюк крикнув:

— А тому, що підкидав його мені мій приятель, тому він і нахилявся... і давав знати... і підкидав недармо: в ньому, певне, є записочка... — і Кармелюк поповз до дверей... Миші розбіглися і лише одна, яку він придавив рукою, остала на місці з біленським клаптиком в зубах...

Кармелюк потягнув її до щілини. Клаптик показався звиненим в трубочку папірцем. З гарячковим поспіхом розвинув його Кармелюк; половину його вже погризли миші, а на недогризку лишилися вилісані ось які слова: „Зроби”... „ліб”... „дуть”... і „тоді”... Очевидно, в двох записках містився плян, після якого він повинен був щось

зробити... і він дозволив на власних очах, зісти мишам свій рятунок! „О, прокляття!” — крикнув Кармелюк і з цілої сили товкнув головою до стіни...

*

Рано вранці з камянецького спуску на мості стояла, заслонившись хусткою, якась жінка. Вона звертала на себе увагу тим, що стояла тоді, коли все живе і з дворів і з моста поквално спішилось у місто на торговицю. Хустка спущена на очі, зовсім закривала лице незнайомої; але тонкий стан і гнучка фігура зраджували в ній і молодість і красу. По одежі можна було догадуватись, що вона скоріше походила із зажиточних міщан, чим з панім. Сніжок порошив і білим хвилястим килимом тягнувся в далечину.

Жінка, чи радше дівчина з такою натугою гляділа в пропасть, що не завважувала, як її штовхали прохожі і кричали до неї: „на бік”... Її вилаяла навіть якась циганка, ціла закручена хусткою, коли вона, задивившись, мало що не збила її з ніг... Циганка поправила хустку, обкрутила нею ще тісніше голову і лицє, і крикнувши щось своєю дивоглядною мовою до високого цигана, заштикульгала і сковалась в товпі... Дівчина до того стулня була захоплена своїм дожиданням, що навіть не звернула уваги на лайку, а лише, завваживши щось в далеччині, прожогом побігла до моста, а відтіля спустилась по ховзких сходах вниз, до самого Смотрича і припинилася аж біля арки. За кілька хвилин до неї підійшов засипаний снігом, знайомий нам прочанин-подорожній.

— Ну, що? — спитала вона нервово з тривогою.

— Нічого, — відповів подорожній, — сиріч, нічого нового. Арештант, з яким веду діло, свій брат... вірний... Переказав, що два рази підкидав батькові в хлібі умову, та ніякої відповіді від нього нема... А що батькова нога, каже, вигойлася...

— Боже мій! — сплеснула руками дівчина. — Все невдачі... а час минає... Видно, така вже гірка моя доля!

— Не журись, панно Олесю (це була справді вона)! — Шкарбун ще спробує не одного способу... Може бути,

там темно... кульочки закочувались... він ще спробує... я його запоміг грішми.

— Ах, як мене болить серце! — заломила вона руки.
— А тут пан-отець тащить мене додому... Що робити? Я його й передержала тут два тижні... Твій отець заступає його в Деражні; не годиться його надто трудити... і нема причини тут довше лишатись... і ні в кого...

— Ще б, паннунцю, бодай два дні...

— Не знаю, не знаю... Просто й голови не чую, наче не моя... Батько ж і взяв мене сюди, щоб познайомити з протопопським сином, — лагодять ніби мене заміж. Ну, я і вдавала, що мені протопопівська сім'я люба... А коли я просила лишитись, то батько думав, що це я для синка й потурав, а тепер не можна більше.

— А коли не можна, то не визнавайся... і вір, що все зложиться, наче після припису... приятелі злетяться і виручать... Остаточно, після Різдвяних святок панна може винайти причину і приїхати...

— Ой, як же б мені! Краще з тої скали, та в Смотрич!

— Памятай, панно, що попадати в розлуку є гріхом, — навчаючи сказав подорожній. — Може і перед святками ще прибути... матушку упросити... Хай не сумує твоє серце! Здайся на нас.

Довго вони ще говорили, вертаючи назад і панна, дрібку вспокоїлась, попрощалась з Хоздодатом; останній повернув у вузенький, не ширший як на сяжень, провулок, відчинив двері скованим у підрясникові ключем і шмигнув незамітно в найману ним кімнату з передньою. Дома він поквално скинув бороду, роздягнувся і одягнувся у звичайну свою ношу.

Поснідавши „смаженою Литовкою”, з’ївши мало що не цілу миску пісних вареників, та випивши при тім з пів штіпа*) горілки, перемінився тепер в Хоздодата, положився і заснув кріпко. Вже короткий, пилипівський день хилився до вечора, коли він пробудився і то не сам від себе, а від пискливих криків, долітаючих до нього із сусідньої кімнати. Хоздодат хотів було відвернутись до стіни

*) Штол — штоф, російська міра, наших близько 1 1/4 квіт.

і, завинувши голову у подушку, знов заснути, але крик йому перешкоджав. Попович відкрив очі, закурив люльку і став слухати.

Виявилось, що хазяйка стусанувала свого синка, хлопця літ з чотирнадцять, за те, що він стрілою убив курку сусіди, за яку треба заплатити золотого. Хазяйка домагалась від сина видачі лука і стріл, щоб їх спалити, але син уперся і не хотів признатись, де він їх сховав... Мати взялась чимсь періщти непокірного сина, але цей, здавалось боронився. Хоздодат був цікавий, чи швидше синок піддається матері, чи мати швидше змучиться. Вставати йому не хотілось і він, лежма, прислухувався... Але нагло шибнула йому до голови думка й Хоздодат, скопившись, кинувся до сусідної кімнати.

Жаліслива мати, запустивши руки в цілу копицю волосся свого наслідника, намагалась трясти його головою; але синок, вхопивши сильними руками її руку, стримував їх і грозив навіть матері, що вкусить її за палець.

— За що це ви йому, газдине, волосся потрясаєте?

— спітив попович, випускаючи з рота і носа клуби диму.

— Убю каторжного! — лементіла хазяйка. — А чортовий лук спалю! Що мені від нього, пане, шкоди!

— Ха, ха!! Не трудіть себе ради дурної курки... „Полінику, хотя она і есть сосуд іскусительний, но тим не менше губити із за неї лицарську зброю не подобає. Получите, вдовице, динарій, сиріч злот, за проступок вашого сина і приготовте лучше под сафорку поличное онаго злочинства”... а синкові не огидьте зачіски.

Вручений золотий відразу успокоїв вдовицю і вона, вхопивши добичу, стала її патрошити.

Хоздодат взяв за руки хлопця і повів до своєї кімнати. Для втихомирення нервів він йому підніс чарку горілки і дав закуску.

— Не давай матері лука, — радив Хоздодат, — а то спалить.

— Го-го! Чортового батька найде! — відповів синок.

— А гарний в тебе лук?

— О, здорово бе...

— Але? Я сам страх як люблю стріляти з лука... Але чи далеко він може занести?

— Ну, — оживився хлопчина. — Та я воробців за копу кроків бю, а ту курку „цільнув” на двадцять кроків, аж пір'я розлетілось...

— Ех, люблю й я стріляти... ось ми би разом пішли... а я навчу тебе ще ліпші луки майструвати...

— З чого?

— З дубових обручів... Тільки треба вибрести велику бочку і здійняти із середини обруч. Коли до такого лука приробити ще сталеві кінці, то стріла полетить вдвое дальше.

У хлопця засвітились очі і він приобіцяв на завтра рано піти з Хоздодатом пробувати свій лук, з добавкою, щоб пан зробив йому новий лук із сталевими кінцями.

ХС.

Ледви мати хлопця пішла на базар, він зараз таки розбудив поповича і вийшов з ним з дому, взявши із поду комори свою зброю. Лук хлопчини був підленський, цурпалок шелюги, натягнений звичайним мотузком, а стріли з очерету, з головками з твердої смоли, у якій стреміли маленькі цвяшки, вістрями на верха.

— І ти таку стрілу можеш пустити високо? — сумнівався попович.

— Ого! І не побачите.. до хмари! — хвалився хлопчина. — А на краю скали і воробця знесу.

— Ану, попробуй! — сказав Хоздодат, коли вони зійшли з моста аж над Смотрич. — Чи викинеш відсіля вище скали?

Хлопчина натягнув лук і, витягнувши вгору руки, пустив тятіву. Стріла піднялась вище берега скали, але, після міркування поповича, не піднялась вище башти і, припинившись на миг ока у воздусі, звернулась вістрям вниз і впала в річку.

— А бачиш, збрехав... Стріла ледве вилетіла за край... і не то що горобця, а й мухи не забила б.

— Це в мене зірвалось: пальці мокрі, — гарячився

хлопець. — А ось, гляди! — і він з великою натугою рванув за тятиву. Стріла знесьлась трохи вище, але не досягнула висоти башти.

Попович розсміявся; хлопчина був збентежений до сліз і щоб поправити славу стрільця, став показувати своє знання в штуці. І справді, при поземій стрілянині він влучив навіть на 50 кроків у шапку, а на ближчу віддаль навіть і в менші предмети. Попович одушевлявся стрільцем, але таки переконався, що крайна віддаль для його зброї була на 50 кроків, — не більше... а він мріяв про дальшу: йому конче треба було, щоб стріла могла на 75 кроків попадати в ціль.

— Слухай, хлопче, — сказав він до стрільця на закінчення, — ти стріляєш дуже добре, але лук твій за слабий. Я попробую зробити лук по своєму, і тоді ми разом станемо стріляти: я також буду вчитись...

— О, тоді я і ворон і галок битиму... а може й дику качку!

Одним словом, хлопець був дуже радий і вони, вернувшись додому, взялись за діло: хлопець метнувся по подвірях, щоб найти великий, дубовий обруч, а попович поплівся до залізних склепів шукати сталевої пружини.

По двох, чи трьох днях все було під рукою, завдяки мошонці поповича, — навіть волова струна і попович приступив до змайстрування лука. Хлопець був у телячому одушевленню, коли побачив цю нову зброю, особливо тішив його бренькіт тятиви, з предовгим, завмираючим звуком: лук був тугий, а натягнути його тятиву було трудно... Але хлопець нею звенів, вправляв мязи і божився, що він в короткому часі буде справлятись якслід.

Що до самих стріл — то вийшла суперечка. Попович радив їх робити із сосни і упірити з одного кінця, як це роблять дікі люди, але хлопець обстоював за очеретом, у якого останнє колінце можна було вставити вставку із соснового валочки; для наконечника стріли домагався цвяшка із остро закінченою головкою. Попович полишив йому свободу для придбання стріл і за день був їх готовий цілий десяток.

Стрільці негайно пішли випробовувати свою зброю в ущелину за Камянець, вказану хлопцем: вона була найглибша й горішній беріг стіни буввищий чим 20 сажнів, а на ній росли ще дерева.

Коли вони станули в підошви гори й хлопець пустив стрілу вгору, то вона знялася так високо, що зникла з очей. Хлопець став скакати з радості, а враз з ним і Хоздодат.

— Ось вона! Глядіть! Наче голка! — вказав він рукою на блискучу смужку, майже точку, яка на миг ока припинилася у візду; був соняшний день і тому очерет мінився золотом. — Й-Богу, вище лаврської давніці!

— Вище не вище, а без сумніву вище тих дерев, — радів і попович. — А давай ось що: повісимо на оцьому яворі ті два склеєні папірчики й станемо відсілля цілих в них.

— Давай! — і хлопець кинувся з подвійним листком паперу крізь бічний вихід та став карабкатися по виступах камінку і по небезпечній стежечці під гору. За пів години він показався на вершку кручині і поліз по галуззях, розпростертіх понад пропастю, на вершок явора, де й прикріпив ціль. Щойно під вечер могли наші нові Робінзон і Пятниця почати стріляти в ціль. Хоздодат пустив стрілу, але вона не влучила навіть в явір, а стріли хлопця попадали всі в галуззя явора, але з десяти стріл попала в папір лише одна.

Хоздодат був дуже вдоволений наслідками стрілянини і, заплативши хазяйці, щоб не сердилася за неприсутність сина, став ходити з ним щодня на вправи в стрілянню. Сам попович кепсько пописувався стрілянням, але хлопчина третього дня влучив вже одною із трьох стріл в листок паперу.

— Ну, доволі цього, — сказав Хоздодат, — більшої справности мені й не треба... Тепер скажи ось що: чи можеш ти ту паличку обвинути папірцем... чи полет стріли не зіпсується?

— Ні краплі! — відповів хлопець. — Підстругати тільки дрібку палочку, щоб не розколола очерету — і вже!

— Так ходім же додому, — приладимо з папірцями стріли... і за влучний стріл, одержиши від мене два червінці!

**

В затишньому будуарчикові свого камянецького мешкання напів лежала на канапці Розалія. Недалеко від неї, у вольтерівському кріслі сидів з чашкою кави в руках командант твердині. Розалія особливо з ним близче пізналась і зійшлась. Вона, вже з навички, дрібку залицялась до команданта, вивідуючи серце вояка-ветерана. Лице її, помарніле і бліде, носило на собі сліди пережитих життєвих невзгодин і відбивало пригнітачу її душу, журбу, але все таки воно, при вжитку косметичних засобів, було принадно гарне. Із третьої кімнати-столової доносився сюди гомін веселої розмови, а іноді і розкоти спрілистого сміху.

Ну, мій любий пане-команданте, що доброго? — спітала Розалія, прибираваючи на каналці вигідніше положення.

— Та що доброго, кохана пані? „Ніц!” — відповів подратованим голосом командант. — Сплять там у Києві, чи „в бостона розігрались”, не знаю, бо ось на три донесення пана губернатора ніяких ні відповідей, ні зарядень, ні „котроверзій”.

— А що?

— Та змилуйтесь наді мною, пані! Прислали військову підмогу — це правда, але нічого не робиться, щоб тих гайдамаків і хлопів налякати. Ну, головний диявол сидить у мене, а слідства з ним не починають і не приступають до розправи...

— Чому? — спітала знемочу пані.

— Та тому, що ми робимо старання признати права судові воєнному судити шельму, цебто, повісити... А що тому дияволovi звичайний суд? Видержть і півтора сотки нагайів, а все таки із Сибіру втече до нас на нашу голову... Губернатор ось тими днями післав неодмінне прохання, щоб можна було не тільки його, але і всіх головних ватажків судити польовим судом. Одним словом — перевішати наче собак...

— Ай! — вихопилось голосіння в Розалії й вона схопившись рукою за серце, повернула голову. — Прошу пана... фляконик... там... на бюрку... — протягнула вона болісно.

— Що з вами, пані? — стривожився командант і метнувся за флякончиком.

— Нічого... це нерви... Не можу слухати про всі ті страховини... Тож і вони люди... Ах, не будьмо лихими, пані! — говорила вона дальше. — Тож за кожне добре чуття нам сторицею заплатять там, — вона зняла вгору свій виточений, прикрашений перстенями пальчик. — Та й тепер у вас всі арештанті голодують, а ми ось... Але, до речі! Чи можна арештантам післати щонебудь?...

— З їжі? Певне... Добровільні дари не заборонені... Само собою розуміється, за посередництвом наглядача, не інакше... Коли хто й гроші присилає на поліпшення харчу, то знов таки через руки наглядача... Але, божусь, пані, що ті „лотри” не заслуговують на таке милосердя. Представте собі, що при останній втечі одна з жінок шайки того диявола убила двох вартових!

— Це його любовниця! — спалахнула Розалія і бліснула злобно очима.

— Та певне... У гадюки ловинна й подруга життя бути — гадюкою!

— Але ж вона убита? Я чула, що в часі погоні за Кармелюком всіх перебили?

— Тут саме й біда, що та шельма виховзлась...

— Як? — навіть припіднялась на канапці з дива Розалія; лице її зогидилося від ненависті й відразу постало.

— А так: вона ще з одним гайдамакою втекли іншою дорогою і не були зловлені... Можуть знов явитись тут... найти однодумців... і помогти до втечі цьому дияволові... Хоч я й подвоїв сторожу... скував бестію... але все таки боюсь... А начальство затягає із судом...

— Абож убийці посміють явитись на очі властям?

— О, моя пані кохана! Ті каналії до всього здатні... Ось і тепер явилося в нашему місті декілька підозрілих

особистостей... Треба би бодай вислідити, вишпигувати... дати нагороду за відкриття... а мені на це грошей не дають... Міська ж поліція відомо...

— А серед підозрілих особистостей є може й жінка?

— спитала, здергавши віддих пані.

— Є... якась циганка...

— Циганка? — сказала протяжно Розалія. — Кожна циганка підозріла...

— Так, так, Розюнню... по твоїй стороні правда! — і з тими словами пурхнула в кімнату Агата; вона приїхала в Камянець відвідати подругу і трохи забавитись. Виздоровілий суддя відпустив її, поручивши свій скарб приятелеві дому, Альойзеві. — Знаєш, що пан Янчевський оповідав?... Ах, моя любко... Біденський він! — Уха ще би нічого: він запускає довге волосся, яким їх і прикриє... Але кінчик носа! І здоровенний... Ха, ха! Це таке смішне! Демостенові треба промовляти... а тут замість прикраси... Ну, представ собі, він говорив, що раз вже арештував стару язю циганку з палюгою...

— І тут бачили циганку з ковінькою, — доложив командант.

Розалія примітно поблідла.

— Так це ж вона, пане команданте! — крикнула без тямки Розалія. — Та циганка з ковінькою, що тут волочиться, без сумніву — любовниця Кармелюка... убийнича двох вартових... Вона з'явилася тут, щоб викрасти свого улюблена... Веліть її негайно зловити... закувати... розшматувати...

— Легко сказати... але треба мати добрих вивідачів... а для них потрібні гроші...

— Для загального добра я нічого не жалію, — говорила дальнє з таким запалом пані маршалкова, що навіть біла піна осідала на її рожевих губках і злітала з них бризками. — Хоч би не знати що мало статись, а треба зловити цю мерзенну тварюку... це страхіття... страшну убийницю... Ось вам сімсот золотих... Розпоряджайтесь ними!...

— Ось правдива патріотка! — крикнув торжествен-

но командрат. — І від себе і від цілого краю сердечне спасибі!

— Браво! браво! — заплескала в долоні Агата. Це буде найліпшим доказом проти Демостена... Представ собі, він уявив собі, що циганка... Ну... Взагалі він на тебе сердиться... а, мабуть і на всіх ображений... Певне, на всіх, — скреготіла вона наче сорока, збирається докопатись до чогось, вивести на чисту воду... відімстити... Ну, певне, він обурений за свій носик... Ха, ха! Страшна гідь! Але ми побалакаємо... Альойз! Альойз! — піднесла вона нагло свій голос, заглядаючи в залю. — Де пан зас тряг? Знов пити? Ні вже, перепрошую! — і вона випорхнула таксамо несподівано із кімнати, як і влетіла.

Розалія глибоко зідхнула, понюхала флякончик, на терла спиртом виски і, заволодівши дрібку собою, сказала змученим голосом:

— У мене до пана командрата гаряче прохання...

— Служу пані всім можливим і неможливим!

— О, це вповні можливе: це дурійка... цікавість жінки, коли хочете... примха... Ось що: ви, без сумніву, любовницю зловите... і всіх їх перевішаєте. Але до цього... до суду ще... дайте мені можливість глянути бодай одним оком на цю парочку... Це дуже рідка на года... Цікаво...

— З великою охотою, — відповів командрант.

— Мерсі! (дякую) — процідила крізь зуби Розалія і витягнула ласково руку.

Командант кинувся її поцілувати.

**

При тій же самій площі, де проживали Фінгери й яка становила аристократичну*) частину міста, на задвірках, виходячих до протилежної від моста пропасті, тулились либо чи не пічерні будівлі камяного періоду; такі оселі мали характер шинків, удержануваних жидами і становили притулок для босяків і волоцюг. Головний вхід до тих „таверн” був устроєний не то з провулка, не з купи на валених в неладі камінрюк, або з якоїсь руїни і представ-

*) Великопанську.

ляв камяну діру; вузенькими східцями провадив він до похиленої „хибарки”. В таких „хибarkах” звичайно дві, а іноді навіть три стіні складались із суцільного граніта, а лише четверта, висяча над пропастю, була зложена з каменюк; у ній то й були вставлені вікна. В невеличких сінках при вході завсіди находилась друга діра, яка спускалась у погріб (пивницю); з деяких погрібів були виходи і до пропasti, осмотрені прикріпленими до каміння вузловатими мотузами, при помочі яких, в разі найконечної потреби, переслідувані могли спуститись і на дно пропasti.

В одному з таких шинків сиділо за осібними столами кількох одвідувачів. Дим з люльок і пара, змішавшись виповнювали червонаво-сизим, густим туманом низеньку трушобу; світло від шабашових двох свічок розливалося мутними плямами у тій мраці і не могло відрізняти із неї не то осіб, сидячих за столами, але навіть їх постать; останні видавались темними, видовженими плямами, які то корчились, то витягались і випускали наче вусики.

У тій мряці проносився гомін кількох голосів, який зливався в няєсний, глухий шум.

— Так, що питаний Шкарбун? — питала тихо присадкувата постать, съорбаючи із кухля підленьке пиво.

— Все ще толку мало, відповідав жіночий голос, — не липне цей до смальцю; він, бачиш, „харду” (хліб) роздає... так би його на мід... та біда: очі вибалущені, а серце — ганчірка... Наш то й старається засліпити йому очі... та ось час минає... Я би не знаю що...

— Що ж, ні поспіхом, ні штурмом тут не візьмеш! Прибув я... Головою готов наложить, а на ті підлесливи хитрощі нема що... Ох, коли б так зубів більше, — вкусили б!

— Та що це в того діда лою в голові нема, чи що? — гарячився жіночий голос, хоч закутана в лахміття постать і намагалась говорити пошепки. — Так з волі він все може мати — і піря і смички і калатала, а ось там нічогі-

*) Харда — хліб.

сінько й не придумає... навіть не може вчути орліного клекоту... Ех, цей би усьому напутив!

— Певне. Лише ось потерпіти треба, поки сову освоють... У нього голова крілка... надії не трать! А і птиць, кажуть, до весни патрошити не стануть.

— Ех, кажуть! А як пошабашать?... Письменний казав, наче б тепер дід таке й порішив, щоб, підмазавши кого слід, вкрутитись до шпанки, яка „харду” носить... А діло у них ось як іде: впереді — сова, за нею — два з лоханею, дальше — два з „хардо”*) в рядні, а на останку шило... В такому ось порядку заходять до хлівів і кліток... Так ось він думає до „харди” попасті і сові залити очі, — тоді він може...

— Щур! — крикнув хтось з-поза дверей.

— Ш-ша! — роздався голос в куті, де стояли барилки. Але замість мовчанки нагло повстав безладний гомін; серед п'яного гамору чути було то п'яні домагання горілки, то лайки, то урвана сміхом пісня...

— А чому ж не пустили кота? — вирізався вкінці один голос із гamu.

— Чого дармо кота? — відповів шинкар. — Щур, може бути, гулящий... Ось краще би ви лили в горлянку, та замикали хавку! А то і „гешефт” з вами келський і пожитку мало, а одна тільки небезпека.

— Заткай діру, коли боїшся! — порадив хтось.

— Гляди, щоб твоєї діри не заткали, лайдаку! — відмагався хазяїн. — Принесе мені „карманьшину” і мене, купця, ошукає. Чи ж це порядки? Ой, вей, вей! Ось, вчора передав мені „дзигари” (годинник), — добре, бачу, золоті... Я плачу, як пристало... і нагло дивлюсь опісля...: „вус”?) У мене самого із складу пропали золоті „дзигари”! Ой, гевалт! Гарно це, чесно?

Хтось засміявся.

— Брешеш, жиде! — відповів, дусячись із сміху, обвинувачений.

— Як брешеш? Що брешеш? Ах ти, паршивий зло-

*) Німецьке вас, жидівське вус — що.

дюжко! Босяк! Халдига! запищав жид і довга його тінь із заостrenoю борідкою замаяла по стіні і підлозі.

Знявся загальний гвалт, до якого прилучився і письмливий голос жидівки.

Але крик „пацюк!” і поява нової, доволі значної фігури в хибарці відразу перервали колотнечу. Всі притихли. Хтось загасив свічку... і тільки одна ще миготила мутно-червоною плямою...

**

— Ха, ха! — розсміявся Хоздодат. — „Чого ради, митарі і фарисеї, смутилися?” Я не пацюк, а кіт! А тільки онтам, довкруги нори, нюхає щур... треба би на верху мати ухо і око! А поки що, давай, жиді, меду, коли не кислятина, а тоб краще доброї горілки і огірків солених з десять, та капусти квашеної миску, та підпалок (пляницию) ще, чи що... Ставляй бодай ось сюди, — вказав він на стіл, де сиділи попередні співбесідники; останні оживилися, зачувши голос гостя і відсунулись, щоб для нього дати вільне місце.

— Зараз, зараз, любий пануню! — метушився шинкар, якому вернувся добрий гумор. Ось це тобі гість! „А шнелер, балабуста!”*) — крикнув він на свою хазяйку.

— Слухайте, приятелі мої, — промовив шепотом гість, заки жиди приготовляли і подавали закуску, враз із штотом горілки. — За циганкою глядять по місті; признаки твої описані і письма усюди прибиті. Я сам підслухав, як двох шпигунів радилося... Кажуть, призначена нагорода... Кожна хвилина дорога... Вже один шпигун нишпорить біля цієї нори: може і „пацюків” привести... Коли б тобі так переодітись і вийти вже хлопцем відсі?

— Я завсіди ношу з собою одежину, — відповіла жінка, очевидно, ця сама циганка, за якою гляділи.

— Так ти скорим маршом у погріб і переміни муніцію, — порадив її товариш, — опісля ж швидкою ходою за місто. В дубовій коршмі можеш і коня купити, або

*) Швидше жінко.

окуп взяти в жида й прямо до гнізда... під Летичів...
До дубової і я прибуду — вказати тобі маршруту.

— Добре. А тут же як без мене? Що станеться з вірлом? Ой, болить мене серце!

— Не вбивайся, вдовице, — потішав її Хоздодат; він і заходив до цієї нори, щоб бачитись зі своїми. — Довбня, Гололобий і Леміш лишаються при мені. — Все, що буде можливе, вчинимо, щоб спасти батька, а ти потрібна там...

— Так і є, — закінчив Дмитро. — Коли там не буде кота, всі миші розбіжаться. — Так ти отже там, а ми — тут.

**

А Кармелюк нудив світом у своїй страшній тюрмі, нудився без надії, у тяжкій журбі.

Підкинена йому друга вісточка зразу дуже обрадувала його; опісля у продовж двох днів він попадав у люту злобу на себе за дозволене ним знищення, і ким же? — мишами! — дорогої цидулки, у якій зберігався плян його освобождження; дальнє силкувався з полішених мишами слів проникнути у змисл письма, роздумував над ними до одуріння і вкінці почав мститись на своїх ворогах і забивати їх десятками.

Але доконувані „мишачі екзекуції”, нанесли йому лише непотрібного смороду, але не облегчили горя. Кінець-кінцем Кармелюк спинився на тій точці, що коли товариши дождають від нього яких-небудь вісток або вказівок, то, не бачучи ні цього, ні того, вони знов йому подадуть вісточку.

Він успокоївся на ту думку і став терпеливо ждати...

Але доконувані „мишачі екзекуції”, нанесли йому ліночами і не приносили йому ніяких вісток. Настрашенні карами миші розбіглись по інших камерах і тепер у його дірі не було чути ні пустотливого писку, ні метушливого шелесту злодійкуватих співжителів, а стояла глибока, гробова тиша.

Кармелюк ждав і ждав, але час наче припинився і своїм бігу, наніс йому невиносиму, безвихідну журбу. „Коли б

бодай кликали на допити, але ні — не кличуть. Може бути, що замурували мене тут на смерть і заспокоїлись? А друзі? Адже від них була ця вісточка? Чи з волі вона? Може бути, що Шкарбuna посадили зразу у ту башту, а опісля перевели у другу... він і дав про себе вісточку, та й по всьому!"

Останній здогад взяв вкінці верх над іншими і чорним покрівцем заліг в душі вязня.

Мало-по-малу у нього стали притуплятись і думки і бажання, а навіть фізичні чуття від болю тіла і заціпеніння членів; тоді він попадав у якусь нечулу сплячку. Але деколи з тої сплячки будив його гострий порив розпуки і Кармелюк зривався, рвав на собі волосся і товк головою об камяні стіни своєї тюрми.

Одного разу, будучи у такому душевному настрою, він з невиносимою журбою підняв свої очі до загратованого віконця і нагло почув, як щось вдарило в скло.

Кармелюк здригнувся і підвівся. „Не птиця ж з розмаху вдарилася? — подумав він. — З такої пропasti до-кинути каменем сюди ніхто не зможе”. Але заледви що мелькнула в його голові ця думка, як роздався другий удар, але вже в середину шибочки вікна: з бренкотом по-сипались відломки скла вниз, а щось довгого поховзлось вгору, вдарилось об камінь і, перевернувшись два рази у воздухі, упало біля його ніг.

— Стріла! — крикнув мимохіть Кармелюк від припливу невимовного зворушення і крикнув так голосно, що міг би звернути на себе увагу вартового. Але в одну мить він вхопив висланцю і склав її на грудях, по чім довго прислухувався, ледве віддихаючи. Доперва перевіршивши, що довкруги все спокійно, рішився він глянути на свій скарб.

З перших оглядин Кармелюк завважив, що з останнього колінця очерету виглядає папірець. Він обережно розмотав стяжку тонкого паперу і, розпростерши на підлозі, підніс її до смуги світла.

На стяжці були написані слова. Кармелюк напружив

зір, заострений в темряві і перечитав дрижачим голосом ось що:

„Аз і Олеся готові голови положити, а спасти батька. Є ще три соколи. Викинь нам крізь вікно вісточку. Смички одержиш крізь двері. Коли ні, то дай знати як?

— Господи! Вона, моя зірочка, тут! Я не один! — і Кармелюк, зморений на тілі, змучений на душі не віддеряв і з риданням притиснув до грудей клаптик паперу...

Кармелюк до того степеня був опянілий тою щастливою несподіванкою, що малі що не зійшов з розуму.

Йому ціліську ніч привиджувались не сни, а змагання, мрії його душі замінялись в образи, які цю смердячу, вогку, холодну діру прибирали райськими картинами і наповняли невиясненим добром... Щойно над раном він заснув, але не на довго і тримтяче у його нутрі щастя будило енергію.

Пробудившись, Кармелюк зараз припав устами до записочки, наче до святощів і гарячо помолився; після цього він з любовю став оглядати стрілу, яка принесла йому радість. Показалось, що і другі колінця її не були порожні. Розщіливши їх, він витягнув із середини кілька тонких ниток і голку. У його положенню цей прибуток був дуже важний. Вчера він хотів було написати до своїх приятелів, але не було хліба і швидко стемнілось, а тепер став він думати, як це вчинити. Передусім чим писати і на чим? Розуміється, що іншого чорнила він не міг дістати, крім власної крові... а присланий папірець, хоча й прикро було його звертати був на відворотній стороні чистий. Кармелюк вибрав із скалок стріли одну остру, похожу на перо, проколов голкою скіру на руці і став набирати на штучне перо витікаючі капельки крові і став виводити на папері букву за буквою... Багато часу і упертого труду змарнував він на писання, але до раннього арештантського обіду цидулка таки була готова; на ній стояло:

„Друже мій і ангеле небесний! Ви спасли мене від самогубства. Доставте пильник і до спуску полотно частинами”.

Завинувши цей папірець в трубочку, Кармелюк обліпив її хлібом, так, що вийшла дебела кулька, величиною в картечку. Тепер треба було вправитись і влучити тою картечкою в дірочку, пробиту стрілою в склі. А треба додати, що пробій, вибитий стрілою, мав неправильний вид звізді з промінястими розколинами; витворені тими розколинами трикутники — одні падали на підлогу, другі стреміли у вікні.

Кармелюк попробував звільнити праву руку від наручників; це йому легко вдалось, бо за останні часи він значно похудів. Тепер нічо не перепиняло рухам його руки, але залізний пояс, який його притягав до стіни, непрекладжав приняти відповідну поставу до кинення. Йому пильника й тільки треба було до цього пояса, бо „визуватись” і знімати наручники він умів гарно вже давніше.

Кармелюк принявся кидати кулькою у розбите скло; але перші проби були невдачні і кулька влучала то в стіну, то в залізні грани, відскакувала на підлогу і закочувалась в яку небудь щілину. Доводилося за кожним разом повзасти по підлозі і нишпорити руками, щоб в темряві найти кульку. Кармелюк не відчував умучення; по добрій годині вправи він став вже влучати ліпше... Але коли кулька вдаряла в скло, то спричиняла своїм ударом бреші в скла, який міг почути вартовий... Із страхом нахильався тоді отаман до щілини, прислухався і доперва тоді, як переконався, що на коридорі тиша нічим не скаламучена, поновляв свої вправи... У такому очайдушньому і тяжкому киданню домородного наряду, минуло кілька годин часу... Кармелюк вже сумнівався, коли нагло і несподівано, майже смерком попала кулька в ціль, вибила два відломки скла й зникла з ними за бійницею...

Другого дня раненько наш вязень принявся оглядати вікно, чи можливо крізь нього вилізти. Йому здавалось, що хоч би й перепилувати залізні перехрестя, то отвір буде такий вузький, що крізь нього дитина не перелізе... Остаточно, воно високо і з причини грубих стін його ледве видно... Ех, коли б не той залізний обруч!

В голові Кармелюка блиснула гадка; він підвівся з

плити і вхопився рукою за кільце. Плита на якій він сидів, піднімалась, а під нею виднілась кам'яна труба, глибиною в три сяжні, яка одним кінцем виходила у пропасть; труба служила як канал відводячий для нечистоти... Піднявши її, вязень глянув у кльоаку: отвір був не ширший як на четверть аршина в промірі і, розуміється, крізь нього могла перетиснутись хиба новонароджена дитина, але за те тут же, під плитою, можна було зберігати на припаси все, що треба. Начальство, будучи переконане, що з тобі башти не можна ані викопатись, ані викарабкатись, не переглядало приміщення в нутрі, а тільки крізь глипку в дверях провірювало присутність і заховання вязня, та тим і вдоволялось. Коли б не те, то розбите скло було б заважене і спричинило б дослідження причин. Кермелюк зразу і боявся цього, опісля лише корчився від зимна, та розгрівав себе руханкою; добре ще, що тоді в пору було тепло і зима якось барилася. Серед таких обставин розбите скло навіть поліпшило вязневі умовини життя, бо його приміщення стало перевітрюватись.

І знов потягнулись дні і ночі; але вони вже не убивали енергій у Кармелюка: свідомість, що за тою каміяною стіною і в самій тюрмі находяться друзяки, готові для його спасіння віддати життя, певність, що між ними є ангельське серце, любляче його, відкіненого, заклеймованого, проклятого — все те наповняло його душу таким щастям, при якім і злідні і страхіття теперішності розходились туманом і таяли у яких проміннях надії. Тепер він міг і терпіти і ждати без краю... А життя минало однomanітно: ніяких вісток від друзів не було і одинокою, покищо незрозумілою для вязня новиною було це, що йому стали підпускати і наварювання. Раніше окраєць хліба, шматок сала і ківш води заносив один сторож, а тепер при кінці коридора припинявся обідовий відділ, серед якого Кармелюк розріжняв і голос Шкарбuna... — або йому може так видалось... На всякий випадок і в поліпшенню їжі бачив безвпинні заходи приятелів...

Остаточно, при кінці другого тижня, вже добрим смерком, знов бренькнуло скло і посыпались його від-

ломки: однак мимо напруженої уваги Кармелюка — стріла в них не падала: він обнишпорив руками всі плити, порізав руки відломками скла, а стріли не находив... Огірчений і розчарований він не спав майже цілу ніч і дожидав досвітку... Вкінці мутний день настав і вияснив, що стріла пробивши останнє в горі скло, ударилась об камінь і сковзнулась на залізні гратеги, де й задержалась на перепліти... Треба було бодай легко трунути її, щоб вивести з-рівноваги, але чим? Кидати знов картечкою з хліба було дуже ризиковно: можна було і бренькотом скла накликати вартового і вбити третю шибку, а тоді, при надходячій зімі, вязневі довелось би або добровільно замерзнути, або обявивши начальству що скло побите і тим дати привід до слідства... Кармелюк звільнив руки з наручників, скинув чимерку і, звинувши її у клубок, став ним влучати в стрілу: врешті, по довгих змаганнях, руки з наручників, скинув чимерку і, звинувши її у клубок, ча записка:

„Олеся з болем серця поручає батька приятелям і Богові. Мусить відіходити, але вернеться... Діло, хоча й тихо, але йде вперед”...

**

А тимчасом Розалії з голови не виходила думка про позначення комandanта роздавати арештантам булки. Як цю нагоду вихіснувати, щоб переслати свому улюблениму записку в булці? Адже не вона сама буде роздавати- А вкінці, вона не може й визначити окремо для Кармелюка булки: тоді останню неодмінно розріжуть і переглянуть... Що чинити?

Довго ломала собі голову пані і остаточно зупинилася на слідуючому: в канцелярії її чоловіка, яку він перевіз із собою в Камянець, находилось багато підписаних блянкетів відносних, наказів, подань і т. п. Вона вибрала однакових до сорока штук і незамітно попідчеркувала червоним олівцем у кожному деякі слова, ряд яких для чужої особи не представляв ніякої льогічної звязі, а для посвяченого в таємницю особливо такого розумного, як Кармелюк, зложити шифровану записку... Щож торкається

начальства, то вона, побачивши на всіх сподах булок державні однакові паперці, не зверне уваги, і коли б і звернуло, то нічого не зрозуміє. Загадала — зробила. Розалія зазначила на блянкетах слідуючі слова: „вся без останків... ловідомлення... дожидай хлібом... землянці... дорожать... весняні сходи... небезпечні...”, веліла на них спекти булки і відправилась з ними у твердиню.

Команданта вона не застала дома і мусіла звернутись до наглядача. Цей стрінув поважану пані з належним по-важанням і велів оглянути булки. При Розалії вчинено оглядини хліба і наглядач перелякав її дуже тим що казав з булок поздирати папери. Сторож попробував здирати, але вони прилеклись до хліба; тоді він став прямо обстругувати споди аж до мякушкі.

Розалія прикусивши уста, то червоніла то блідла з люти.

— Чому це ви, пане, нищите хліб? майже третю частину зрізуєте!

— Після інструкції, вельможна пані, — відповів всміхаючись, наглядач.

Що ж проти мене, пані маршалкової, інструкція? — скрипіла вона і глянула на доглядача гордим, повним зневаги поглядом.

— Боже борони! Це взагалі... форма...

— Яка форма?! — крикнула піднесеним голосом Розалія — Проти кого? Коли пан мене підозріває, то хай лішче велить хліба порозкраювати... Може бути... ха-ха!... я там заховала для арештантів ножі?!

Правда, пані; на пробу можна розкрайти кілька... — і він взяв пять хлібів і сам їх розкроїв на дві і три часті...

— Ну, тепер я панові скажу, що я пожаліюсь і коман-дантові і губернаторові за образу.

Наглядач очевидно злякався.

— Я тут не винен, вельможна пані... Мені приказу-ють... вимагають... накази строгі... А врешті, я решта булок розрізувати не буду...

Розалія дрібку успокоїлась і сказала з повагою:

— Я прошу, щоб кожний арештант одержав по бул-

ці, щоб і сидячих одинцем не минули і обділили цілими, а не покраїнами булками.

— Будьте спокійні, пані, кланявся винувато наглядач, — і простіть: що робити — служба така!

Розалія кивнула головою і велично вийшла з прийомної: більше не можна було їй нічого вчинити і доручення розкроєної не цілої булки з папером залежало від припадку... Вона рішилась повторити ще раз пробу, але все краще придумати.

XCI.

Шкарбун ніяк не міг підкупити сторожа: вже він його спокушав навіть десятма червінцями, але мягкий і податливий на всілякі можливі датки сторож був у відношенню до Кармелюка невблаганий. Його лякала одвічальність і він був переконаний, що за поміч до втечі, — що зносини з Кармелюком до того йшли, він не сумнівався, — йому прийшлося би наложить головою, а відхилитись від одвічальності було неможливо, бо тільки цей один сторож мав сполучення з баштою.

Шкарбунові остаточно вдалось підкупити цілу камеру постійними вгощеннями. Сторож з охотою носив сюди горілку і пиво і провізію, а навіть і карти; сам лишався іноді в камері, будучи сам не від того, щоб не перекинути в „челюсти”, або у „око”. Притаєний в ньому нахил до напітку став розвиватись від часу зближення до Шкарбuna доволі бистро, так що останніми часами часто-густо сторожа принукували пянствувати й за днія, так, що він навіть при розношуванню обіду бував пяний. Але в заміну за вгощення Шкарбун міг вистаратись для батька прибавку хліба і приварку, а для себе зачислення до відділу, що розносив їжу. Вже з тиждень ходив він при хлібі і при лохані, але все таки сторож не допускав нікого до дверей камер, де сиділи арештанти одинцем, а які були приміщені по баштах. Лише з-поза вугла коридора, Шкарбун міг дати знати про себе батькові криком, або сваркою з товаришами.

Одного разу, в часі розношення обіду, сторож був таки добре пяненький: ноги в нього не находили точки

опори, а руки тремтіли. Шкарбун це завважив і насторожився. Коли відділ підійшов до башти, яка виходила на подвір'я, сторож попробував було подати в камеру воду, однаке не міг її донести й вона уся розхлюпалаась; тоді він попросив Шкарбуну подати на його очах хліб і воду крізь глипку. Дальше вони пристанули у коридорка Кармелюка.

Прикажеш налити в миску борщу? — звернувся Шкарбун до сторожа.

— Прикажу! — муникнув цей.

Шкарбун вхопив миску, відвернув її дрібку від очей сторожа і, положивши на дно лівою рукою якийсь суперток, кникнув товаришеві: „наливай”!

Цей, не гаючись, перехилив у миску велетенську варену мутної юшки, опісля додав другу і наповнив миску до самих вінців. Шкарбун подав її швиденько крізь глипку з велетенською байдою хліба, опісля ж налив у виставлений кухоль води. Сторож за тим всім зірко слідив і покрикував: „Тільки ані слова! Ані знаку! Я знаю тебе...”

Шкарбун на цю замітку відповів добродушною усмішкою і з сяючим від щастя лицем звернувся до відділу.

А дід, подаючи миску, встиг таки шепнути крізь глипку: „обережніше їж, батьку” — і Кармелюк почув цей шептіт; він вхопив миску і ледве повів ложкою, як зараз таки завадив до чогось тяжкого. Він витягнув цей придаток до борщу і підніс до світла: крізь розмоклий папір стреміли три англійські пильники, складаний, середньої величини ніж і невелике долото...

Радості Кармелюка не було границь: ось тепер він позбудеться залізного обруча і буде свободний!

Підкріпивши свої сили, Кармелюк принявся зараз таки за роботу. Пильники показалися знаменитими і до вечора залізний пояс був перепилений. З дитячою радістю скинув вязень з себе цього зненавидженого обруча, здійняв наручники і став доконувати всяких можливих гімнастичних вправ не виключаючи навіть підскоків. Ця гімнастика розім'яла його задеревілі від сидження члени, поділала взагалі оживляючи на ціле тіло і піднесла нас-

трій душевний, а головно огріла і Кармелюк міг тепер і днем і ніччю, — особливо ніччю — розгріватись. Він змайстрував перепилований пояс так, що міг одягати його на себе і замикати наче пряжкою, — будучи певним, що він не спаде.

Другої ночі Кармелюк задумав дібратись до вікна. Воно було високо і починалось в чотирьох аршинах від підлоги. Рукою дістати до перших залізних перекладин він не міг, мотузка у нього не було. Попробував він було закинути свою чемерку, але вона розпластовувалась в лету і ніяк не могла проскочити, або зачепитись за вузькі перемижки грат.

— Ні, — промовив на голос, падаючи від умучення: нічого тут з біса не вийде... Тутечки доконче потрібний мотуз... Зробив би вузол і в один мент за грати. Але де роздобути мотузу?... Де?! — крикнув він по кількох хвилинах втішно. А із своєї сорочки!...

В одній хвилині відірвав вязень по пояс приділ, розірвав його на кілька однакових пасів, кожну скрутлив жгутом, перешив для скріплення, а опісля звязав мертвим вузлом. Ось і готовий мотуз, на три сяжні довгий. Кармелюк попробував його силу в руках і вдоволившись, зробив на одному кінці великий вузол, завязавши в нього невеликий камінь; тепер вигідно було кидати таким пристадом і Кармелюк попав вузлом за грати, за якими він і застряг. Кармелюк потягнув за мотуз, сіпнув кілька разів і поліз до вікна, опираючись в стіну ногами. Дібравшись до грат, він ухопився за них руками, переліз у бійницю і сів на варцабі. Він став оглядати вікно. Кадовб його, при вході у вікно, містився свободно, але до грат отвір звужувався і він з трудом до них пересунувся, а за гратаами було ще обрамовання... Одним словом, рішив він, коли перепилить грати при самому мурі і виломить обрамовання, тоді буде можливе, хоч і з великим напруженням, перетиснутись... На всякий випадок, була це одинока дорога на волю. Від цієї ж таки ночі він рішив перепилити по одній граті, але виявилось, що на неї мало ночі... З поворотом Кармелюк поліз не по мотузі

лише взяв його з собою, а сам, витягнувшись на руках, зіскочив...

Тепер Кармелюк цілими днями спав а по ночах коли в твердині все стихало, брався за роботу. Приятелям своїм він знов, в кульці хліба, післав вістку, що інструменти одержав і працює коло гратів... Просив, щоб йому для спуску прислали частинами простої „десятки“*) а кілько — хай обчислять.

За кілька днів вязень одержав несподівано замість хліба цілу булку. Із затаєною радістю він став оглядати цей подарунок і завважив палірець. Кармелюк став його уважно оглядати, думаючи що він прикріплений навмисне, але вже за першим поглядом на урядовий блянкет він додавався, відки походить ця булка, а підчеркнені слова пояснили йому і значіння посилки.

— Знов вяжеться чортова ляля! — крикнув він, відкинувши в кут булку. — Сама завела в западню і лізе ще „уся без останків“. „Землянкою“ манить... Ех, вибачай, пані! Мені й подумати про тебе молосно... а при небесній зіронці навіть гріх!... Але що це значить: „хлібом дорожать?“... Невже ж вона пристала до моїх спасителів? О, це було б страшне... Але ось останній вислів треба так зрозуміти, що до весни я свободний, а з весною почнуться мої мордування... Це вона могла перевідати... і це треба забити цвяшком в голову!

Час волікся. Пиловання йшло поволеньки. Кармелюк, покористувавшись булкою, заклеїв нею горішнє скло у вікні на глухо, а середнє з трьох сторін, четверту ж шибку лишив вільною для переписки. Тепер стало в башті тепліше. За тиждень він одержав крізь глипку не пів бохонця, а цілий, а в ньому п'ять аршинів вузенького полотна. З великою радістю заховав він те полотно в своїй скованці і дожидав другого хліба.

Надходили Різдвяні свяtkи, але замість зими стояла препогана погода — дощі, мряка і проникаюча вогкість. Кармелюк дуже добре зізнав, що в такий час на Поділлю,

*) Грубе полотно в десять пасем.

а особливо довкруги Камянця, околиці вкривались не-прохідними болотами; це для втечі було невигідне; достаточно і підготовляючих робіт лишалось ще доволі. Від приятелів він не одержував більше запасів, але за те чув часто голос Шкарбуня і по деяких, долітаючих до нього словах, пізнавав, що заходи невтомно поступають вперед.

**

День перед Святим Вечором долетіла до вуха Кармелюка якась голосна розмова в коридорі. Один голос, захрипливий басок, без сумніву виходив з уст якогось військового, а другий — жіночий; останній видався йому знайомим.

— Я це придумала, мій любий пане команданте, — чути було сопрановий голос, — з двох причин: по перше, щоб наділити бодай чимбудь нещасливих на кутю... і додам... при особистій моїй присутності, бо... не гнівайтесь, пане, але я не конче довірю тутешній прислuzі: моїх булок многі не одержували... особливо неодвічальні... А по друге я маю при цьому нагоду всіх бачити.

— Ха, ха! доволі бистроумно, моя добра пані!

— Це, як кажуть французи... — відчеканив майже біля дверей Кармелюка сопрановий голос.

— Вона, Розалія! — вибухнув Кармелюк, не здаючи собі справи, яке чуття обурення піднялось в ньому.

— Так, як кажуть французи, — говорила дальше Розалія. — *L'amour est plus fort, que la mort. Cherchez... On feras tout, pour vous sauver***) .

— Я з цього, моя пані, — ні бе, ні ме не розумію, — засміявся командант.

— Ах, я і забула... „пшепрашам!” — всміхнулась Розалія і гарячим поглядом окинула комandanта.

У тій хвилині сторож відчинив двері. Кармелюк склонився з своего місця так розсіяно, що забув скріпити й защіпiti на собі залізний пояс і ледве здержал його рукою. Французьку мову він розумів дуже добре і, хоч йому воля була дорога, але обридливо було одержати її з

*) Любов сильніша смерті. Глядіть! Все зроблять, щоб вас спастi.

рук Розалії; коли ж відчинились двері, без сумніву після її бажання, то йому блиснула думка в голові, що розбите вікно його зрадить і видасть... а до нахлинулого страху прилучилася ще й злоба на цю жінку, яка його попхнула із-за зледащіої примхи на такий страшний випадок.

— Ось пані тобі лотрові, на святки дарує! — сказав чванливо командант.

— Маю честь подякувати, ясновельможний пане! — відповів по салдатськи отаман.

— Можна дві? — спитала шепотом Розалія у свого сопутника і одержавши притакуючу відповідь кивком голови, взяла з довгого полумиска одно кільце ковбаси і, прилучивши до нього незамітно друге з під салопа, подала вже вязневі два.

Кармелюк приняв їх з пошаною, але на неї навіть не глянув. Коли ж командант спітав його, чи не має він яких жалоб, то арештант відповів сухим, знаменним тоном:

— Ніяких, ваша світлість! Тут лучче як у „землянці“. Я те все вже викинув з голови...

— Ах, ходімо! — застогнала Розалія. — Мені недобре... таке страшне враження...

Двері замкнулися, замок дзвякнув... і Кармелюк лишився знов сам один в темноті. Він взяв ковбаси в руки і почув, що одна з них незвичайно легка; надломивши їй чим скорше, він побачив, що вона ціла виповнена вязками сильної тасьми... Це йому було так необхідно потрібне і вона, ця пані, наче вгадала його бажання і виповнила його із самопожертвою, а він за це ще й її образив... Тепер до радості, викликаної придбанням найпотрібнішої до сполуки із зовнішнім світом речі, прилучилася грижа совісти.

На самий Святий Вечір Кармелюк знов одержав цілий хліб і найшов у ньому полотно; він тих два кусники скрутлив жмутами, зміцнив голкою, на цілій довжині зробив ще три вузли і одержав тим способом вузловатий мотуз на три сяжні, це було около десятої частини висоти з башти вниз.

Таким чином кожного тижня одержував Кармелюк в хлібі по п'ять-шість аршинів полотна. Тепер, при помочі тасьми, він міг правильніше комунікуватись з приятелями: йому цією воздушною почтою передали і додаткові інструменти і деякий запас паперу, а навіть олівець, так, що вже більше не треба було пускати крові. Приятелі тепер точно знали, як поступає перепиляння грат, чи не прокинулась дбайливість і обережність начальства і т. д. А Кармелюк також знов, що коли все буде готове, то Олесю повідомлять і вона явиться, а і плян втечі був назначений...

Одного разу, під кінець січня, Кармелюком заволодів невимовний страх, спричинений розмовою комandanта з наглядачем, які переходили мимо його дверей.

— Ці обі башти, здається дуже холодні? — вивідувався комandanт.

— Так і е. Печей нема. З коридора лише йде тепло крізь щілину в дверях, — пояснив наглядач.

— Отже можна його живцем заморозити?

— Дуже можливо... За те безпечно...

— Гм! Припустім... Але все таки не порядок... Не можна... Під числом приймили, під числом повинні й віддати. Ось що: коли потиснуть морози, то перевести його в західні башти...

Кроки й голоси замовкли.

Кармелюк негайно дав знати про це розплучливe положення товаришам, просячи, щоб вони сторожили коло скали і завсіди були готові... Цілими ночами він працював і рішив лише з трьох сторін підпилувати грати, а четверту відігнути... А лишалось ще перепилити два кусники рами... На все треба було часу, а січень кінчиться...

Кожного ранку виглядав Кармелюк крізь віконну щілину, — чи не припав сніжок, чи не вкрив іней дерев? Але, на превелику його радість, погода стояла тепла, ясна... Ще можна було боятись морозів в першій половині лютого, але в другій звичайно в краю вже починались відлиги... І Кармелюк пережив це розплучливe веремя, встиг перепиляти грати і навіть з одної сторони — раму. По-

лотняного мотуза у нього, після його обчислення, було сяжнів на двадцять, а в додатку був ще кусень від сорочки, який він розірвав на кусники і зробив з нього мотуз на три сажні; значить, коли пришлють ще один кусник, тоді буде зовсім досить... Лишалось отже томитись у тій клітці не довше як тиждень, а там — воля Божа!

Але сподівана подія приспішила цю важну хвилину. Був кінець лютого і кінчилася перша неділя посту. Погода стояла чисто весняна. Кармелюк одержав вістку, що Олеся в місті і був оп'янілій радістю; він дав знати, що коли настануть темні, безмісячні ночі, він спуститься у пропасть, а коли випаде темна бурхлива ніч, то і швидше... щоб йому більше нічого не посылати, бо в понеділок він одержить останній хліб... Але прийшов понеділок, а хліба цілого йому не дали, а враз з тим не дали й приварки... Очевидно щось зайдло із Шкарбуном... Певне накрили. А, може бути вислідили тих, що сторо жили на дні пропasti, у його скали?... Ці питання розпеченими голками входили у його мозок і точили серце тривогою... А до всього ще й погода, як завважив із своєї обсерваторії вязень, відразу змінилась: дунув північний вітер, показались зразу дрібні, наче крупи, сніжники, опісля стали падати й більші... Кармелюк викинув крізь вікно вістку, що коли не уйметься снігова буря, а кріпшишиме вночі, щоб товариші були готові.

Кармелюк оглянув вікно і долотом відігнув раму; пеперилляти другої не було часу; в крайній потребі він скине чемерку й перелізе в одній сорочці. Він опісля оглянув свій мотуз, прикріпив до нього заласовий кусень, взяв у спідні штани складаний, сильний ніж, долото за пазуху, кинув всі решта інструменти і ждав... ждав, наче на вуглях, ночі... Крізь заклеєне вікно долітало виття розшалітої метелиці...

Коли в твердині все змовкло і, після обчислення Кармелюка, наблизилась вже північ, він нагло встав і виліз на вікно... Грати були вже відігнені; тепер лишалось тільки висадити раму. Вона вже була підготовлена й ледве держалась. Він натиснув рукою і вона висунулась на

зовні; порив вітру відразу підняв її, вирвав із гнізда і зі скаженим голосінням поніс свою добичу по скісній лінії в глибину... За ревом бурі навіть не можна було чути, де і коли вона впала... Хуртовина увірвалась крізь відкрите вікно і в башту, закрутivши у ній ледяним вихром... При сильних поривах вітру здригались навіть залязні двері.

Прикріпивши до грат мертвим вузлом мотузу, Кармелюк напружив усі сили, щоб перелізти крізь вузький отвір у вікні... Але в чemerці було це неможливо... Тоді він зірвав із себе верхню одежду, викинув її за вікно і в одній сорочці попробував перепхатись, але надармо; і в одній сорочці ледве-ледве міг пересунути одно плечко... Вхопившись за зовнішну частину вікна і другою рукою, він став напружувати всі свої сили, щоб перетиснутись, але груди тріщали, а користі не було. Коли йому причулось, що коридором хтось перейшов, то він хотів висунутись назад, але і це вже було неможливе: він пряма застриг у бійниці і до ранку мав замінитись в груду леду... Розпука подвоїла сили і Кармелюк, обдираючи до крові шкіру, мало що не ломлячи собі ребер, пересунувся таки на пядь, опісля ж ще на пядь... і почув, що він вже на свободі... Вхопившись за свій мотуз руками і обвивши ним ноги, Кармелюк віддихнув на один мент; тепер щойно він відчув силу вітру; ним вже в горі гойдало, а довгий кінець мотуза десь у сніжній пітьмі метався на всі сторони, наче ранена і розлюченна гадюка. У тому білому тумані наче якесь страхіття крутилось і вило над безоднею; у безсилій люті воно шарпало і уносило все, що йому попадалось на дорозі...

XII.

Кармелюк почав спускатись. Природна сила і вправи через останній місяць придавали його рухам певності; але чим нижче він спускався, тим небезпечнішим ставався спуск: продовжувався маятник, якого кружок становив Кармелюк, побільшував свої розмахи під напором вітру, який збивав його гойдання з рівної лінії і заставляв часто битись ребрами до скали... А до того зимно наскрізь

пронизувало груди нещасливого вязня, а головно заморожувало руки... Кармелюк квапився, наскільки лише міг, мимо того, що був приготований і на це, що кожній хвилині може зірватись і шубовснути в пропасть... Ось останній вузол... Нога глядить за другим, але описує лук вже в пустому просторі... Під ногами в нього провалля сажнів на чотири-п'ять, міркуючи по долітаючих відти звуках і ліхтарнях на мості... Кармелюк не обчислив віддалі, а головно, не брав в рахубу, кілько убуло мотуза на вузли... Тепер він повис у виді велітенського маятника над пропастию і гойдався під подувом вітру. „Кінець! Кінець усьому!” — мигнуло лискавкою у його застиглому мозкові і Кармелюк, для вкорочення мук, хотів було відкрити долоні і кинутись на гостре каміння, але закаменілі пальці відмовили послуху...

А вітер з якоюсь злобною силою ще більше розгойдував заціпенілого Кармелюка, обліплюючи його сніжним порохом, який засипав йому уха, заліплював очі... Кармелюк ніби чув слабі крики з долу, то завмираючі, то голосніші йому привиджувались кроваві вогники, що піднімалися вгору і опускалися до нього на стрічу. Вкінці серед безладно морозячих вражінь блиснула йому гадка: коли б так побільшити розмах рухами тіла, то чи рух гойдання не приблизиться до уровня моста? А пригадують собі читачі, що міст лежав на десять сажнів вище річки, а Кармелюк висів на п'ять сажнів нище моста...

При перших з'усиллях бідолашного утікача, очайдуне гойдання понеслось швидше і розгін його збільшився... Відчувши удачу, замерзаючий напружив всі сили і став розгойдуватись над пропастию у морозячому віддихові бурі, у філях паляче-зимного снігу... Ні рук, ні ніг він вже не чув, а лише лицарськими грудьми із свистом протинає він воздух і голосно, широко отвертим ротом, втягав до своїх легенів голки морозу... Після пято-го полету велітенський розмах приблизив його на стільки до моста, що Кармелюк завважив на ньому сани і могутню постать з розпростертими руками біля самих перил...

— Ще, батьку, надай ще!...

Від надмірного напруження в Кармелюка заперло дух... Щось молотом стало йому бити в груди... а він все напружується до останнього. В голові в нього заклекотіло, замерхтили в очах іскри, — чи може він сам закрутися у вихрі лисковок... Нема більше сил!...

Але міст мчиться до нього... Ліхтарі під ним опускаються... ось... ось один у самих ніг... У цей мент чиєсь сильні руки схопили його і спнули вниз... Полотняний мотуз не видержав, урвався... і обі постаті тяжко повалились на плити моста.

Якась жіноча постать, ціла закурена снігом, підбігла з тривогою; але лежачий під Кармелюком Гололобий успокоїв її:

— Батько на мені цілісінський, а ви, пануньцю, давайте швидше, повстянки і кожух.

Напівживого отамана живо натягнули повстянки, нахинули баранячий, пухнатий, з великим коміром кожух і посадили поруч з панною в сани.

— А съорбни-ка батьку, „мокрухи”, — підніс Гололобий пляшку, — та й гайда!

— Добре що така кінчина світа! — завважив візник, ледве стримуючи кріпкого, повної крові, винохода. — А все ж таки радше втікати чим швидше від лиха!...

— З Богом! — крикнув Гололобий. — А ми здогонимо...

Кінь рванув, сніг заскрипів під полозами, сани сковзли з моста і, вибравшись обережно на берег, понеслись по рівні у заметіль...

В тих часах, зараз таки за „турецьким” мостом, на ліво, тягнулися якісь фільварки, а направо за двома трьома хатинками починалась пустиня, яка рівним узгірям тяглась на сім верст; даліше вже починалися переліски, а за три версті ще даліше тягнувся дрімучий ліс.

Хоздодат знову, що коли вони доберуться до ліса, то він їх в собі скріє. Погоня могла бути небезпечною, поки вони не вибралися за межі міста, а там вже не зловиш... Тому то він і підганяв доброго коня що лиш духу, придержуючись не самої дороги, а її напряму. Одинокою вкад

зівкою в цьому, білому, морю був йому один вітер...

Олеся, коли сани минали тюрму, слідили з страшним, нервовим напруженням, щоб вітер не відкинув коміра котуха в її сусіда, або щоб не розхрістав пол; вона іх придергувала рукою, поглядаючи на вертливі шалені хвили снігу і прислухуючись до виття дикої метелиці! Вона хотіла і закутати тепліше напів застиглого товариша, а головно — укрити його перед ворогами, які могли за ними гнатись на крилах бурі...

Ледве втікаючі відіхали з верству від міста, як Хоздодат завважив, що сани стали натикатись на якесь каміння, пеньки, або грузнути у снігових заметях!... Мимо того, що кінь був молодий і сильний, але його скорість увірвалась і перейшла у тяжкий хід кроком... Вітер також наче змінився, так що візник, згубивши попередній напрям, не знов вже, якого держатись. Він припинявся, щоб дати коневі віддихнути і прислухатись самому... Крізь свист вітру до нього долетів якийсь слабий звук, похожий на виття вовків; Хоздодат приложив кулак до рота і затрубів у відповідь, — виття скріпилось і стало наблизатись.

Кармелюк через увесь цей час не промовив і словечка. Олеся чула, як він тяжко віддихав і тримтів і також боялась відізватися до нього й словом. Тепер же її напав страх на гадку, що Хоздодат збився з дороги... Вона звела комір свого байара, щоб забезпечитись від пекучого вітру і острахом завважила що з білих, снігових туманів виринала одна, а за нею і друга, кінна постать... Олеся розпростерла було беззбройні руки, щоб заслонити дорогоого отамана, але Хоздодат крикнув до над'їжджаючих верхових:

— А що, круків не видно?

— У таку відьмину колотню і сам чорт не вискочить з пекла... відповів ближчий. — Ось і ти, пане хвільозопе, збився з дороги... Треба було „різати“ проти вітру... Марш! За мною!... Я буду держатись лівого плеча, а ти, боковий, крий праве.

Повернули на право і за пів години вибралисъ, вже

як не на дорогу, то бодай на рівну поляну... Олеся пригорнулась до Кармелюка, щоб переконатись, чи живий він, та чи перестала його мучити ледяна дрож. Але її сопутник сидів тепер зовсім спокійно, а віддих його став рівномірним.

По півгодині бистрої їзди почалися переліски; хоч дорога між корчами й деревами була утруднена і змучений кінь став звільнити кроку, але кожний із подорожніх відчув у своєму серці глибоку радість, бо тут стеження вже було неможливе. Дмитро післав Гололобого вперед до лісу, а сам під'їхав до саней.

— Ну, що, друже, відтаяв бодай трохи? — крикнув він, нахилившись до піднесеної коміра кожуха.

— Відтаваю... — почув глухий голос. — А де ми?

— А майже на передній сторожі... малий перехід і ліс...

— Де „дика коршма”?

— Туди й походом йдемо...

— Гоп, гол! — донісся в цій хвилині спереду голос.

— За мною! Не буде і двоє гон*) до лісу!

— „Вонмем!” (уважаємо) — відгукнувся Хоздодат і рванув через рів виноходцем.

По кількох хвилинах подорожні вийшли на вузку, але певну стежку...

Дмитро з Хоздодатом рішили не припинятись, а іхати до коршми, де було вже певне пристановище. Передом, слідти за стежкою, поїхав Гололобий, який знаменито знов всі переходи місцевих лісів а Дмитро взявся охороняти зад. Сам же візник, насунувши шапку на уха, пустив віжки і став дрімати... кінь поплівся ступаком... В лісі було зовсім тихо, а навіть тепло; пухнастий сніг падав без шелесту крізь галуззя дерев... Сани мяко ховзли...

Кармелюк відкинув комір, який закривав зовсім його голову і, обнявши рукою дівчину, притиснув її до своїх грудей.

— Господи, ангеле небесний! За що мені таке щастя?
— кликнув він, не можучи стримати сердечного пориву.

*) Двоє гон — пів кільометра.

— Матінко Божа! — шепнула Олеся. — Чи не покалічиває ти собі рук, не перебив ніг, коли зірвався?

— Ні, моя зірко! А хоч би і переломив навіть кости, то чи ж це варта твої радості, яка тепер кипить у моєму серці? Та за щастя бути з тобою, слухати твого голосу, глядіти на тебе — я би пішов на всі муки.

— Не говори цього... мое серце не віддергить! — сказала бурхливо з сльозами в голосі дівчина і притулилась міцно плеча свого приятеля. — Боже! Скільки мук я перенесла, коли ти сидів! Тільки й думок було, що про тебе... про твій рятунок...

— Ангеле небесний! Та чи я варт твого піклування?

— Як же ж не варт? Коли ти мені наймиліший зі всіх!...

— Моя горличко, моя розрада! Ось питала як зі мною, а в тебе самої руки холодні, наче лід... чи не відморозила?... — і Кармелюк притягнув Олесині руки до своїх уст і став їх гріти поцілунками і віддихом...

Дівчина хотіла було освободити свої руки... Її здавалось, що для такої обожнюваної людини її душі було понижуючо і ніяково так з нею панькатись, але непереможене зворушення ослаблювало її силу і волю...

— Ой, мамцю моя! — тільки й шептала вона. — Не сміла я mrіяти... Ой, не варт я! Не варт!

— Ціни тобі нема, мое щастя, останнє щастя на світі! — крикнув Кармелюк і, пригорнувши Олесю до своїх грудей, став обсипати її палаюче личко гарячими поцілунками...

Олесею заволоділо пекуче і могутнє почуття, залило солодким трептінням душу і затуманило якимсь чарівним похміллям голову: замість протесту дівчина відповіла на ті поцілунки поцілунками.

— Я не знаю, де я, і що діється зі мною! — говорила вона у зворушення. — Так би і вмерти зараз! Ах, як ти висів і гойдався над пропастю... Я не знаю, як я пережила цей страх!

— Що й згадувати?... Минуло й Бог з ним! А тепер я на волі... і в раю! Скажи ж мені, моя пташечко, любиш ти мене?

— Більш життя мого!

— І не побридишся мого низького стану? Не злякаєшся моєї проклятої долі, не пожалієш своєї чистої, святої душі, щоб нею розігріти тъмавий холод моєї?...

— Навіки... навіки... Більшого щастя ні тут, ні там!
— шептала Олеся.

— Так будь же моєю дружиною! — кликнув Кармелюк. І я божусь тобі, що решта мого життя положу в твоїх чудових ногах; всі мої думки, всі мої бажання нагнү до твоєї волі... і в ній одній бачитиму радість і щастя!

— О, мені не треба такої неволі! — говорила, ласково, Олеся. — Прошу тебе лише: бережи себе!

Хоздодат давно вже на пів лежма спав, а кінь, не чуєчи ніякої принуки, зразу біг трухом, опісля змінив свій біг на змучений, широкий крок, а врешті й зовсім станув. Наші подорожні упоєні щастям любови, були однесені в крайну чарів і не запримічували нічого, що довкруги них діялось. Слови вже були безсильні висловлювати їх чуття і лише одні поцілунки, та рвучо-бурхливі обійми могли по частинам виявити настрій обнятих полум'ям душ...

Нагло роздався голос Гололобого біля самих саней:

— Чого ж це ви, панове, стоїте? Я, встиг вже і в коршму заглянути.

— Що сталось? — підіїхав в тій хвилині і Дмитро. Закохані прочунались. Хоздодат здригнувся і став простирати очі.

— Бррр! Переміг сон! — воркнув він. — „Дух бодр, а плоть немощна”...

— І я задрімав... — позіхнув здоровово отаман.

Олеся похнюпилась, щоб скрити усмішку щастя, яка сяйвом освітила її личко.

— Так отже, гарно почуваєшся, орле? — спитав втішно Дмитро.

— Наче в раю! Наче б на світ народився... Спасибіг, мої товариші і браття!

— Прегарно! — крикнув Голобий, зірвавши з голови шапку. — Тепер вже на вільній волі наш батько! Ру-

шай, товаришу, тут зараз і коршма. Там лише наші, а чужого ока не найдеш і за милю...

— А є там і „мокруха”? — спитав цікаво попович.

— Усього доволі! Лише поганяй! — засміявся поважатий і поскакав вперед.

За ним рушили сани і, звернувши на право, стали спускатись по страшній кручі в якусь трущобу, завалену хворостом і зрубаними деревами, де в глибині світився тъмяний вогник.

Коли наші подорожні під'їхали до коршми в трущобі, то Мойша — плюгавенький жидок, давній знайомий Уляни в переховуванню речей, разом з Андрієм і Нетудихатою вибігли зустрічати дорогого гостя.

— Батьку мій! Орле мій! — заговорив Андрій, кинувшись до саней і обнявши, кваплячись, спершу Олесю.

Ой, таки визволився! — кричали і Нетудихата і Мойша.

— Тепер я щасливий! — сказав Кармелюк. — Тепер знов я на вільній волі з моїми товаришами... а то вже було думав...

— „Бегрубен”?) — підхопив Мойша. — Ой, вей, вей! Але теперечки довкруги всі браття...

— Ха, ха! — засміявся отаман.

— Знайшли ми нового кревняка! — відізвався Хозоддат. — Так клич же нас, брате „от коліна юдина” і корми до несхочу, „ібо алчу і жажду”...

— Будьте ласкаві, шановні панове, будьте ласкаві. Все готове... що було в пивниці і печі — все на столі...

— Забожився жидок, при чім його лейси підскочили вгору й заскочили за вуха.

Гурток людей гучно вваливсь у низеньку, похилену коршму.

— Мені би треба чим швидше назад, завважила поквално Олеся. — Мати вмре з журби... Я її сказала, що іду до знайомих, і нагло вона отямиться...

*) Бегрубен з німецького “*begraben*”, в дословному переводі — закопаний; інакше пропав.

— Гарно, радосте моя, дозволь ще бодай хвилину... Таке щастя! — Кармелюк стиснув її легенько руку.
— Відігрійся бодай! — і він притягнув її і увійшов враз з нею у коршму.

Як тільки Кармелюк увійшов у коршму, всі жадібно накинулись на прилагоджену вечерю; на столі біля миски з „бігосом”*) і макітри з гречаними галушками, стояли дві великі пляшки горілки і барило пива. Андрій нічого не їв, а підливав лише то одному, то другому горілки і не зводив очей із свого „батька”. Нетудихата ходив коло коней а Мойша метушливо бігав, так що поли його лапсердака розвівались наче крила нічної птиці.

Зразу ніхто не промовив і словечка. Але вкінці голод був заспокоєний, а для вгашення спраги служили бляшані пугарі, наповнені чорним пивом...

— Розкажи ж, батьку наш, — заговорив перший Андрій, — яким чином визволився з тої чортячої башти?

— Вона вже, як я відсідів у ній, — засміявся Кармелюк, — буде зватись не чортячою, а „кармелюківською”... Що й згадувати минуле!... Закували, замурували — та не вдергали; не такі в мене друзяки!

— Хіба птиця могла б вилетіти з тої башти, а ось батько ваш вилетів... Та й як — із dna пекла в самий рай!

Кармелюк крадькома глипнув на Олесю; вона сиділа мовчки, в якомусь задурманенню, і не здавала собі справи з того, що довкруги небі діялось. У її серці звучали якісь неземські мельодії, а кров заливалася вогнем ціле лицце.

— Ви ось краще скажіть мені, — говорив Кармелюк, що сталося з нашим гніздом і нашими вірлятами?

ХСІІІ.

Питаєш, отамане, що сталося з нашими товаришами? — сказав Андрій. — Живцем не дались в руки і маєтки свої врятували... А ось лише забагато щурів там налізло, тож годі було мишам проти них вдержатись, і головне

*) Бігос — смажена капуста з ковбасою, салом.

стадо перебралось під Летичів; там спокійно... ні котів, ні щурів... Ну, хто на той світ драпнув, — тому земля хай пером буде... Явтух також не діждався тебе, батьку, потягнуло і його в далеку дорогу, ось тільки нас ще чорти не вхопили... — і, нахилившись, додав чомусь шепотом: — Уляна жива... і ось-ось що її не видно.

— Ой! — не здерявся Кармелюк від оклику і, глянувши бистро на Олесю, посумнів і замовк.

— А що, як думаєш, друже, — зацікавився нагло Дмитро, — чи бовдури вдарили на тривогу, чи й до цієї пори не розчіхались?

— Та ж я вікно висадив зовсім, — відозвався отаман, — і тямлю, що завірюха так і поперла в нього... Коли холод і вітер стривожить вартового, то він може зняти гармідер і поставити все начальство на ноги, а коли він не загляне в коридорчик і холод його не дійме, то щойно десь коло обіду... Ось хіба що з моста може хтось завважити вибите в башті вікно і донести...

— Н-так! Хитро доконано, — кивнув головою Дмитро, — алеж бо й ти, брате, не то що чорта за пояс заткнеш, а й відьму за хвіст вхопиш.

— Ха, ха! — зареготався Хоздодат.

Кармелюк побачив, що підпита кумпанія може завести свободіну розмову, вразливу для Олесі і рішив в думці, що панночку треба б чимскорше відправити, тим більше, що й Уляна може бути не лишенъ що немилою, але й небезпечною.

— Ну, що, шановна панно, — підкреслив він, щоб кумпанія була більше здержаною, — добродійко наша, чи огрілася?

— Так... мені навіть гарячо, — відповіла Олеся; вона була страшенно зворушена і почувала себе вельми не добре...

— А заверюха зовсім перестала, заявив, тупаючи ногами, Нетудихата; він через увесь час вовтузився з кіньми і щойно тепер увійшов в коршму.

— Ось і знаменито! — зрадів попович. — Можна бу-

де коня пустити, а самому „задати храпандуласа” (вснуть).

— Ні, писарю любий, — засміявся Кармелюк. — Спати опісля, а тепер хай Андрій повезе панну... а я проповеду. Вже за це одно, що вона помогла втекти такому арештантові, як я, ми всі повинні йй вклонитись до ніг.

— І поклонимось! — крикнув Андрій.

— Я сорок поклонів вдарю! — додав з повагою Хозоддат, бо такої панни нема на цілому світі...

— Ай! Не хваліть... не хваліть мене! — запротестувала змішавшись Олеся. — Я нічого... Я нічого такого не вчинила... Кожний би...

— А коня з саней не випрягав? — звернувся Кармелюк до Нетудихати.

— Ні, батьку! Лише напоїв і оброку підсипав...

— І добре! Виїжджай же, Андрію, на гору, а ми підійдемо. Ти візвезеш панну до міста... лише не до турецького моста, як приїдеш рано... небезечно.

— Я, батьку, постараюсь зайхати перед досвітком... і привезу панну до ломів каміння... Панна знає... Відти вона пробереться проваллям у місто, а я верну сюди.

— А ти дорогу до Камянця знаєш?

— І до Камянця і за Камянець, і у весь цей ліс можу на виворіт викрутити...

— Ну, то й гаразд! Доглянь же мені панночки!

— Наче свого ока! Будь, батьку, певний!

Коли Кармелюк з панночкою звернули за угол і стали входити під гору по кучугурах снігу, якась тінь проховзнулась впереді і, дігнавши сани, крикнула до візника:

— Ти, Андрію?

— Я!

— А з ким пан отаман?

— З панною, яка помогла батькові втекти з неволі.

— Що ж це за панна? — прошипіла жіноча постать, накидаючись на Андрія.

— Не знаю, пані отаманихо, уперве бачу.

— Відки? Хто вона? Чому визволяла? Чому стала помогати? — засипала питаннями Уляна.

— Та ж я з вами був... і нічого не знаю... Здається, панна з Камянця... Батько туди ж казав відвезти.

— А! Знаю! — заскрготіла зубами Уляна і кинувшись на бік, притайллась за деревами.

А Кармелюк дорогою говорив тихим голосом панні:

— Прости за все... і тям, що піде мое життя з тобою і для тебе!

— Лише уважай і бережи себе... Не шматуй моого серця... Не пускайся більше на одчай... І давай про себе знати, — шепотіла Олеся, схиляючи голову на його плечко.

— В мене тільки й думки буде, як би тебе зовсім успокоїти... і зажити новим, ясним життям! — Кармелюк, оглянувшись, поцілував Олесю, після чого заговорив голосно, підходячи до саней, — передай же, панно, і панотцеві і добродійці, що Кармелюк їх добродійств по вік не забуде... і що лише один Бог може їх нагородити за добре діло.

Олеся від зворушення не могла нічого відповісти: вона мовчки всіла до саней. Виглянувши з-за розірваних хмар місяць, освітив блідим, зеленковатим світлом її палаюче щастя личко...

Андрій рушив і пустив коня добрим трухом.

Кармелюк підіждав, поки сани не зникли з очей і поволеньки завернув назад. Ще не дійшов він до коршми, як йому перейшла дорогу Уляна.

— Орле мій! Чи це ти? — крикнула вона втішно.

Кармелюк здригнув від немилого враження: її голос, наче терням, шарпнув його за серце, але в одну мить захолодів собою.

— Уляна? — запитав він з черги.

— Та хто ж, як не вона?... В пекло три рази ходила для твого рятунку... Ой, цілий би світ перерізала за орла свого! — і вона обвила руками шию Кармелюка і прилипла до його уст своїми.

Кармелюк відчув її гарячий віддих, і прискорене биття тремтячого серця — і в першій хвилині хотів було позбутись пестощів несамовитої коханки, але розсудок стри-

мав його... Він віддячив її поцілунком і поквапно пустився йти в шинок, обдумати положення, бо до ранку могла насліти погоня.

Уляна покірно пішла за ним і наче з цікавости спітала:

— Яка це панна помогла тобі до втечі?

„Певне підглянула вже, або й підслухала”, — мелькнуло в голові Кармелюка, і він по короткій павзі, відповів: дочка команданта твердині... вона викрала і ключі і дістала коня...

— Яка жичлива, — покивала головою Уляна. — Навіть рідного батька не пожаліла для розбійника.

— Ну, командант... тут ні при чим... Тут відповідатиме наглядач... а панна на ньому за щось мститься і простих же людей вона любить...

Коли вони увійшли у коршму, то кумпанія загомоніла: „А! Пан отаман і пані отаманиха! Випити за їх здоров'я! Випити!”

— І я виплю! — відповіла Уляна, — бо дуже перемерзла. — Справді, на лиці в неї не видно було й сліду румянців; губи були сині, а під очима, мерехкотячим тъмним вогнем, лежали темні тіні.

— А ось, братіки, подумаймо краще, що робити, — промовив поважно отаман. — Коли наші всі під Летичевом, то нам тут ніяково лишатись...

— Не можна, певне, — підхопила дрижачим голосом Уляна. — Війська все підступають... нишпорять всюди... і можуть накрити їх, наче мух...

— Значиться покришка! — зідхнув тяжко Кармелюк і похилив на груди голову. Його зідхання викликало співчуваючі зідхання товаришів, і в коршмі залягла томляча мовчанка.

— Чому покришка? — нарушив її після довгої павзи Дмитро.

— Певне, — сказав отаман, — тому й обманювати більше товаришів, ні народу я не буду... так всім і заявлю... Хто хоче брати страх на свою голову, хай бере... а мені час вже і на чисту воду!

Знов наступила мовчанка.

— Щось воно, після моого бабського розуму виходить нескладно, — промовила вкінці Уляна, а в її голосі задзвініла холодна сталь. — Легко сказати, — розходиться, мовляв, любі товариші, куди очі понесуть, а я двері засуну; але як їм, бідним, вчинити це? У нікого ні гроша, кожна голова перед урядом замаргана, — ну і при таких обставинах заробляй собі чесно на хліб...

— Дуже гарно, отаманихо, влучила в сам осередок — почулись притакуючі голоси.

— Та і делікатним ти, батьку наш любий, став вже понад міру, наче панна, — жалила дальше Уляна. — Вовевати, бач, з військами ніяково. А чому ж то раніше комісію можна було пришити?

Кармелюкові від того влучного удару ринула кров до лица, а вся компанія якось многозначно закректала.

— По моему, хоч у мене і довге волосся, — говорила дальше з усмішкою Уляна, — я би сказала так: „ви мене, братики, визволили, отже я й вас виручу з біди... ось вам корисне діло... зарібок гарний! Добудемо і розійдемось як браття!”

— І де ж те діло? — спитав Кармелюк, заглушивши у своїх грудях бурю.

— Є, — відповіла побідно Уляна. — Летичів зовсім тепер порожній. Останні відділи відійшли вчора в Літин; кривоногих і безруких інвалідів не буде й десять душ. Пани, знаючи, що Кармелюк на ланцюзі, а його шайка розсіяна, безпечно п'ють і в карти грають. А нас під Летичевом збереться з пів сотні верхових при збройі... крім піших... Коли б так підпалити з двох сторін місто і ринути несподівано на площа, де скарбниця, то можна буде цілу касу захопити і між себе розділити.

— Гура!... Ось і штука! — гаркнув Дмитро, а всійому притакнули криком одушевлення.

— Слухайте, братики! — промовив вкінці піднесеним голосом отаман.

Все на хвилину втихомирилось.

— Недовгий волос у нашої Уляни, а, вибачте за сло-

во, навіть коротший від нашого: і обдумала все гарно і гарне діло вказала. Сказавши по правді, то не можна товаришів відпускати якнебудь: вони йшли на мое імя і мною живились... Простіть вже мені, братіки, за необачне слово... може бути, що камяна труба мене приглушила. А тепер я вас поведу на Летичів!

— Батьку рідний! Орле наш! — згомоніла в одушевленню кумпанія і стала душити отамана в обіймах.

— Стійте, товариші! Ось що: коли мене убить, то лілшого вам отамана, як вона, і не найти... — Уляна спалахнула і кинула любовний погляд на любчика. — Ну, так ось що: нам зараз таки треба рушати до нашого гнізда... Коней, в нас стане для всіх?

Стане, стане... Заздалегідь приготовлені... — загомоніли товариші...

— Так зараз же й сідлай!... А Андрій дорогу знає, — говорив дальше отаман, — треба обчислити, провірити сили на місці і післати, шпигунів у місто... і не дальше, як завтра вночі, на нього й вдарити!

**

В Летичеві ні кому й не снилось про небезпеку: і давніше Кармелюк сюди не заглядав, а тепер, коли був замурований в камянецькій башті і коли в околицях міста Літина зловлено й розігнано багато банд, то летичівське товариство стало безпечно віддаватись всякого рода розкошам. Як на біду ще, день перед нещасливою ночею були ім'янина городничого (посадника міста) і всі місцеві урядники і пани піячили у нього і гралі в карти. Більша половина гостей по ріжних кімнатах спала пляним, непробудним сном... коли нагло — гвалт!

— Пожар, ясний пане! — доложив нетвердо вістовий.

— Де, бовване? — спитав з досадою городничий.

— На Кочанах, ясний пане!

— Чорти! Лотри! А там же солома, та очерет... та жидівські кучки... все піде з вітром! Пожарну сикавку і всіх інвалідів туди при, а мені фіякра.

— На пожарній сикавці, ясний пане, сидит ваша квочка на яйцях, а інваліди, всі до одного пяні...

— Водою квочку! Зігнати інвалідів! Я вас розгойдаю

всіх, чорти! — горлав осатанілій городничий, накинувши на себе чужий мундур і вхопивши до рук замість шлади, цибух.

Луна тимчасом ширшала і хто прокидався зі сну, спішив зараз в сторону пожару; рушила вкінці і пожарна сікавка... Осередок міста опустів зовсім так, що коли на головних вулицях явилось із пів сотні їздців, то їх ніхто не завважив, або вважав за відділ війська.

Зовсім спокійно, без метушні, підіхав Кармелюк з своїм відділом до скарбниці, розставивши по провулках вартових. Переляканий вартовий, мимо перестороги отамана, не уступився зі стійки і був звязаний. Залізними друками і сокирами виломлено швидко зовнішні двері, а внутрішні піддавались легко; пововтузились лише над зелізними дверми від каси і залізними скринями. Але штучних замків тоді ще не було, а лише самі великі колодки, висячі на сильних скоблях; тому то добре обухи, при незрівняній силі Нетудихати й Коваля, швидко розбили скрині. В скарбниці було доволі золота, срібла і банкнотів, а міди цілі мішки. Але мідь рішено лишити; лише Нетудихата, на всілякий випадок, таки захопив два мішки по чотири пуди в кожному.

Покінчивши тут все без перешкоди, отаман приказав негайно їхати в ліс. Рушили. Бушуюче на окраїнах полум'я зіллялось тепер у велітенську пожежу, від якого клуби диму, чорного й удушливого, валили до середмістя. Шум пожару, крики народу злучились у якийсь безладний шум, який проявлявся то в одному місці, то притихав в другому. Кармелюк, понурий, наче чорний полог пожару, їхав поквално вперед, хоча чим швидше втекти від цього страшного видовища.

Рішено було припинитись на одпочинок в невеликій балці, за приліском... Але, на лихо всім, дехто припізнився: злакомились на грабунок домів по дорозі... А час минав і з кожною хвилиною одчай більшав...

Кармелюк рішив поділити гроші, не дожидаючи припізнених. Дісталось кожному більше, чим по три тисячі... Від своєї пайки Кармелюк відмовився; у нього були за-

ховані на чорну годину у двох місцях поважні суми. Поділились і рушили до лісу...

Але пожар звернув на себе увагу перейджаючих по-при Летичів драгунів; частина їх кинулась у місто і най-хали на грабіжників, які кинулись на втікача... За ними пігнались з двох сторін в поле і відкрили шайку. Зараз же таки драгуни перетяли їм дорогу до лісу і пустили коней до нападу.

— Стійте, хлопці разом! Паліть враз, їх небагато!
— командував Кармелюк, стоячи напереді, зовсім відслонений.

— У них довгі списи, — завважив хтось.

— Та відвернись до них спиною... Буде дуже добра ціль! — крикнув злобно отаман, — Уляно! Захоли що що можеш і спіши тою долинкою до лісу... а ми тих задержимо.

Не встигла ще товпа, непривична до правильного бою, уставитись в боєвий ряд, як драгуни підскочили на вистріл, осадили коней і грюкнули спільним вогнем.

Отаман вспів лише крикнути: „стріляй!” і показати на ворога... Його рука лишень на секунду була простерта; опісля він звалився з ніг і наче стовп повалився на землю.

— Батько убитий! — крикнув хтось і всі кинулись у розтіч...

Але Кармелюк не був убитий...

XCIV.

Кармелюка підняли з поля битви, але виявилось, що він лише тяжко ранений. Щасливий припадок, що куля, перешовши легкі, не зачепила серця і дивно сильний організм нашого героя, спас його від смерті Але тепер про втечу не можна було й думати: начальство подвоїло нагляд над очайдушним втікачем і перевело його при першій нагоді в московську центральну тюрму, де вже не могло бути у замкненого отамана ні приятелів, ні потайкалів... За Москвою, у Володимирі, відбувся й суд над Кармелюком; там виконано й присуд. Винуватець видержив 600 палок і по виздоровленню виправлено його в Си-

бір, у Нерчинські рудоколи на каторжні роботи, без ре-чинця.

Минуло три роки і за цей час уплило багато води

Передусім вибухнуло в 30-их роках польське повстання і розкрило очі російському правителству. Мужицькі заворушення минулих років виявились тепер у іншому світлі. Після придушення повстання, польська шляхта зістала позбавлена всілякік пільг, які її дарував цар Олександр „Благословенний”. Усій шляхті, яка брала участь в повстанню, забрано маєтки. Мужики одержали більші права, а самоволю дідичів над ними припинив указами цар Микола I. Генерал-губернатор південно-західної Росії, Бібіков, затвердив відому скількість землі мужикам і приказав поміщикам домагатись від них лише по три робочі дні в тижні. Головна причина до заворушень була усунена і мужики незабаром погодились із своїм положенням й, у порівнянню до давнішого, зажили не зле.

В останній битві Кармелюка з драгунами більша частина його відділу втекла, а менша — була перебита. Із наших знайомих погибли: Дмитро, Нетудихата, Коваль... А спаслись: Уляна, Андрій і Хоздодат, який, на приказ батька, лишився був в таборі.

Довідавшись про нещасливу битву, Олеся мало що не вмерла з горя, думаючи, що Кармелюк убитий. Але на щастя за два тижні вона одержала від нього записку, писану за диктатом, у якій він її доносив що живий, сподівається зовсім прийти до здоров'я і просив любу Олесю не дуже побиватись, а головно, простити його за те, що не додержав слова і ринув на одчай. Письмо це дуже її втішило, вернулось бажання життя, вернула надія на спасення Кармелюка. Вона негайно написала йому відповідь, у якій радила не тратити надії на спасення і тямити, що в нього ще є приятелі, є друг, який останеться йому вірним до смерті. Хоздодат обіцяв доставити ту записку Кармелюкові. Але Кармелюка ненадійно перевезли на північ і слухи про нього замовкли. Родичі кілька разів хотіли Олесю видати заміж, але бідна дівчина за кожним разом

твердо й уперто відказувалась і навіть рішила в крайній потребі, утекти радше в монастир, чим зрадити чоловіка, якого любов принесла її хоча коротко триваюче, але незабуте щастя. Тому й лишили її в спокою.

Минув рік і другий і ось з початком третього року Олеся знов одержала, за посередництвом якогось волоцюги, затовщену і подерту записку від Кармелюка із Сибіру. Кармелюк писав, що він страшно змучився, затужив за рідним краєм, за всіми дорогими йому особами і твердо постановив втекти при першій-ліпшій нагоді.

Хоздодат вернувся до родичів і одержав „торжественне відпущення гріхів”, під усіlvям, що буде дома проживати і повнити службу дяка.

Щож торкається інших героїв нашої повісті, то з них Розалія справді зразу дуже небезпечно захворіла з горя, опісля виїхала на довший час за границю.

З'огиджений Кармелюком Демостен, який втратив було свій престіж і свою славу, цілою душою віддався справі повстання і погиб у битві під Гороховом. Хойнацький також не втік перед судьбою, але його покарали лагідніше: йому лише забрали його майно. Але і тут доля над ним змилосердилася.

Зараз після бешкету з Демostenом, Розалія прогнала від себе Фросю, підозріваючи її у співучасти з Янчевським, і Фрося, лишившись без місця, вернулася до Хойнацького, бо обридливий вигляд Демостена викликував навіть у її невибагливому серці непереможну відразу. Хойнацький з радістю прийняв знов до себе свою давню подругу. Незабаром Фрося підмовила його до того, що він з нею оженився і наслідно зовсім пішов під лад нової правительки. Завдяки підступам і заходам нової пані Хойнацької, її мужеві вернули частину забраного майна і пан Хойнацький дожив своїх днів, благословлячи милосердну судьбу.

Лишившись без голови, члени шайки Кармелюка розсялились, розбились на невеличкі відділи і занялися дрібними грабунками.

Ряди гайдамаків все рідшали й остаточно більшість

тих, яким вдалось уникнути переслідувань, вернули до своїх спокійних зайнятті.

Уляна і Андрій також оминули переслідувань. — Андрієві вдалось роздобути десь для себе і для Уляни фальшиві пашпорти. З рік прожили вони в Могилевській губерні, після чого знов вернули на батьківщину і поселились в улюблений Кармелюком місцевості. Уляна купила хату, город і шматок землі. Андрій зажив з нею як слуга. Хата Уляни стояла під самим лісом, далеко від села, а ця далина від людей і близькість до гущавини лісної помагали її помалу займатись темними ділами, купувати і продавати крадені речі, які її доставляли іноді її бувші товариши. Уся ціль життя її й Андрія була тепер у тому, щоб накопичити якнайбільше грошей і помандрувати на Сибір до Кармелюка.

Був нудний, осінній вечір у великий, чепурній хаті горіла ясно на припічку соснова скілка й освічувала нутро хати. На лавці сиділа молодиця і мовчки пряла. Вона була ще молода, але суворий, понурий вираз її лиця чинив її далеко старшою. Ніхто б не пізnav у тій жінці давньої отаманихи.

Нагло собаки глухо загарчали і з голосним гавканням кинулись до воріт. Минуло десять хвилин. Двері сінешні скрипнули і Уляна вчула, що до сіней увійшло двоє людей.

— Ану, хазяйко, посвіти но нам, піslав Бог гостя, чужинця з далеких сторін, — почула вона голос Андрія.

Уляна встала, засвітила на припічку каганець і вийшла з ним до сіней. Андрій стріпував в кутку воду зі свити, а чужинець стояв біля дверей, спершись обома руками на палку й уважно дивився на Уляну. Він держався згорблено, по старечому; худе його лице було поперерізуване морщками; сивава борода скудовчена. З одежини чужинця, перемоклої наскрізь, капали на глиняну долівку капельки води, але чужинець не спішився роздягатись.

Уляні стало моторошно.

— Відкіля ви, дядьку? — спитала вона непевним голосом і мимоволі подалась вперед.

— Із Сибіру, — відповів тихо незнайомий.

Нелюдський крик вирвався з грудей Уляни, каганець випав із її рук і розбився на дрібні куснички.

— Мати Божа! Царице небесна! — крикнула вона, кидаючись до старця, і, вхопивши його холодні руки, майже принесла його до освічених дверей хати. Світло впало на лицезріє незнайомого: — Боже святий! — крикнула не своїм голосом Уляна. — Ти?! Ти?!

Божевільне ридання вирвалось з грудей жінки і вона припала до грудей Кармелюка.

А Андрій, як стояв в дверях біля незнайомого, так і повалився на коліна й, обнявши руками ноги отамана з риданням припав до них головою.

— Приятелі мої, друзі вірні... — почав було Кармелюк дрижачим голосом, але голос його відразу увірвався.

З хвилину в хаті чути було лише перериване ридання.

— Та що це ми сказились, чи збожеволіли! — отямився вкінці Андрій. — Сюди, сюди батьку, до вогню. Та ж ти зовсім задубів.

Зараз Кармелюка переоділи, напоїли горілкою і посадили за стіл. Уляна метнулась ладити вечерю, а Андрій заложив соломою вікна, замкнув двері, докинув до печі дров і присів біля дорогого батька, який так несподівано вернувся до них.

Зразу якось розмова не клеїлась: гарячі оклики, слізи й прокляття переривали слова. Остаточно зворушення уляглось.

Кармелюк став оповідати своїм приятелям про всі свої злідні, які йому довелось перенести за ті три роки.

Прибувши до Нерчинських рудокопів, він відразу здобув собі любов у всіх до себе і поважання всіх товаришів. Найшлось між каторжниками два-три чоловіка, які знали Кармелюка і на волі. В рудокопах, де працював Кармелюк з товаришами, існували старі, закинені шахти і між арештантами кружляли слухи, що з тих шахт є

вихід на верх, Кармелюк рішився попробувати щастя й познайомив товаришів із своїм пляном. Вони мали приготувати заздалегідь в таємному місці в шахті достаточний запас провізії й питва, зброю, лямпу й дещо гроша. Коли те все було готове, товариші, вийшовши враз з ним на роботу, мали його сховати в одній із вибоїн і заложити на глухо камінням. Кармелюк сподівався, що йому таким способом вдастся на перший час сховатись від переслідувань, а коли все успокоїться і начальство переконається, що втікач пропав без сліду — він відшукає старий вихід із шахти. Так все і зроблено і Кармелюк, поборовши багато перепон, вкінці вибрався на волю.

— Про це, як я тинявся по пущах, — говорив дальнє Кармелюк, — наче дикий звір, як тоді живився обридливим падлом, як зимував сибірську зиму, наче ведмідь, в сніжній ямі, — про те все не стану вам говорити. Привів Господь домів, дозволив ще раз поглянути на святу, рідну землицю, але бачу, що тут мені вже не гуляти!

Останні вислови вирвались в отамана з мимовільним зідханням.

Уляна Й Андрій мовчки похили голови.

— Пісня моя доспівана... Тепер ось лише треба поглядіти для себе відповідного й певного притулку.

— Іване, соколе мій! Адже і ця хата і все, що в мене є, — все твоє! — крикнула гаряче Уляна.

— Спасибі, друже, — відповів Кармелюк і з чуттям стиснув їй руку. — Як я у тебе можу поселитись, коли оставати тут довго мені не можна. Прийде вістка з Сибіру, а може бути що й вже прийшла, стануть за мною глядіти, ловити. Ні, треба втікати за границю!

— Бодай на край світу, я всюди за тобою! — крикнула в одушевленню Уляна Й припала до грудей Кармелюкові.

Це несподіваний порив приголомшив Кармелюка. Він якось незручно закректав і розсіяно оглянувся довкруги.

Але Уляна припавши до його грудей, не завважала того змішаного погляду.

По трьох днях Кармелюк, бажаючи чимскоршe поба-

чити Олесю, сказав Уляні, що піде з Андрієм відшукати скарб, який він закопав у відлюдному місці.

Заздрісна Уляна відразу насторожилася.

— Чого ж з Андрієм? Радше я піду з тобою, — заявила вона швидко.

— Разом з ним ми закупували, серце, цей скарб; забув я — він пригодає собі. А врешті ми борзенько й вернемось за три дні.

Проти цього Уляна вже не могла нічого сказати, але все таки підозріваючий її погляд сховзнув по лиці Кармелюка і вона постановила слідити за ним.

Кармелюк став поволенъки збиратись; він приодівся в нову одежду, куплену Уляною, яка складалася із улюбленої ним черкаски, шараварів і синої шапки, — опісля попросив Андрія виглядіти йому кусник острої коси, підголовився і відразу помолодшав на десять літ.

Як не намагався він стримати себе, але втішна нетерплячка ясніла в кожному його рухові. Вкінці до дороги все було приготовлене. Кармелюк попрощався з Уляною і вийшов з Андрієм із подвіря.

Уляна дійшла з ними до воріт і довго проводила їх постаті недобрим поглядом; коли ж вони сковались за горбком, із стиснених її уст вихопивсь злобний шепіт.

— За скарбом пішов, а вистройвся наче на весілля.

Відкопавши свій скарб, який він справді закопував разом з Андрієм, Кармелюк відіслав Андрія домів, приказавши йому пильно слідити за Уляною, а сам подався у Деражню.

Але Андрій, вернувшись додому, довідався від сусідів, що Уляна пішла на ярмарок до поблизького містечка.

Поява Кармелюка в домі дережнянського батюшки нагнала старцям і страху, але рівночасно й спричинила радість; за те Олеся попала в таке одушевлення, що забувши навіть про присутність родичів у кімнаті, кинулась Кармелюкові до ніг і, обвивши його коліна руками з риданням припала до них головою.

— Таточку! Матусю рідна! Єдині мої! — крикнула після того Олеся, кидаючись батькові на шию. — Не від-

німайтє у мене мого одинокого щастя. Люблю я його більш усього на світі! Убийте мене радше, а не відривайте від нього. Ох, натерпілась же я стільки горя!

Олеся голосно розридалась і сковала своє лице на грудях батька.

— Як же це так? Чого ви хочете від нас? — промовив розсіяно о. Михайло, поглядаючи то на гарного розбійника, то на ридачу доньку: щоб ми своїми руками пхнули свою одиноку дитину на загибіль?

— От, таточку, без нього мені загибіль! Радше мені вмерти разом з ним, чим жити так із своїм безпорадним горем! — крикнула гістерично Олеся, цілуючи батька і матір по руках.

— Ні, панно, зажди! — перебив її Кармелюк: — родичі твої правду кажуть: вони думають, що я поведу тебе на гайдамацьке життя. Але хай мене Господь забуде навіки, коли б я тобі готовив таку долю. Одні в мене тепер лишились думи, — твое щастя і твій спокій.

І Кармелюк палко став викладати плян нового життя. Він сам бачить, що тепер його попередня діяльність немислима, а по друге — вже й не так дуже рідному народові потрібна. У нього є доволі грошей, пашпорт готовий, вони виїдуть з Олесею за границю на нове, тихе життя. Ніхто їх не відшукає й не пізнає там.

Батюшка й матушка згодились на пляни Кармелюка.

Втираючи сльози, підійшла мати до ікон, зняла одну з між них і передала батькові.

Кармелюк і Олеся взялися за руки й опустились перед старими на коліна. Родичі поблагословили молодят.

Коли вони піднімались, Кармелюк почув якийсь тріск за вікном. Він у млі ока оглянувся і йому видавалось, що від скла швидко відірвалось чиєсь лице.

— Хтось підглядав?... — сказав він стурбовано і бистро до вікна.

Мати слідком пішла за ним.

— Та нема нікого, — вспокоїла вона Кармелюка.

— А ось, — Кармелюк вказав на якусь жіночу постать ходячу по подвірю.

— Ця, о? Та це баба Шептуниха! — всміхнулась мати Олесі, — здається до отця, з дитиною до хресту...

XCV.

Вечер перелетів в домі держнянського священика на крилах радості.

Примирившись з бажанням своєї дочки, старі стали обговорювати питання з практичної сторони. Рішено було що мати з Олесею, після короткого лаштування, вийдуть в Новосільці, де в матері рідна сестра була замужною за місцевим священиком, а туди приїде і Кармелюк. В Новосільцях молоді повінчаються, а відті пойдуть глядіти безпечного місця для нового гнізда.

Останок вечора Кармелюк пересидів разом з Олесею...

Випитування, присяги в любові, спомини минулого, мрії про будуче щастя сплітались в чудову сітку, яка їх ділила від зовнішнього світа... Бажане щастя було вже так близько, воно вже всміхалось до них і витягало до них руки...

Але жінка, яка мелькнула перед Кармелюком у вікна, була Уляна...

Уляна вернула додому четвертого дня, а віз її був набитий всілякими предметами, купленими на ярмарку.

— А чого так забарилася?... — спітав Андрій Уляну.

— Та треба було купити все, чого треба в дорогу, швидко ж рушаємо; але де ж то Кармелюк?

— Обіцявся завтра бути тут певне.

— Ну, гаразд, випряжи ж коні, та забери там все з воза, а я побіжу в село, відберу ще один довг, а рано може і в дорогу рушимо!

З великим сумнівом глянув Андрій вслід Уляні, але поспішити за нею не рішився. Кармелюк справді обіцяв вернутись завтра, але він міг вернути й сьогодні і Андрій боявся, що батько може його не застати. Страх його що до поведення Уляни дійшов до того ступня, що він рішився, як що Кармелюк вернеться швидше від неї, вмовити в нього, щоб негайно втікав з того проклятого дому.

Уляна справді побігла не на село; добігши до хуто-

ра, вона круто повернула і пішла коротшою дорогою через поля в Маршалківку, яка находилась в пятнадцяти верстах від нового гнізда Уляни...

Пані Розалія, трохи вже пристаріла, але все ще таки гарна, сиділа в своєму будуарі. Пів року тому назад вона вернула з чоловіком із-за граници і замешкала в старій садибі. Перед нею сидів пан Рудковський, тепер вже не палкий молодець а гарний, статочний шляхтич, з нахилом до товстіння. Він встиг якось ціло і сухо вийти з води і не поніс жадної шкоди від страшної вітряніці, яка пронеслась понад „оїчизною”.

Розалія жартівливо розмовляла з Рудковським, то опалюючи його поглядом своїх живих очей, то прикриваючи їх оксамитними пацьорками рісниць, коли нагло до будуару увійшов старий дворецький і заявив, що якась молодиця хоче конечно бачитись з паном.

— Молодиця? — спитали разом Розалія і Рудковський.

В голосі Рудковського звучало здивування і недовірливість, але Розалія з усмішкою глянула на Рудковського.

— Пані дозволить?... — склонився перед нею Рудковський.

— О, прошу, прошу!

Рудковський поквапцем вийшов з будуару, а Розалія лишилась сама одна, з нетерпінням дожидаючи повороту „каваліра”. Дожидати довелось недовго.

Не більш, як за чверть години, двері голосно відчинились і в кімнату бістро увійшов Рудковський. По його червоному, зворушеному лиці Розалія відразу догадалась, що він довідавсь про щось надзвичайного, небуденого.

— На Бога, пане, що таке? Що таке?!

Розалія навіть встала й швиденько підбігла на стрічку Рудковському.

— Недотями, просто неймовірно! Кармелюк втік з Сибіру й знов перебуває в нашій околиці.

Розалія захиталась... Лице в неї зразу смертельно поблідо, а вслід за тим почевоніло.

— Єзус, Марія! — крикнула вона.

Рудковський вхопив з тоалети флякон зі спіртом і прибіг з ним до Розалії.

— Ой, на Бога, успокійтесь, пані! — говорив він, вхопивши її за руку і обсипуючи її поцілунками. — Лякатись нема чого! Я не відійду від пані ні на один крок... — Рудковський глянув на Розалію блискучими очима і говорив дальше ніби поважно.

— Вістка правдива, її принесла та баба, здається одна із давніх любовниць Кармелюка. Шельма тут, але він тепер зовсім не страшний! У нього нема нікого з його товариства, — старі всі зловлені і розсіяні, нових він ще не встиг набрати, він слабий, втомлений і ховається тепер у тої баби...

— Але що ж пан думає робити? — перебила Розалія Рудковському.

— Що я думаю робити? — Рудковський припідняв брови і процідив з усмішкою: — я думаю поїхати там, звязати гільтая і представити його в останнє перед лицем суду.

Цей наглий тон зрушив Розалію.

— Передчасно, пан так певно обіцює це вчинити; ми добре знаємо, що звязати Кармелюка не так то й легко. Небіжчик пан Янчевський був хоробрій, наче лев, а чим скінчились його заходи?

— То був пан Янчевський, але не пан Рудковський! — відповів згорда Рудковський, відкидаючи взад голову, наче когут.

Чим певніше говорив Рудковський, тим більша досада розбирала Розалію. Її лютило те, що цей нікчемний чоловік говорить так певно про героя, якому рівні вона ніде не стрічала...

Рудковський встав з місця; лице його було червоне, брови нахмурені.

— Я знаю, що говорю, — сказав він уперто, — і сподіваюсь завтра ж таки привезти до пані того старого вовка...

— Буду дожидати! Ха, ха, ха!... Розалія впала на спинку крісла й залилась нездержаним сміхом.

— Побачимо, що скаже пані завтра! — Рудковський блиснув очима й поквапно вийшов з кімнати.

**

Вернувшись додому, Уляна мовчкі кинулась на лавку й хотіла було заснути, щоб заглушити душевні муки, але сон відлетів від неї: дика злоба бушувала в її серці й заглушуючи смертельну журбу, вона процідила крізь зуби:

— Не мені, так ні кому! Ні кому!

Другого дня, коло полудня, вернувся і Кармелюк. Андрій вже від самого ранку дожидав батька, щоб його попередити про дивне поведення Уляни. Йому вдалось стрінти Кармелюка за воротами і там переказати йому все, що він завважив.

Лице отамана нахмурилось.

— Треба спішитись, брате, — сказав він понуро. — Вона не видасть мене, а все таки, коли б що завважила, то може наробити багато лиха... Ось що, ти, Андрію, йди зараз, купи денебудь пару, а то й трійку добрих коней і сильний візок, та вівса для коней і інших припасів; держи все на поготівлі в певному місці, досвіта можна буде й вирушити...

Уляна стрінула Кармелюка як би в нічому нічого не було, лише по мелькаючих в глибині її очей вогниках можна було догадатись, що в душі у неї тайтесь щось недобре.

Пересидівши з Уляною, Кармелюк вийшов із хати і пішов без ціли побродити по лісі.

Поганий осінній день вже хилився до вечера. Безлисті дерева тихо стогнали... Зрідка покрапував дрібний дощик. Ця понура картина побільшила сум і журу, яка залягла в серці Кармелюка.

Кармелюк довго так йшов... Вже в лісі стало темніти, коли він вернув назад до хати. Коли Кармелюк підійшов до воріт Уляниного подвір'я, чорний ворон схопився з паркану і, крикнувши голосно, тяжко замахав крилами і перелетів через дорогу.

Кармелюк ні на хвилину не припинився; сумна усмішка мелькнула в нього на устах; він стрепенув головою і рішучо перешов крізь фірту...

Коли Кармелюк увійшов в сіни, йому причувся якийсь шелест в кутку; він хотів було викресати вогню і переглянути навалені в сінях кулі соломи, але нагло якась байдужність насіла на нього. Отаман махнув рукою, сумно усміхнувся сам до себе і увійшов в хату. Хата була освічена каганцем.

При столі сиділа Уляна й тривожно поглядала на двері.

— Де ти забарився? — звернулась вона до Кармелюка і, вставши з місця, підійшла до нього і помогла роздягнутись.

— Сідай вечеряти. Я вже на тебе ждала, ждала і вечеря вистигла.

Ходив, друже мій, по лісі, пригадував собі свої бувалі дні, — відповів хмуро Кармелюк і, ласково обнявши Уляну за стан, підійшов враз з нею до стола.

Уляна стрепенулась від дотику його руки й покванно відступила.

Кармелюк сів за стіл, спершись на нього ліктями й опустив голову на руки.

— Згадував свої минулі дні, — промовив він після хвилевої павзи, — і здавалось мені, Уляно, що все те, і радості, і муки, — все те було так давно, давно і не зі мною, а з кимось іншим...

— Тому, що й ти сам став не тим, чим був давніше, — відповіла глухо Уляна, — а був би ти давним Кармелюком, то лише свиснув би, а зараз би й зібралось стадо соколів!

— Ех, Уляно, Уляно! — зідхнув глибоко Кармелюк, — минули вже ті часи... не наша тепер пора. Народові дрібку легче, а про більше просити треба лише Бога. А хоч би навіть і зараз ти зібрала мені цілу шайку добірних гайдамаків, — вийшло б нічо з того... Чи ти знаєш, чому перше ніхто не міг мене взяти, — тому, що я сам вірив у це й відчував і знов, що куди б не заперли мене вороги, я таки вирвусь і вернусь на своє рідне Поділля, а тепер Уляно, я не вірю вже в нічо... Мої сили й віра померли.

Кармелюк поник головою.

— Вчора ще... — говорив він дальше змученим і

сумним голосом після довшого перестанку, вчора я ще вірив, що доля всміхнеться мені перед смертю... Вчора я ще мав надію на щастя, а сьогодня я вже не вірю в нічо. Знаєш, коли я лише нині рано відкрив очі, я відчув, що в мені щось обірвалось і обірвалось назавсіди... А коли я підходив до твоєї хати мені на стрічу піднявся ворон і голосно кракнув... Це він мені смерть віщує, Уляно, — додав вже зовсім тихо Кармелюк.

Уляна поблідла.

— Бабські прикмети, — сказала вона з вимушеновою усмішкою. — Ти змучився дорогою, випий, закуси й ляй.

Кармелюк мимохіть здригнув при останніх словах Уляни.

— Не нагли мене лягати, сказав він понуро, — уложать другі. А ось що, — він взяв Уляну за обидві руки й промовив сумно й ласково: — хто знає, чи нам в життю випаде коли така хвилина... Давно хотів я просити те бе, Уляно, щоб ти мені простила, за все...

Руки Уляни тремтіли в руках Кармелюка.

— Знаю я, — говорив він ще мягче, — що причинив тобі не мало горя. Не моя в цьому вина. Видить Бог, Уляно. Серцю чайже не прикажеш битись так, як хочеш, — воно б'ється, як само хоче... А другом твоїм я завсіди був вірним незрадливим... Адже я останнім разом і попався, кинувшись тебе рятувати...

Вибух дикого ридання вирвався з грудей Уляни, вона повалилась до землі і припала головою до колін Кармелюка.

— Мене! Мене! Прокляту! — закричала вона, перериваючи слова риданням і сильно вдарила себе кулаком в груди. — Ох, чому я собі тоді не розбила голови об каміння! Чому зо мною не покінчили вороги? Проклята я, проклята Богом на віки!

— Не плач, Уляно, не рви моого серця. Мені й так нудно, — зідхнув Кармелюк і нагло, підвівши голову завважив висячу на стіні бандуру. — Бандура моя! — крикнув він радісно.

— Я зберегла її, — сказала глухо Уляна.

Лице Кармелюка відразу прояснилось на вид старого товариша. Він обережно зняв бандуру зі стіни, здмухнув з неї порох, настроїв струни і присівши на лаві, заспівав зразу тихо, а відтак голосніше і голосніше:

Повернув я із Сибіру
Та — не найду долі...
Хоч, здається, не в кайданах,
А не маю волі...

Довго співав отаман, виливаючи у своїй пісні усю журу, яка накопичилась у нього на серці й душі: і здається, ніколи так гарно не співав отаман, як тепер... Наче сльози з очей лились із його серця дивні звуки... Два рази дався чути на печі якийсь шелест і шепіт, але співак, потонувши в своїй пісні, не чув нічого... Нагло різький товчок Уляни отямив його.

Кармелюк здригнувся від несподіванки й обірвав струну. Жалібно забренів у хаті завмираючий звук і погас...

Перед Кармелюком стояла Уляна: — лице її було бліде, по ньому струмками спливали сльози, очі горіли...

— Втікай, втікай, швидше, — прошепотіла вона, стискаючи йому руку: — тут засідка... вони узброєні, їх шестеро... Втікай!...

Кармелюк склонився з лави.

Бандура скотилася з його колін і з тріскотом впала на підлогу.

— Засідка! — крикнув він голосно і вихопивши із-за пазухи ніж, кинувся було до печі... а в цій хвилині відти гримнув вистріл... Отаман махнув в останнє руками й повалився горілиць на землю.

Зрадливий поступок Рудковського так обурив Розалію і всю дооколичну шляхту, що Рудковський не міг дальше оставатись в рідній країні і приневолений був покинути її раз назавсіди.

Трагічна смерть Кармелюка сильно зворушила Розалію, — вона відразу постаріла на двадцять літ. Вона різ-

ко змінила увесь спосіб свого життя і зовсім посвятила себе костелові.

Убивши Кармелюка, Рудковський тої ж таки самої ночі передав звязану Уляну в тюрму. Але Уляна не довго там посиділа: над раном вона й наложила на себе руку.

* * * * *

Довго ожидала Олеся в Новосілцях свого любого сокола, аж вкінці поголоска донесла до нещасливої дівчини страшну вістку.

Олеся з горя мало що не вмерла. Лише ніжні заходи матері вирвали її з рук смерти. У тій справі мати найшла собі неожидану поміч в особі Хоздодата. Одинокий останній приятель Кармелюка, бувший писар його, Хоздодат, став сердечним приятелем дівчини. Він доглядав її наче рідна мати. Смішно й зворушливо було бачити з якою ніжністю й ласкавістю заходився коло хворої дівчини цей незручний лицар... Олеся виздоровіла і привикла до Хоздодата... Вона вже нудьгувала без нього: спомин про Кармелюка зблизив і споріднив їх.

Хоздодат зовсім змінився; він став гарним трудовиком і родичі не могли нахвалитись синком. Одним лише вони журились, а саме, — Хоздодат не хотів ні за що женитись і з твої причини пропускав одно за другим всі священичі місця, які були до обсади.

* * * * *

Минуло три роки... Отець Михайло вирядився в далеку дорогу... Олеся лишилась сиротою... Несміло приступила мати до Олесі зі слізною просьбою допомогти в їх сирітстві й оставити за собою парохію. І Олеся уступила вкінці проханням матері.

Довідавшись про згоду Олесі, Хоздодат попав у таку радість, що припав перед нею на коліна і став цілавати її ноги.

Олеся повінчалась з Хоздодатом; тінь Кармелюка злучила двох його приятелів.

Господь не благословив дітьми молодої пари, але за те післав їм тиху радість.

Призбиравши грошей, вони викупили на волю синів Кормелюка.

Хоздодат остався на парохії отця Михайла, де й дожив глибокої старости, розказуючи молоді про пригоди Кормелюка.

Точно кожного вечора отець йшов до своєї кімнати і замкнувши двері сідав при столі... І довго скріпіло по жовтих листках паперу перо старця, заносячи на сторінки історію діл і вчинків отамана...

А творчість народна робила своє діло... Вона складала дивні пісні й думи, сплітала правду із казочною уявою і прикрашувала сяйвом слави сумну постать отамана Кормелюка.

Кінець.

